

*Biblioteca liceului. Regina Maria din Capitala
Dou. Casa Scoalelor 6 mai 1941*

VIEAȚA ȘI ACTIVITATEA
LUI
SPIRU C. HARET

DE

GHEORGHE ADAMESCU
FOST SECRETAR GENERAL AL MINISTERULUI INȘTRUCȚIUNII

340

„CARTEA ROMĂNEASCĂ“, BUCUREȘTI

1 9 3 6

1850

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

Cota 403940 Dublet

Inventar 152356

mx.2

Toate trimiterile din notele acestei cărți se raportă la Colecția OPERELOR LUI SPIRU HARET publicate de Comitetul pentru ridicarea monumentului lui Haret.

VIAȚA LUI SPIRU HARET

I

Acum vreo treizeci de ani, călătorul care mergea pe șoseaua națională București-Bacău, când ajungea aproape de locul unde se desparte o șosea județeană spre Pañciu, vedea ruinele unui han bătrânesc, căruiu localnicii îi zic „Ratoșul lui Haretu”. (Ratoș sau rateș se chiamă în Moldova un han la drumul mare). După câte rămăsese din vechime, se arăta a fi fost clădire mare, cu două rânduri, cu grajduri, cu beciuri, cu toate încăperile trebuincioase drumeșilor cari odihneau aci. Se ospătau și cereau să li se grijească bine caii pentru ca să poată porni mai departe. O parte din șoseaua județeană se numea „Drumul lui Haretu”, iar pe acolo e o fântână cu ciulură, la care poposeau sătenii ca să adape vitele și să guste o clipă de odihnă, binecuvântând amintirea celui care o făcuse; îi zicea „Fântâna lui Haretu”.

Omul al cărui nume se află legat de atâtea amintiri era Costea Haretu, un răzeș bogat, care trăia pe la 1760—1770 în comuna Crucea-de-Jos. În anul 1907 se găseau în aceeași comună mai mulți locuitori cu acest nume: Dumitru Haretu, Gheorghe Haretu, Teodor Haretu și alții. Ei erau copiii lui Ioan Haretu, care în anul pomenit se găsea încă în viață. Acest Ioan Haretu era fiul lui Tănase Haretu, care — la rândul lui — era fiul allui Tănase, trăitor în comuna Clipicești (plasa Mărășești, după nomenclatura de azi) și acest mai vechiu Tănase era fiul lui Constantin, trăitor tot în Crucea-de-Jos, iar Constantin era feciorul lui Costea Haretu din aceeași comună, urzitorul ratoșului.

Dar neamul lui era mult mai vechiu.

Cercetând actele de proprietate și de judecată ale răzeșilor din partea locului, găsim că neamul acesta este pomenit cu vreo sută de ani, înaintea lui Costea Haretu cel cu ratoșul, și pomenit

în diferite sale cari există și azi mai toate în plasa Trotuș : Călimănești, Domnești, Ruginești. În nomenclatura oficială publicată după recensământul din 1930 găsim și o localitate care se chiamă Haret-Modruzeni.

Cele mai vechi acte din partea locului în cari se pomenește numele lui Haret sunt din 1691. Oamenii aceștia figurează ca martori în procese de hotărnicie sau de proprietate. În acele vremuri rolul martorilor era foarte important, deși mulți nu știau să scrie, și diacul trebuia să preceadă numele lor cu vorbele consacrate : „iar drept mărturie pusuneam deagetele”. Ei se alegeau dintre „oameni buni și bătrâni”, adică fruntași din sat — ceea ce se și menționa de scriitorul actului. Obiceiul era ca alături de numele martorului să se noteze și filiațiunea și localitatea unde își avea reședința și proprietatea. Așa găsim pe „Haretu vătămanul din Domnești”, în alt loc pe „Enache, nepotul lui Haretu ot Călimănești”, etc.¹

Vătămanul era un personaj important în sat : era ajutorul vornicului la împlinirea dărilor și se înțelege rolul lui mai ales în satele unde impozitele se plăteau prin cislă (comunitatea locuitorilor) iar nu individual.

De aci se vede care este obârșia neamului Hareților.

Dar numele ce sens are? El s'a părut curios unora. În realitate nu e decât numele unei pasări. Noi îi zicem erete în Muntenia, care este și forma literară. În Moldova însă se aude : hărete, harete, hăret, ș. a. Este deci o poreclă ce s'a dat unui strămoș al lui, cum se află multe în Moldova, cari au devenit nume de familie : Puiu, Vrabie, Șoim, Balaban (un fel de șoim), Hulub, Ciocârlie, Hulubei, Ciurezu, Lăstunu, Porumbișă, Ciuhurete, Presură, Sturzoiu, Corbu, ș. a.

Din cauză că la București nu se știa acest lucru și din cauză că niște răutăcioși voiau să găsească în fiecare zi câte ceva de spus contra lui Haret, aceștia au crezut că numele lui este strein și anume armenesc. „Deci Haret este armean”. Pe tema aceasta s'au brodat multe povești, s'au scris articole, ba chiar au fost oratori cari în Parlament au făcut aluzie la aceasta. Răsfoind un ziar din 1907

1. Vezi Docum. Acad. Rom. Nr. 135/XCVIII din 20 Mai 1691, Nr. 136/XCVIII din 24 Mai 1691, Nr. 137/XCVIII din 20 Iunie 1691, Nr. 176/XCVIII din 1695, Nr. 171/XCVIII din 21 August 1695, Nr. 57/XCVIII din 10 Aprilie 1697, Nr. 58/XCVIII din 12 Febr. 1698, Nr. 178/XCVIII din 14 Noembrie 1704.

(„Acțiunea”), care scrisese că Omul școalei e omul răscoalei, am dat peste un articolăș intitulat „Guvern de arșiburi” : „D. Haret, starostele socialiștilor guvernamentali... s'a gândit că ar fi prielnic pentru d-sa să ajungă șeful unui guvern... și l-a format astfel : Garabel Vasilian, Bedros Giracosian, etc., tot nume armenesști.

Deși numele lui nu se găsește în limba armeană, ei au voit să creeze această legendă, ca și cum aceasta l-ar fi desonorat. Firește, n'ar fi fost nicio rușine să fie așa ; noi avem în societatea noastră personalități de seamă de origine armenască ; dar, dacă nu era, nu era.

În realitate numele patronimic de Haret e destul de răspândit în Moldova. Se vede că dintre urmașii răzeșilor din Putna s'au risipit unii prin alte părți ale țării. Se pomenește de un Haret la Brăila, de altul la Dorohoi, de altul la Iași. Unii din ei au ajuns să dobândească ranguri boierești și funcțiuni importante.

După documentele pe cari ni le-a semnalat familia și după informațiile comunicate de Direcțiunea Arhivelor Statului din Iași,

se poate stabili cu oarecare precizie șirul descendenților din cei mai vechi ca să ajungem la cei cari ne interesează pe noi.

Costea Haret cel cu ratoșul a avut doi fii : Constantin, din urmașii căruia au fost numai locuitori săteni, și Dumitrache, care a trăit pe la începutul secolului XIX, a dobândit titlu de boierie (spătar) și a profesat ingineria-hotarnică. Un fiu — probabil — al acestuia, Haralambie, care se ocupa cu arendășia moșiilor, s'a căsătorit de două ori, în 1813 și în 1820, și a avut mai mulți copii. Dintre aceștia sunt cunoscuți : Mihalache, Ana-

Ștefanovici (Ștefano).
Tatăl mamei lui Sp. Haret

stasie, Frosa căsătorită cu Dumitru Botez, Costea Haret și Adam Haret.

Despre acest Haralambie se știe că în 1821 s'a refugiat în Basarabia cu toți ai săi, că acolo a luat, în unire cu fratele său Sava, o moșie în arendă, că a murit în 1822. Soția sa (Anastasia) a părăsit moșia arendată și s'a stabilit în târgul Telenești (jud. Orhei). Cum a dus-o acolo, nu știm, dar vedem că în 1835 s'a înapoiat în Iași, unde fostul ei soț avea oarecari proprietăți.¹

Adam Haret.

Între copiii ei am văzut că era și Costache sau Costea. Născut în 1820, acesta a urmat învățăturile la școala din Iași și s'a căsătorit în 1850 cu Smaranda, fiica lui Matalache Ștefanovici (sau Ștefano). El este tatăl lui Spiru Haret.

Dintre frații lui Costache, s'adistins Adam (mort în 1871), care a ocupat funcțiuni importante, precum prefect de Dorohoi în 1866. Asemenea Mihalache, care-și scria numele Harreto — și care, probabil, era inginer-hotarnic. A publicat un „Calendariu-eteru” în 1866, (Botoșani), dedicat „ami-

cului” său L. Udrischi, gheometrul. Oameni energici, unul dintre ei s'a amestecat în luptele pentru libertate din Polonia în 1863.

Costache, din căsătoria cu Smaranda, a avut cinci copii: Spiru, Alexandru, Mihai, Pulheria și Ana.

El a fost funcționar judecătorească în diferite orașe ale

1. Raportul Direcției regionale Iași din 20 Aprilie 1935, Nr. 99, către Direcția generală din București.

Moldovei. După documentele ce am avut la îndemână, a ocupat postul de scriitor la ministerul Justiției de la 1840 — 47,¹ apoi „director al canțileriei” la judecătoria jud. Suceava (1847—49), „condi-car” la „tribunalul criminalicesc” din Iași (1849—1854), „director” tot acolo (1854—1857); în fine, membru al tribunalului Dorohoi (1858 — 1859). După cum rezultă din cercetarea Regulamentului Organic, aceste funcțiuni corespundeau cu copistul, greșierul, judecătorul, în vorbirea de azi. Paralel cu funcțiunile acestea, a dobândit ranguri boierești, nu prea mari: serdar (1842), pitar (1847) și comis (1856).

Comisul Costache Haret,
tatăl lui Spiru Haret.

1. Dar un alt act, tot așa de autentic, vorbește de funcția de „prezident la Eforia din Botoșani” pe la 1840—41, însă nu putem preciza ce va fi fost acea funcțiune.

Spiru Haret s'a născut în orașul Iași, la 15 Februarie 1851.

După propria-i mărturisire, a început a învăța carte în casă, poate cu mamă-sa, care se zice că era o femeie foarte hotărâtă și cu mullă ambițiune pentru copiii săi; apoi la școala primară din orașul Dorohoi; de aci veni la Iași, și la 28 Aprilie 1860 se înscrie în școala primară, numită din Sărărie,¹ unde era institutor Toma Săvescu, care a publicat câteva prețioase informațiuni despre Haret școlar. Aci trebuie să notăm o împrejurare care va arăta o trăsătură a caracterului lui. Ajuns ministru, el și-a adus aminte de fostul său dascăl, a încurajat pe institutorii din Iași cari au voit să cinstească pe Toma Săvescu, zidind un medalion în noul local al Școlii, și la serbarea aceasta, la 6 Decembrie 1898, nu numai că a asistat, dar a rostit o cuvântare elogioasă pentru cel care-l învățase carte în copilărie; iar la masă a închinat pentru Săvescu și în sănătatea institutorilor și învățătorilor, ceea ce a impresionat de sigur pe sărbătorit, dar și toată dascălimea din Iași și din țară.

Ca elev în clasa III primară, Haret a asistat cu colegii și cu învățătorul lor la inaugurarea Universității din Iași la 26 Octombrie 1860, când a văzut întâia oară pe Vodă Cuza. „Nu târziu după trecerea lui Kogălniceanu, alle urale anunțară sosirea trăsuri domnești. O jurtună de strigăte asurzitoare, un șuvoiu de lume ce alerga pe lângă o trăsură — care mi s'a părut înaltă până la cer — o împinsătură violentă înapoi, o viziune repede și nedeslușită de mull aur, amestecat cu ceva roșu, și atâtă tot. Cuza trecuse în mare uniformă în trăsura sa cu livrele roșii à la française.” Așa își amintește în 1911 Haret întâmplarea din 1860.

1. Numită azi „V. Alecsandri.”

KALINIK MIGLESCO

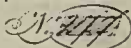
DIN CRAIATIA LUI CUMNEZEU

SECRETARIATUL DE STAT AL PRINCIPATULUI

Acest act marital fiind sub oficialitate subscris de Membrii Spiritualei Dreptului se legalizează si de către Dns.

In delegatime a Costinului Janyopoloschi Subscrisor

Septiminea Judeciora

1864 Ianuarie 21 de la

JASSII

Directorul Mitropoliei

Jirca
Cogn. Septiminea
Baptist

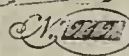
Spiritualului Diecezei a Santei Mitropolii elbodevei si Sucevei.

ACTU METRICALU.

In urmatoare actiunile Consfintinului Episcop si Calniei Mitropoliei
Diecezei de Mitropoliei Al. Harici si Sucevi No. 1982
Actul Spiritualului Diecezei si Spitalului Mitropoliei Al. Harici si
Sucevi face amenda ca, D. Spiru Haret L. Haret
nati la anul si ora si zile sub scrierea si semne
luna Ianuarie in ziua 21 de la si ora 10
spitalului si a Parochiei Sanctului din Comuna
D. S. Costache Haretul si legitimat cu
actiile D. S. Imortansea nascuta L. S. Haret
in Comuna Sassy Județul Jassy
si la ora si ziua 21 de la si ora 10
cu Spitalul Belzy si Parochiei Sanctului si ora
nati la anul si ora si zile sub scrierea si
luna Ianuarie in ziua 21 de la si ora 10
Mitropoliei care impuneau Spitalului Belzy si ora
de parohul Sanctului Sassy Comuna
la ora 10 si zile sub scrierea si
L. S. Haret si zile sub scrierea si
L. S. Haret care dupa legitimitatea si ora si zile sub
actiile si ora si zile sub scrierea si ora
semanatului Sanctului si zile sub scrierea si ora
actiile Sasi Diecezei de Mitropoliei

Septiminea Judeciora si de la Sibiu

Septiminea Judeciora

Jassi, 1864 luna Ianuarie in 21 de la

Greffier

Sebastian

Astfel urmă el cursurile clasei a doua, a treia și primul semestru din clasa a patra. La Dorohoi începuse învățătura cu litere cirilice, la Iași învăță pe cele latine și chiar ceva latinește în clasa IV.

Prin Martie sau Aprilie 1862 fu nevoit să-și întrerupă cursurile aci pentru a pleca la București. Nu cunoaștem bine împrejurările. Probabil a plecat cu unchiul său Dimitrie Botez, care a fost tutorele copiilor și care s'a stabilit în București, luând pe Spiru, iar ceilalți doi frați au rămas în Moldova.

Ce putea să facă atunci un copil sărac și doritor de învățatură, căzut din liniștea Iașilor în sgomolosul — chiar de pe atunci — București? Un singur lucru : să caute a intra bursier.

Termină deci clasa IV primară în Iunie 1862 la școala „văpselei de Verde”, cum se zicea pe atunci, și în Septembrie se prezintă la concursul pentru bursă la liceul Sf. Sava.

Intr'o povestire, publicată în 1907, Harel arată cum era pe atunci școala aceasta. „O casă mică, veche, umedă, cu clasele înșirate în jurul curții, în niște încăperi clădite la întâmplare, unele într'o stare de infecție de nedescris...” tot așa cum o înfățișează Barbu Delavrancea în nuvela sa „Bursierul”, și tot așa cum am găsit-o eu în 1881, când am intrat în clasa I. Harel a stat aci intern cinci ani și a urmat cursurile celor șapte clase. „Ani de veselie, zice el, de cântece și de jocuri, întrerupte din când în când de iuși supărări pe cari ni le pricinuia o lecție prea mare ori dimensiile prea de tot reduse ale porțiilor pe cari ni le servea economistul internatului”.

Peste vreo doi sau trei ani, poate în 1865, s'a dus la Iași, de unde s'a întors cu fratele și cu sora lui. Călătoria aceasta a celor trei copii, într'o cărușă, singuri, vreme de opt zile, a rămas înșiptă puternic în memoria lui Spiru, care fusese — în împrejurările acelea — un fel de cap al familiei, cum a și fost în realitate îndată ce a putut să-și facă o carieră cât de modestă. Întâmplarea aceasta i-a dat o maturitate precoce și, prin aceasta, a dobândit seriozitatea, stăruința la învățatură, hotărîrea de a nu desarma în fața dificultăților, însușiri cari l-au caracterizat toată viața, dar a pierdut din veselia copilărească și de aceea a rămas și pentru mai târziu cu o rezervă și o reținere, cari îl împiedecau de a avea expansiuni de bucurie, dar și izbucniri de violență.

Ministeriul Instrucțiunii și Publicității Culturale

Certificat.

În virtutea învârstărilor date, de D^{na} Ins-
tituțioanelor Superioare de Școli din România de către d^{le} dⁿⁱ Do-
ctoarea, de Institutul de Școli din România din București (Sesii),
și d^{le} dⁿⁱ Colegiului de Școli din București pentru școlarii
N°. 39, 44 și 16, S. I. Ion C. Harțu, elevului ce a
terminat studiile după programul școlii primare
în școlile enunțate sus în anul școlar de la 1859-
1864, la examenul ce a depus, și obținut notele
enunțate:

Dez. Religioasă	Eminență
• Lectură	Eminență
• Călugărie	Eminență
• Gramatică	Eminență
• Istoria Românilor	Eminență
• Geografie	Eminență
• Aritmetică	Eminență
• Călugărie	Eminență
• Călugărie	Eminență

Notă: Notele pentru anteriorii de pe cele enunțate

Enunțate: Institutul de Școli și de Școli din România din București

Ministru

Alexandru Buză

Șeful Diviziunii G. M. M.

N° 1502

66 Martie 1864

Certificat pentru absolvirea cursului primar.

Ca și în clasele primare, Haret a fost un elev eminent, deși unii profesori lăsau de dorit — sau, poate, tocmai de aceea, cum zice d. Țișeica (în discursul de recepție în Academie): „Siliși să învețe singuri, să descurce cu propriile lor puteri demonstrațiile din cărțile străine pe cari le aveau la îndemână, acești școlari au câștigat inițiativa și dragostea de a studia și calea sigură de a înțelege bine lucrurile”.

Este un adevăr în cele spuse aici, dar trebuie să le tălmăcim, căci nu se poate trage concluzia că ar fi de dorit ca profesorii să fie slabi sau chiar ignorați. Cu profesori buni profită un număr cât mai mare de elevi, cu profesori răi se pot alege câțiva cari prin silințele proprii să împlinescă lipsurile profesorilor, dar majoritatea, marea majoritate, trece din clasă în clasă fără să știe nimic.

Haret ne spune că petrecea uneori seri întregi ca să înțeleagă o pagină sau o problemă: dar — adăugă: „perioada aceea de muncă încordată, când fiecare pas înainte era o adevărată cucerire pe care o datoram mai ales stăruinței noastre, a fost poate aceea care ne-a dat oțelirea care ne-ar fi lipsit dacă împrejurările ar fi fost mai ușoare pentru noi”.

Pe el greutățile acestea l-au hotărât să se consacre studiului matematicilor, dar câți alții, școlari buni de altfel, au rămas pentru totdeauna cu o desăvârșită lipsă de înțelegere a chestiunilor de matematică și chiar cu oroare față de asemenea învățături!

Având cărți puține sau uneori de loc, elevii formau echipe de câte 2—3 cari, servindu-se de unicul exemplar al unei cărți franceze, redactau după explicațiile profesorului cursul la unele materii. Haret era în echipa de matematici și se vede că lucra mai mult singur, căci ne spune însuși că a terminat un curs de algebră și altul de trigonometrie. De altă parte, când era în clasa III, a citit un articol despre lună (în revista „Natura” d-rului Barasch) și s'a pasionat de chestiile astronomice, despre cari avea numai rudimentare și neclare cunoștințe. De aceea, când un camarad i-a procurat o carte franțuzească (Tratatul lui Quetelet), a fost așa de doritor s'o citească, încât (neputând s'o înțeleagă la simpla citire în original) s'a apucat s'o traducă frază cu frază, ajutat de dicționar.

Din aceste încercări copilărești, a rezultat cursul de trigonometrie, lipărit întâi în 1873 (și apoi reprodus în numeroase

Nº 11000

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

DIPLOMĂ DE BACALAUREATŪ.

În Numele Marelui Consiliu al Universității din București

Întru confirmarea diplomei de bacalaureat a domnului **Spiru C. Ștefan**...

la anul 1911...

la anul 1911...

la anul 1911...

la anul 1911...

Nº 11000

Ștefan C. Ștefan

Diploma de bacalaureat a lui Spiru Haret.

edițiuni) și traducerea astronomiei lui Quetelet, tipărită în anul 1873 de societatea „Junimea” din Iași.

Și totuși — la examenul de bacalaureat (Mai, 1869) a avut notă „mai mică decât spera”, zice Haret, dar legenda care circula pe vremea când eram eu școlar la Sf. Sava zicea altfel. Examinatorul Dim. Petrescu i-ar fi dat notă de respingere și Borănescu, fostul profesor al lui Haret, și — se vede — prieten cu Petrescu, s'ar fi dus la el și ar fi protestat cu vehemență, zicând: ăla știe mai multă matematică decât mine și decât tine. Legendă, poate; dar mai circula încă una. Borănescu, atunci profesor în cursul superior, avea obiceiul să spună în clasă elevilor săi: „Toți matematicii mari încep cu B: Bertrand, Briot, Borănescu, numai Haret începe cu altă literă, dar și acela a fost elevul meu.” (Aceasta, pe vremea când Haret ajunsese profesor la Universitate).

III

Pe atunci viața studenților săraci era destul de grea, dar ei găseau lesne mijloace de a se întreține: lecțiuni în familii sau în școli particulare, funcțiuni publice în ministere și altele; ba chiar puteau să concureze pentru catedre vacante, căci nu se cerea pe atunci — ca tillu — decât bacalaureatul. Aceste înlesniri aveau însă un neajuns mare: îi împiedecau de a urma regulat cursurile și a da examene. Mulți studenți — cu adevărat eminenți — și-au pierdut rostul, au rămas cu studiile neterminate, unii chiar nu și-au putut face nici o carieră și astfel s'au irosit numeroase forțe cari ar fi putut fi utilizate cu folos pentru lămurirea noastră societate cultă.

Haret face și el ca și ceilalți. Se prezintă la concurs pentru o catedră la Seminariul Central din București (abia după un an dela luarea bacalaureatului) și este numit profesor de matematică la cursul inferior.¹

A stat aci numai doi ani, până în Noembrie 1872, când a

Portretul lui Spiru Haret
18 Iunie 1869

1. Adresa Minist. Instrucției, Divizia Școlilor, Nr. 11.722 din 3 Decembrie 1870.

demisionat. Cauza acestei demisiuni a fost o chestiune de demnitate. Povestirea o găsim în ziarul „Românul” din București, dela 17 Noembrie 1872. În Septembrie acel an s'a ținut, ca de obicei, concursul pentru bursă, la care se prezentau totdeauna foarte

Portretul lui Spiru Haret.
8 Iunie 1871

mulți candidați pentru locuri puține. Era ministru Generalul Tell. Se spune că un senator — văr cu ministrul — avea un protejat, care s'a prezentat la concurs și a căzut. Ministrul ar fi putut să-l primească supranumerar, dar a voit să dea un fel de justificare măsurii sale, provocând un al doilea concurs. Pentru aceasta în

ziua de 1 Noembrie, Tell a chemat în cabinetul său pe profesorii comisiunii dela seminar, pe elevul respins și trei elevi din cei reușiți (luați la întâmplare și fără nici o înștiințare prealabilă) și a cerut profesorilor să facă un nou examen în fața sa. Doi din aceștia, Haret și N. F. Bădescu, au protestat contra acestei măsuri și au părăsit cabinetul ministrului. A doua zi au demisionat. Ziarul nu știe sigur ce s'a întâmplat cu elevii: ar fi aflat că tol cei trei admiși în Septembrie s'au dovedit mai buni.

La interpelarea ce i-a adresat senatorul I. Deșliu, ministrul Tell a răspuns (la 13 Februarie 1873) că s'a dovedit mai bun cel respins și că a dat avertisment profesorilor. Demisiunea profesorilor a fost rezolvită tocmai după două săptămâni¹.

De sigur, n'o fi fost prea bună situația materială în care rămânea el atunci, dar se vede că avea mijloace de a mai câștiga cât îi trebuia, publicând pe undeva articole, căci vedem că în această epocă tipărește (editată poate de tipograf) o carte de 99 pagini „Anuarul științificu allu Romaniei pe anul 1873”, (Tipografia Teodor Michaescu, Buc.), care cuprinde articole interesante. Afară de aceasta, a câștigat timp, căci și-a putut trece licența, pe care o întârziase.

Haret își aducea aminte cu plăcere despre acest început al carierei sale didactice. Povestea, între altele, cum a schimbat numele elevilor săi. Fiind cei mai mulți băieți fii de preoți, ei se numeau Popescu, și Direcția Seminarului, având în fiecare clasă numeroși Popescu Ioan sau Popescu Vasile, hotărîse să-i deosebească prin numere: Popescu Ioan I, Popescu Ioan II, Popescu Ioan III și așa mai departe. Cum clasele seminariilor pe atunci erau foarte încărcate, era foarte greu pentru profesor să-i cunoască (și Haret a socotit totdeauna ca o cerință imperioasă ca profesorul să cunoască bine pe elevi); de aceea întreba pe fiecare de numele comune de origine și adăoga — pentru cursul lui — pe lângă Po-

1. Adresa Minist. Instr. Div. Școalelor. Nr. 11545 din 14 Noembrie 1872. Aș fi dorit să consult dosarul ca să văz cum au decurs lucrurile, dar dosarul respectiv nu se găsește la Arhivele Statului. Din „Desbaterile Senatului” (Sesiunea 1872—73 pag. 290) am cules afirmațiunea ministrului că, în adevăr, a chemat după patru luni pe elevii cari intrase bursieri și pe cei cari reclamase că li s'a făcut nedreptate; a chemat și pe profesorii examinatori să fie față. Cei doi (Haret și Bădescu) au voit a vorbi, dar el i-a oprit; ei au spus că-și dau demisiile și au plecat. Atunci Consiliul Permanent a examinat elevii și ministrul zice că a dat afară pe cei primiți cu hatâr și a pus pe cei nedreptățiți.

pescu IV sau V un Colibași, Moșoaia, Dămăroaia, și allele. Cu timpul, elevii înșisi au văzut că e mult mai bine așa, au adoptat numele dal de Haret și l-au păstrat după ieșirea din școală. După ani și ani se întâmpla să întâlnească Haret pe câte un fost elev din aceștia și să afle că se numește acum cum îl botezase el cu zece sau douăzeci de ani înainte.

* * *

Așa dar în Aprilie 1874 Haret și-a trecut licența în științele

Haret cu mai mulți prieteni studenți.

(In picioare: I. Vlădoianu, Beștelei, Haret. Pe scaun: P. Triandafil, Mitiliniu, Vrana)

fizico-matematice. Se găsea acum la o răspântie. Ce să facă? Avea titlu, dar n'avea ocupație care să-i dea mijlocul de traiu. Primul gând îi fu la profesoratul secundar, și Titu Maiorescu, devenind ministru și având ocazia să-l cunoască, îi promise că-l va numi iarăși la Seminaru, pe baza vechiului concurs.

Văzând această bunăvoință, s'a gândit să încerce a-și realiza o veche dorință: urmarea studiilor în streinătate. Maiorescu a

admis, a publicat concurs pentru o bursă de matematici, Haret s'a prezentat în Septembrie 1874 și a reușit¹.

Greu se poate închipui momente mai fericite pentru un tânăr studios decât acelea în cari se găsește a pleca la studii în streinătate. E mai mare fericirea decât la dobândirea unei cariere, căci nenumărate posibilități se deschid înaintea spiritului lui și — cum zice poetul — suflul lui zboară pe aripele speranței nemărginite.

Realitatea se însărcinează mai totdeauna să mai taie din aripele acestea. Și Haret a avut dela început o mare decepție: deși trecuse la București licența cu bile albe, a constatat la Paris că are mari lipsuri în pregătirea sa matematică. Dar greutățile unei situațiuni n'au descurajat niciodată pe Haret. Stăruitor, a căutat să-și împlinească lipsurile și și-a pregătit din nou licența în matematici, a trecut-o în 1875² și a mai pregătit și a doua licență în științele fizice, pe care a trecut-o în 1876³.

Acum începea adevărata muncă pentru scopul ce urmărise plecând din țară: doctoratul. Doctoratul în matematici nu-l obținuse până atunci niciun Român la Paris.

Ce subiect să-și aleagă? Il urmărirea se vede impresia ce-i făcuse articolul despre lună pe care-l citise când era în clasa a 3-a de liceu și se decisese pentru un subiect de astronomie. Știința aceasta, noua disciplină care căuta să studieze mecanismul sistemului planetar, este plină de teorii îndrăznețe și încântătoare pentru imaginația omului de știință, care — aruncându-se în mijlocul acestor cercetări — simte, cum zicea Eminescu, că:

Universul fără margini e în degetul lui mic...»

Dar ea este plină și de puncte dubioase, de ipoteze, cari oricând pot fi luate din nou în studiu și prin aceasta să li se aducă noi temeieri ori să li se desființeze vechile temeieri.

A relua una din aceste probleme a fost deci ambiția lui Haret.

1. Adresa Ministerului de Instrucție, Divizia Școalelor, Nr. 9139 din 30 Septembrie 1874. Se acordă „stipendiu” 3000 lei anual pe trei ani de la 1. Octombrie 1874 „pentru a studia în acest timp științele matematice teoretice la Facultatea de științe din Paris”.

2. După diploma de licență în matematici, examenul s'a ținut la 9 August 1875.

3. După diploma de licență în științele fizice, examenul s'a ținut la 2 August 1876.

RÉPUBLIQUE

FRANÇAISE.

Diplôme de Docteur en Sciences mathématiques.

Le Ministère de l'Instruction publique et des Cultes,

Vis le certificat d'aptitude au grade de Docteur en Sciences mathématiques accordé, le 25 Janvier 1899,

par les Professeurs de la Faculté des Sciences de Paris,

au Sieur *Herzelle*,

Joseph,

né à *Genay*

Renviron

, le 27 Février 1899,

me a *Genay*

Qu'il subventionne comme à ce certificat par le Docteur de l'ordre ci-dessus mentionné;

Requérant le moult certifié,

Comme par les présentes, moult Sieur *Herzelle*

le Diplôme de Docteur en Sciences mathématiques,

pour en jouir avec les droits et prérogatives que y sont attachés par les lois, décrets et règlements.

Fait à Paris, sous le Signe de l'Assemblée de l'Université publique et des Cultes,

le 11 Février 1899.

Le Ministre

de l'Instruction publique et des Cultes,

Signé *Renviron*

En présence de l'Assemblée de l'Université,

le 11 Janvier 1899,

Vis par l'Assemblée de l'Université de Paris,

le 11 Janvier 1899,

Signé de l'Assemblée,

Herzelle

Joseph

A studiat, a cercetat, a calculat și a susținut teza sa de doctorat la 30 Ianuarie 1878 sub titlul: «Sur l'invariabilité des grands axes des orbites planétaires» (*Despre invariabilitatea axelor mari ale orbitelor planetare*)¹.

Haret ne spune că era cât p'aci „ca acest din urmă pas să nu-l poată face”. În Aprilie 1877 România intră în războiul alături de Rusia și trupele noastre trec Dunărea. Bursierii români dela Paris socotiră că trebuie să plece unde-i chema datoria patriotică, dar ministrul de atunci G. Chișu le telegrafiă să rămână acolo și să continue studiile².

Teza lui Haret a fost prețuită îndată ca o lucrare originală: „ea — zice d. Țișeica — a înscris pentru totdeauna numele lui Haret în știință”. În adevăr, revistele științifice din Paris publică recenzii elogioase, dintre cari una — semnalată de profesorul Traian Lalescu — spune că a făcut un studiu complet asupra chestiunii; iar „Analele Observatorului din Paris” a retipărit-o în întregime în anul 1885³. D. C. Popovici, prof. la Universitatea din Iași, îmi semnaleză o apreciere elogioasă a marelui matematician Henri Poincaré.

Acest succes al tânărului Haret a produs în țară mare bucurie. „Revista științifică” condusă de P. S. Aurelian și Gr. Ștefănescu a publicat un elogios articol, iar ziarele au scris despre acest fapt, socotindu-l nu numai ca răsplată a muncii unui tânăr studios, ci ca o glorie pentru țara noastră.

1. Diploma de doctorat arată data examenului la 30 Ianuarie (stil nou).

2. Lui Haret i s'a prelungit bursa până la 1 Ianuarie 1878 (Adresa Minist. Cultelor, Div. Școalelor, dela 23 Iunie 1877).

3. Este reprodusă în volumul care cuprinde Operele științifice ale lui Haret.

IV

Intorcându-se în București, a fost numit, la 28 Martie 1878, suplinitor la catedra de matematică la gimnaziul „Mihai-Bravul”¹, unde a funcționat, probabil, prea puțin, iar la 3 Aprilie același an i s'a încredințat suplinirea catedrei de mecanică rațională la Facultatea de științe, „având în vedere — zice adresa — succesul cu care v'ați făcut studiile în urma cărora ați obținut dela Facultatea din Paris titlul de doctor.”²

În același an, s'a publicat concurs pentru această catedră, care s'a ținut la Universitatea din Iași la 15 Septembrie în fața comisiunii compuse din: M. Tzoni, C. Climescu, St. Miclă, N. Culișanu, Gr. Cobălcescu, A. Petrescu și inginer Miclăscu.³ Haret a fost singurul candidat și ziarele timpului vorbesc cu elogii de acest concurs⁴. Astfel a fost numit profesor cu titlul provizoriu: „în vederea eminentului rezultat al examenului ce ați trecut”, cum zice adresa Ministerului.⁵

După trecerea celor trei ani prevăzuți de lege, a fost numit definitiv la 14 Ianuarie 1882.⁶

* * *

Ca profesor, s'a arătat dela început omul datoriei. Exactitatea cu care venea la cursuri servea nu numai ca să facă pe ascult-

1. Adresa Min. de Instr. Diviz. Școalelor. Nr. 3001 din 28 Martie 1878.

2. Adresa Min. Nr. 3220 din 2 Aprilie 1878.

3. Deoarece dosarele Ministerului din epoca aceasta au fost distruse de un incendiu, n'am putut avea detalii mai circumstanțiate.

4. Iată, de exemplu, ce scrie „Steaua României” din Iași (21 Sept. 1878): „D. Haret, care a concurat pentru această catedră, a susținut probele orale cu cel mai strălucit succes”.

5. Adresa Min. de Instr. Div. Școalelor, Nr. 9566 dela 2 Octombrie 1878.

6. Adresa Min. Instr. Div. Școalelor, Nr. 478 din 14 Ianuarie 1882.

lători a profita cât mai mult de lecțiunile sale, dar ca să le fie de exemplu, lucru important pentru acei cari aveau să devie profesori la rândul lor — cum era cazul celor mai mulți din studenții Facultății de științe. Acestea le spun foști școlari ai lui.

Ei mai afirmă încă ceva: nu numai competența desăvârșită cu care-și făcea cursul, dar metoda desăvârșită, claritatea și preciziunea, rigurozitatea demonstrațiilor și exactitatea calculelor. Unii zic că-i urmăreau lecțiunile cu interesul și plăcerea cu cari citește o carte frumoasă. Alții își amintesc de „răbdarea cu care re-făcea toate calculele în fața clasei, mergând până acolo încât făcea și reducerile de termeni asemenea”. Unul zicea: „Cineva care nu era student la matematică, dacă ar fi asistat la o lecție a lui — afară de calculele speciale — ar fi înțeles multe lucruri”. Altul, că atât de metodic prezenta totul, încât „minteaa cea mai obtuză era convinsă de adevărul aserțiunilor afirmate”.

* * *

Așa fiind Haret ca profesor la Universitate, nu este de mirare că și alte instituțiuni de învățământ au făcut apel la serviciile lui. În 1881 a fost numit profesor de matematici la seminariul „Nișon Mitropolitul” din București¹. Tot atunci a fost chemat la Școala de artilerie și geniu pentru cursul de mecanică rațională² și a servit aci până în 1886³. În Aprilie 1882, la Școala de poduri și șosele pentru cursul de algebră superioară și geometrie analitică⁴, pe care l-a continuat până la 1 Aprilie 1911⁵. Mai târziu, din Februarie 1888 până în 1891, a predat mecanica rațională la Școala de ofițeri din București⁶.

Firește, în acest timp, Haret a avut diferite însărcinări în legătură cu situația sa de profesor.

1. Adresa Epitropiei Nr. 203 din 26 Iunie 1881.

2. Adresa Ministerului de Resbel Nr. 9650 din 30 Septembrie 1881.

3. Adresa școalei de Artilerie și Geniu Nr. 978 din 2 Octombrie 1886.

4. Adresa școalei de Poduri și Șosele Nr. 114 din 3 Aprilie 1882.

5. Când și-a anunțat demisia, Direcția Școalei, la 18 Martie, i-a adresat „cele mai vii mulțumiri pentru eminentele servicii ce ați adus în timp de 29 de ani... ați contribuit la reînvierea școalei pe bazele ei actuale și la prestigiul de care ea se bucură astăzi ca școală de învățământ superior”.

6. Adresa Minist. de Resbel Nr. 4040 din 27 Februarie 1888.

Intre hârțiile rămase dela el am găsit manuscrisul unui raport din Iunie 1879 către Ministru, despre o inspecțiune făcută școalelor secundare din Moldova, în unire cu profesorul de literatură greacă dela Facultatea de litere, Ep. Francudi. Aci ne spune că a văzut școalele din Galați, Bârlad, Bacău, Botoșani, Roman și Focșani și dă asupra lor amănunte interesante despre toate problemele învățământului. Pentru a se înțelege în ce spirit este scris acest raport, vom reproduce pasagiul care privește activitatea corpului didactic: „Un lucru ce am fi dorit să găsim este de a vedea pe profesori iubindu-și profesiunea, preocupându-se într’una de dânsa, căutând neîncetat a-și îmbunătăți cursul socotindu-și ca o datorie de onoare a obține rezultate cât mai bune. In loc de aceasta, afară de câteva excepțiuni cari ne consolează în parte, am văzut din contra multă indiferență; postul de profesor e considerat ca o sinecură sau ca o rezervă în caz de neizbândă în alte întreprinderi. In adevăr, sunt orașe în cari profesorii se găsesc amestecați în toate: sunt deputați, consilieri județeni sau comunali, advocați, ingineri, comercianți, adepți ai politicii militante: de toate, afară de profesori. Suntem departe de a voi să vedem pe membrii corpului didactic desinteresându-se de afacerile publice, neîngrijându-și drepturile și datoriile ce au ca cetățeni sau necăutând a-și îmbunătăți poziția materială; ar fi însă de dorit ca ei să considere meseria lor de a instrui ca pe cea dintâi din toate și, dacă ar fi necesar a neglija una din numeroasele însărcinări ce-și iau, catedra să fie cea din urmă neglijată. Se întâmplă însă tocmai din contra”. Sunt idei pe cari le vom regăsi în discursurile sale din Parlament, vorbind despre amestecul profesorilor în politică și spunând lămurit: să facă politică, dar să nu uite niciun moment că sunt profesori.

Un raport, mult mai dezvoltat, au făcut ei în 1880 despre mai multe școale din Moldova. Textul este scris de Haret și alături se văd adăogirile lui Francudi, de al cărui scris mi-am adus aminte citind manuscrisul, căci l-am avut profesor la Facultate.

In 1880 i s’a dat să facă o anchetă la Botoșani.

In anul 1881 ministrul V. A. Urechia a hotărît ca examenele de fine de an ale liceelor să se facă în fașa unor Comisiuni speciale. Toți elevii celor 2 licee din București (Sf. Sava și Matei Basarab) și ai gimnaziilor se adunau pe clase și treceau examenul în aceeași sală pentru a se putea face comparație între pregătirea

diferitelor școale, pentru ca Ministrul să aibă astfel informațiuni amănunțite și despre școlari și despre profesorii lor. Comisiunea pentru matematici era compusă din : Sp. Harel, General G. Manu și G. Cantacuzino¹.

În același an se ridică în presă acuzații asupra comisiei de bacalaureat care funcționase în București în luna Mai. Urechia numește o comisie prezidată de B. P. Hasdeu și compusă din : Sp. Harel, G. Dem. Teodorescu, St. Vârgolici și Bernath ca să revadă tezele scrise². Comisiunea se adună la 10 Iunie și încheie un proces-verbal în care scrie : „Am convenit că lucrarea juriului examinator legalmente constituit e mai presus de mențiunile bănuiei și astfel comisiunea nu mai are nevoie nici măcar să deschidă plicurile ce conțin tezele în cestiu”. Procesul-verbal, scris de Harel, e semnat de toți membrii afară de Dr. Bernath.

Tot în 1881 se ține la Facultatea de științe concursul pentru catedra vacantă de geometrie analitică și trigonometrie, când Harel face parte din juriu.

E interesant de notat că Harel, în acest timp, este solicitat și de alte instituții decât cele școlare pentru a săvârși diferite însărcinări.

La 14 Ianuarie 1881 este numit membru în comisiunea centrală de statistică³.

La 31 Ianuarie 1881 este numit, în mod provizoriu, conservator al Muzeului de antichități și însărcinat să facă — împreună cu arhitectul Berendei și cu inginerul M. Suflu — inventarul tuturor obiectelor din Muzeu. Ei redactează la 14 Februarie procesul-verbal de luare în primire și, între altele, scriu despre Tezaurul dela Pietroasa (Cloșca cu pui) : „L-am cercetat în comparațiune cu procesul-verbal încheiat la 6 Februarie 1876 de către comitetul-arheologic, în urma furtului lui Pantazescu⁴ și l-am găsit întocmai precum este descris în acel proces-verbal și cum este reprodus în stampele xilografiate cari îl însoțesc. Cântărindu-l cu o balanță

1. Adresa Minist. Divizia școalelor Nr. 7076 din 30 Mai 1881.

2. Adresa Min. Instr. Div. sc. Nr. 7497 din 9 Iunie 1881.

3. Adresa Minist. Interne Nr. 428 din 14 Ianuarie 1881.

4. Furtul s'a întâmplat în 1875. Eram copil, când toată lumea din București vorbea de acest furt îndrăzneț și zicea că hoțul, ca să poată ascunde mai bine obiectele într'un pian, tăiasse tava cea mare în patru bucăți și de atunci a rămas așa cum se vede. După alte informații, tava fusese tăiată după descoperirea ei.

etalon, care dă greutatea cu siguranță până la $\frac{1}{2}$ gram, am constatat că greutatea lui totală este de 14 oca, 151 dramuri, socotind kg. de 314 dramuri”.

In această preocupare de precizie și exactitate nu se vede Haret — așa cum a rămas toată viața lui?

Această funcțiune n'a ținut mult, căci la 26 Februarie, același an, este numit director al Muzeului de antichități Gr. Tocilescu. La 1 Martie el dă în primire averea muzeului noului director și primește o adresă de mulțumire dela Minister: „pentru bunăvoință ce ați avut de a vă însărcina cu primirea obiectelor și de silințele ce ați depus pentru ducerea la bun sfârșit a acestei lucrări”¹.

Cum vedem, activitatea lui Haret în această epocă a fost destul de bogată; iar, dacă adăugăm că, pe lângă acestea, se înscriesese între inginerii holarnici dela 1878 și făcea numeroase hotărnicii, între cari unele importante, cum este cea tipărită în 1894 „asupra moșiei Domnești din județele Putna și Tecuci”, înțelegem că nu era un om care căuta odihna, ci munca. În special, mai târziu își amintea cu plăcere de lucrările ingineresti, cari erau un fel de distracție și de reconfortare fizică, fiindcă îl țineau în aer liber.

Intre preocupările din primii ani ai profesoratului său, trebuie să notăm studiul asupra proiectului de răscumpărare a căilor ferate, publicat în 1880.

Cu toate aceste ocupații, a început printre picături să se intereseze de chestiile școlare și, cu încetul, interesul ce le purta devenea din ce în ce mai mare, până când l-au prins cu totul și au ajuns să dobândească primul loc în preocupările lui. D. Țițeica ne spune că de multe ori i-a exprimat „cu durere” regretul de a fi părăsit îndeletnicirile lui de știință pură. Mai ales în momentele de amărăciune, pe cari politica i le-a dat și lui cu îndeștulare, se gândea la tihna din alte vremuri; voia chiar să înceapă un curs de mecanică cerească la Universitate pentru candidații la doctorat, dar a fost nevoit să renunțe „din cauza lipsei de auditori pregătiți” (zice d. Țițeica).

1. Adresa Minist. de Instrucție Nr. 1015 din 31 Ianuarie 1881. Adresa aceluiași Minister, tot Divizia Școalelor, Nr. 3333 din 26 Februarie același an.

V.

Primul lui contact direct cu administrația școlilor s'a făcut în anul 1882, când a fost numit membru în Consiliul permanent de instrucțiune împreună cu Al. Orescu, P. S. Aurelian, G-ral Davila și V. Șeicaru.¹

Ministrul care-l chemase în Consiliul permanent era Vasile Urechia. Nu cunoaștem împrejurările cari au decis această chemare; dar știm de ce a plecat Haret.

Pe vremea aceea consiliul, conform legii din 1864, trebuia să-și dea avizul asupra tuturor chestiunilor școlare; de aceea mai toate hotărârile ministerului începeau cu formula „Auzind pe Consiliul Permanent”.. De sigur, această dispozițiune aducea mare stânjenire în mersul treburilor (și când Haret a fost în situație s'o desființeze, a desființat-o), dar el credea că ministrul nu poate cu dela sine putere să înlăture când îi place o dispozițiune legală, chiar absurdă fiind. Se întâmplă într'o zi (12 Aprilie 1882) că ministrul numește la externatul secundar de fete din Craiova, înființat atunci, o profesoară și directoare, care era institutoare undeva și care nu avea niciun titlu pentru funcțiunile ce i se încredinșase. Pentru această numire nu cere avizul Consiliului, dar îl cere pentru „impărțirea obiectelor” între profesoare. Consiliul, cu această ocazie, descopere numirea directoarei și atunci Haret redactează la 20 Aprilie un Aviz în care arată că ministrul n'avea drept să o facă, căci „după legea în vigoare Consiliul Permanent trebuie a fi consultat asupra tuturor chestiunilor relative la administrația și direcțiunea instrucțiunii publice și private”. Nu știm dacă colegii săi au semnat acest aviz, dar sigur este că ministrul n'a ținut seamă de el, căci Haret demisionează în

1. Adresa Minstr. Instrucție, Divizia Școlilor, Nr. 3373 din 8 Martie 1882..

ziua de 21 Aprilie și stăruiește în demisie, care i se primește la 29 Aprilie¹.

In anul 1883 el voiește a-și înlemeia o familie: se căsătorește la 23 Ianuarie cu d-ra Ana Popescu din Buzău. Au un singur copil, care moare însă după câteva luni. De aceea Haret a fost totdeauna foarte iubitor față de copiii mici.

Ministrul următor, P. S. Aurelian, îl numește inspector general al școalelor la 4 Mai 1883, post creat atunci, și pe care-l ocupă și sub G. Chițu.²

* * *

Haret a primit sarcina aceasta nu ca un diletant; ci și-a luat rolul în serios, a călătorit prin țară, a inspectat școalele, a făcut rapoarte pentru a fixa constatările și observările sale și nu l-a descurajat faptul că multe din aceste rapoarte au rămas fără soluții și unele chiar necitite; ba putem spune că dificultățile i-au dat mai mult îndemn pentru a-și îndeplini datoria așa cum o înțelegea el: să privească realitățile în față, să le cerceteze cu metodă și cu obiectivitate și să primească toate consecințele logice rezultate din examinarea lor. Această atitudine s'a concretizat în faimosul său raport din 1884, pe care s'a decis să-l tipărească și — mai curios — să-l prezinte la unul din premiile Academiei în 1885.

In acel timp Haret era membru corespondent al Academiei Române, ales la 3 Iulie 1879, curând după ce venise din Paris însoțit de o meritată faimă.

Ca membru corespondent făcuse o interesantă comunicare despre „accelerațiunea seculară a lunii” la 4 Aprilie 1880, despre care zice I. Bianu: „la citirea ei, firește, nimeni n'a înțeles nimic (afară de A. Treboniu Laurian, care avea cunoștințe de astronomie) și s'a hotărât să fie publicată în Anale”, dar — pe cât am cercetat — am văzut că nu s'a publicat.

1. Adresa Minist. Instrucției, Divizia Școalelor, Nr. 4597 din 1882. Am căutat dosarul ca să văd amănuntele, dar la Arhivele Statului lipsesc dosarele Ministerului pe mulți ani, distruse de un incendiu.

2. Adresa de numire poartă Nr. 4983, Divizia Școalelor, și data 4 Mai 1883 și postul se numea întâi „revizor general”

În privința „Raportului” ne spune I. Bianu că „a fost tratat pe un ton glumeț de un bărbat de mult spirit și foarte influent pe atunci”. De sigur e vorba de Hasdeu, care era în acel an raportorul comisiei de premii și care zice în raportul său: „D. general Fălcoianu a fost împiedicat de a aduce darea-de-seamă cu care binevoise a se însărcina în special despre lucrarea d-lui Haret... Discutând apoi împreună asupra fiecărei dări-de-seamă, comisiunea a început prin a elimina dela vot scrierile d-lor. . . . Haret....., pentru cari nu s'a găsit niciun susținător”.

Rezultatul a fost că Raportul său n'a luat premiu, apoi în 1886, când s'a propus alegerea sa ca membru activ, în locul lui Anastasie Fătu, n'a reușit, deși susținut de D. A. Sturdza, atunci ministru de instrucție. Haret a devenit membru activ al Academiei mai târziu, la 31 Martie 1892 (cu 15 voturi contra 6). Răspunsul său moderat de mulțumire, în ședința dela 17 Aprilie 1892, arată pe Haret cum era totdeauna. E păcat că discursul de recepțiune anunțat la 29 Mai 1892 (despre influența științelor pozitive asupra dezvoltării condițiilor vieții moderne) nu a putut fi terminat și citit, căci chestiunea se vede că prezenta un interes deosebit.

* * *

Faptul de a fi lucrat cu miniștri liberali l-a apropiat de acest partid și nu e de mirare că, la venirea în fruntea ministerului de instrucție a lui Dumitru Sturdza, Haret a fost numit secretar general¹ (1885), deși nu făcuse până atunci nici o manifestare politică.

În această calitate, pe lângă lucrările cerute de funcțiunea sa, a avut și unele însărcinări speciale, cum a fost vizitarea unor școli din Franța și a expoziției didactice din Paris.²

Odată cu retragerea lui Dim. Sturdza și a guvernului liberal, în Martie 1888, s'a retras și Haret. El își prezentase demisiunea la 23 Februarie ministrului Sturdza, care i-a cerut să gereze funcțiunea până la venirea succesorului. Aceasta s'a întâmplat la 12 Aprilie³ când Maiorescu îi comunică primirea demisiei și-i adresează mulțumiri.

1. Atunci funcțiunea se numea „director general al Ministerului”. Adresa e din 6 Februarie 1885 și poartă Nr. 1493 Divizia Școlilor.

2 Adresa Ministerului, Div. Școlilor, Nr. 8639 din 7 Iulie 1886. Raportul l-a făcut în Noembrie.

3. Adresa Minist. Instr. Diviz. Școlilor Nr. 4237 din 12 Aprilie 1888.

E de notat că, și după aceasta, i s'au dat unele însărcinări de încredere din partea Ministerului. Astfel, a făcut o anchetă la școalele secundare din Ploiești și Buzău, după care a adresat un raport la 26 Iunie 1898. I s'a cerut să facă asemenea lucru la liceul Malei-Basarab din București, împreună cu Iacob Negruzzi, dar s'a desistat (25 Octombrie 1889). În 1890, după cererea Ministerului Domeniilor, a fost rugat a cerceta și a-și da avizul dacă o serie de profesori ai școlii de Agricultură și Silvicultură dela Herăstrău (Th. G. Petrescu, N. Atanasescu, V. Cârnu-Munteanu, Floru Pomponiu) merită a fi numiți definitiv¹. În Decembrie, același an,² e numit în juriul de concurs pentru catedra de matematici dela școala secundară de fete din Ploiești, dar refuză, fiind bolnav.

În acest timp legătura lui Harel cu cercurile politice liberale se face mai strânsă, la 2 Martie 1889 se înscrie în Clubul liberal și astfel, când în 1895, partidul lui vine la guvern, el este ales deputat de Ilfov. Tot în acel an este numit membru în Consiliul Permanent³ însărcinare pe care o ocupă până în 1896, când demisionează.⁴ Ca deputat, îl vedem raportor al proiectelor prezentate de Petru Poni în 1896.⁵

În 1896 guvernul se retrage și e înlocuit cu un alt guvern liberal sub președința lui P. S. Aurelian, care conduce afacerile publice până la 31 Martie 1897, când Sturdza revine ca președinte cu un nou minister în care intră și Spiru Harel.⁶

1. Adresa Minist. Instr. Div. Șc. Nr. 13648 din 13 Noembrie 1890.

2. Adresa Minist. Instr. Div. Nr. 15010 din 14 Decembrie 1890.

3. Adresa Minist. de Instrucție. Direcția Invăț. secundar Nr. 8767 din 23: Noembrie 1895.

4. La 27 Noembrie, fiind ministru G. Mărzescu.

5. Legea învățământului primar și legea Casei Școalelor.

6. Adresa Consiliului de miniștri Nr. 584 dela 31 Martie 1897.

VI

Astfel, la 31 Martie 1897 devine pentru prima oară ministru de instrucție și culte. Activitatea lui Haret în cei doi ani ai ministeriatului său este foarte bogată. Acum a făcut el două legi de temelie ale edificiului nostru școlar: a învățământului secundar și superior (1898) și a învățământului profesional (1899); a numit o comisiune care a alcătuit, după lungi studii și debateri, programa școalelor secundare; a înlocuit regulamentele necesare întregului învățământ, organizând serbarea școlară dela 10 Mai, serviciul statelor personale ale corpului didactic, și altele¹.

Tot în vremea acestor doi ani se așează, prin activitatea extra-școlară, începuturile educațiunii populare, care are să se desăvârșească în perioadele următoare ale activității sale de politică școlară.

Realizările sale de acum în această direcție sunt: școalele de adulți, grădinile școlare, împărșirea de cărți copiilor săraci, cantine școlare, întemeierea revistei populare „Albina”, înființarea medaliei „Răsplata muncii”.

Doritor să cunoască prin sine lucrurile și oamenii, el a călătorit prin țară, nu numai prin orașe, dar prin multe sate, vizitând școlile, încurajând pe cei harnici, îndemnând la muncă pe toți.

Solicitudinea sa pentru corpul didactic rural s'a arătat prin înscrierea în lege a principiului înaintării pe loc a învățătorilor. (Decembrie, 1898).

Profitând de numeroase ocaziuni pe cari i le prezentau serburile școlare, el a ținut, deși ministru începător, să-și exprime cu hotărîre ideile sale cari — uneori — provocau nemulțumiri, fiindcă loveau în deprinderi învechite, sau în convingeri rău stabilite.

1. Vezi la finele vol. III din Operele lui Haret lista legilor, regulamentelor și programelor publicate în timpul cât a fost ministru.

Astfel, la împărțirea premiilor în București, care se făcea cu mare solemnitate pe atunci, adunându-se toate școalele în Sala Senatului, a vorbit despre stăruințele ce se pun pentru trecerea elevilor dintr'o clasă în alta și a zis :

„Pe lângă răul ce se face școlarului când se introduce cu sila într'o clasă superioară pe care nu va fi în stare să o urmeze, este răul moral de a-l deprinde să disprețuiască regulele stabilite și de a-l face să creadă că totul se obține prin favoare. Niciun rău mai mare nu se poate face tinerimii decât de a-i pune în minte asemenea idei. Trebuie să între bine în convingerea tuturor — a școlărilor și a părinților, — că notele, examenele, sunt lucruri serioase, cari au rostul și trebuința lor și că nu se pot schimba după dorința și voința fiecăruia.”

La punerea pietrei fundamentale a liceului din Pitești (8 Oct. 1897), el a amintit o problemă care l-a preocupat ani îndelungași în activitatea sa ministerială : reducerea școalelor secundare teoretice, pentru a se putea înmulți cele de natură practică.

Iar la serbarea inaugurării palatului Universității din Iași (23 Octombrie 1897), adresându-se studenților, a spus :

„Fiți harnici, onești, devotați binelui public; mai presus de toate, iubiți-vă sfânta patrie. A munci pentru dânsa, a pune o piatră măcar cât de mică la edificiul întăririi și gloriei ei, a închina munca, inteligența și inima sa binelui ei trebuie să fie regula vieții voastre.

„Voi, pe cari vă încălzește focul tinereții și a căror inimă generoasă palpită pentru ceea ce e adevărat, bine și frumos, urmași sfațul celor cari au putut să simtă nemăsurata mulțumire ce dă munca pentru țară și nu veți greși.”

În această epocă s'a gândit Haret la încurajarea scriitorilor. Două măsuri importante a luat în această privință : a înființat posturi de referendari la Casa Școalelor; a dat unora dintre ei subiecte de tratat, plătindu-le munca și tipărind din fondurile Ministerului și pentru beneficiul lor, cărțile lucrate astfel. Dintre acestea cităm : „România pitorească” a lui Vlașușă, „Povestea unei coroane de oșel ” a lui Coșbuc, etc.

Între hârtiile rămase dela el am găsit un interesant „Memoriu”, cu data de 25 Mai 1897, destinat, probabil, Consiliului de miniștri, fiindcă cuprinde și o amănunțită socoteală a cheltuielilor

necesitate de cele propuse sub titlul: „lucrări proiectate la Ministerul de Instrucție Publică și Culte”.

Aceste lucrări sunt:

1. „Cartea pentru glorificarea patriei și a neamului nostru”. Zice că „este deja încredințată d-lor Gr. Tocilescu și Ion Bianu”. Aceasta nu s'a realizat atunci; tocmai în 1908 s'a tipărit: „Din trecutul nostru” de Al. Vlahuță.

2. „Colecția de cântece patriotice și naționale”. Avea să cuprindă: „toate cântecele cu caracter național și patriotic cari se pot introduce în școli. Se va alcătui pentru una, două, trei și patru voci cu acompaniament și fără”.

De aci a pornit realizarea mai multor colecțiuni de cântece și coruri în cursul anilor: „25 cânturi” de Gavril Muzicescu; „Coruri școlare” de D. G. Kiriac; „Cântece și coruri școlare” de Kiriac, N. Bănulescu și Saxu; „Ciripit de păsărele” de Gr. Teodossiu.

3. „Tablouri istorice pentru școlile primare”. Numise chiar o comisiune compusă din Gr. Tocilescu, I. Bianu și Dimitrescu-Mirea, pictorul. Activitatea ei a început a se realiza chiar de atunci, din budgetul Casei Școalelor și prin îngrijirea acestei administrații, și a dat rezultate foarte importante.

4. „Corpus inscriptionum slavo-romanicarum”. Pentru facerea acestei mari colecțiuni, își propunea să însărcineze 8 tineri, cari în echipe de câte doi să culeagă din județe toate inscripțiunile românești și slavonești din țară „sub direcția și după instrucțiunile d-lui Gr. Tocilescu”.

Aceasta nu s'a realizat.

5. „Colecția folkloristică”. Tot prin echipe de studenți, avea să se adune: „cântece, balade, poezii populare de tot felul, obiceiuri, proverbe, etc.”

Aceasta s'a realizat, în parte, prin publicarea acelor „Materiale folkloristice” în 3 volume sub direcțiunea lui Gr. Tocilescu, care s'au terminat în 1900. Tocilescu, fiind prea ocupat, poate că n'a dat toată atenția cuvenită lucrării, ceea ce i-a atras multe critici, dar nu se poate zice că contribuția aceasta este fără valoare; în orice caz, în ce privește pe Haret, care a pus-o la cale și a procurat mijloacele de înșăptuire, toată lauda este îndreptățită.

6. „Fundarea unei reviste pentru clasele rurale”. La acest punct, el face o lungă motivare, arătând că rezultatele școlii

primare nu-și pot produce efectul lor de a face să dispară analfa-
betismul, căci tinerii săteni nu mai citesc nimic după terminarea
claselor și ajung la vârsta de recrutare fără să mai știe citi. „Afară
de aceasta — zice el — ținuți fiind în cea mai completă igno-
ranță de cele ce se petrec în lume și chiar în țara lor, ei rămân
pradă propagandelor celor mai nesănătoase, credulitatea lor
fiind în raport direct cu ignoranța lor.”

Această dorință s'a realizat, căci la 1 Octombrie 1897 (dată
pe care o pune el în acest memoriu), a și apărut revista „Albina”.
Nu pot scrie fără emoțiune aceste rânduri, căci am fost dela început
chemat de Harel la această muncă și în vreme de peste 20 de ani
am lucrat ca secretar al redacției ei. Ea apare azi — în editura
„Fundațiilor Regale” și tinerii cari o conduc arată destulă râvnă, dar
trebuie să exprim un regret: La apariția primului număr al seriei
celei noi (cu formatul schimbat), în 1933, redactorii n'au avut cu-
rizitatea să cerceteze cine a întemeiat revista și să-i pomenească
numele.

7. „Descrierea Dobrogii”. Se convenise ca Ioan Nenișescu,
scriitor și într'o vreme prefect al jud. Tulcea, să scrie o carte cu
acest subiect, „care — zice Harel — nu ar fi decât începutul
descrierii țării întregi”. Lucrarea nu s'a realizat; dar aci a fost
temeiul ideii din care a ieșit „România pitorească” a lui Vlahușă.

8. „Fundarea unei reviste pentru a face țara noastră
cunoscută în străinătate”. Astăzi, când toate țările au servicii
întinse de propagandă în lume, se fac de sigur sacrificii mari
și la noi și, cu bucurie, am salutat apariția revistei „La Transyl-
vanie”, astăzi trebuie să apreciem cu admirațiune viziunea viito-
rului pe care o avea Harel. Inchipuiți-vă ce mari foloase ar fi re-
zultat pentru țară dacă s'ar fi început, încă din 1897, publicarea
unei asemenea reviste, „care să o descrie din toate punctele de ve-
dere: istoric, politic, geografic, etnografic, economic, și care să
pătrună pretutindeni, să se afle în toate bibliotecile, în redacțiile
tuturor ziarelor mari, pe masa tuturor oamenilor însemnași”.

Nu putem decât regreta că Harel n'a fost înțeles atunci,
când cerea pentru această revistă 18.000 lei pe an. Dacă ne gândim
la economiile pe cari le făcea el în toate — i se zicea chiar de unii
politiciani cu mâna largă că este un sgârie-brânză — ar fi trebuit
să fie siguri toți că o cheltuială propusă de Harel nu mergea
în vânt.

VII

Retrăgându-se, împreună cu tot guvernul, la 11 Aprilie 1899, are durerea să vadă că tot ce lucrase el se dărâmă. Atunci acțiunea politică îl prinde mai de aproape și începe a-și apăra opera câtă o putuse realiza. Astfel, la 18 Mai 1899 el publică sub titlul de „Rectificare” un scurt răspuns afirmațiunii făcute de președintele consiliului de miniștri, G. Gr. Cantacuzino, la o întrunire din Iași că legea învățământului secundar din 1898 a fost copiată după proiectul făcut în 1895 de ministrul Take Ionescu. Haret zice: am arătat și cu ocazia discutării legii în Parlament că proiectul din 1895 este luat după proiectul lui Sturdza din 1886 și prin aceasta explică asemănările cu legea sa din 1898, care — în mod natural — readucea dispozițiile proiectului din 1886 (la care — adăogăm noi — Haret lucrase ca secretar general). Apoi la 16 Septembrie 1899 începe în ziarul „Voința Națională” o serie de articole despre „aplicarea legii învățământului secundar și superior”, strânse apoi într-o broșură. În timpul apariției în ziare a articolelor lui Haret, i s'a răspuns prin altele în „Timpul”, cărora el le-a dat cuvenita replică.

Când în Martie 1900 ministrul dr. C. Istrati a depus în Cameră proiectul de lege prin care modifica legea din 1896 a învățământului primar (a lui Poni), legea învățământului secundar din 1898 și se desființa aceea a învățământului profesional din 1899 (ale lui Haret), el a întreprins prin ziarul „Voința Națională” un studiu amănunțit publicat în 26 de articole (cu începere dela 17 Martie 1900), adunate apoi în broșură, sub titlul de „Schimbarea legilor instrucțiunii”.

În vremea aceasta Haret publică (în revista „Convorbiri didactice” Nr. din Septembrie 1900) un articol pe care l-am putea

numi cu expresia întrebuințată de frații ardeleni: epocal. Dacă cineva s'ar putea (mai bine aș zice: s'ar și putut) îndoi despre seriozitatea și unitatea de concepție în acțiunea pe care a întreprins-o el îndată ce a redevenit ministru în 1901, prin așa numita și atât de discutată activitate extra-școlară, — citind acest articol va înțelege din ce preocupări patriotice, din ce considerații istorice, politice, sociale a pornit tot ce a făcut el în această privință.

Articolul a fost provocat de congresul corpului didactic primar, care s'a deschis în ziua de 2 Iulie și a continuat discuțiile și la 3 Iulie. Ședința aceasta a fost prezidată de însuși Harel. Atunci s'a votat o moțiune care cuprinde următoarele puncte: 1. Înființarea unei ligi a învățământului pentru îndrumarea adevăratei instrucțiuni și educațiuni naționale; 2. Înființarea unui orfelinat pentru orfanii membrilor învățământului primar; 3. Fixarea anului școlar între 1 Sept.—15 Iunie, scutându-se vacanțele de Crăciun și de Paști; 4. Fixarea orariului conform programului, cu mici modificări pentru lunile de vară. După închiderea Congresului, a publicat articolul citat.

Sentimentul cu care scrie acest articol este un puternic optimism, pe care caută să-l deștepte și în cititorii săi. El crede că activitatea societății românești din ultimele decenii ale secolului XIX „nu completează mai puțin pentru consolidarea și asigurarea viitorului patriei decât torențele de sânge ce s'au vărsat în epocile cele mai glorioase ale istoriei noastre”. Această credință trebuie să ne dea încredere în viitor; dar mulțumirea nu trebuie să ne împiedice de a vedea că — dacă s'a făcut mult — este încă mai mult de făcut. „Nu este una din ramurile activității publice în care să nu se găsească un imens câmp de activitate pentru oamenii de bună voință”.

Prefacerea societății românești după 1848 a început de sus în jos (Harel argumentează că nu se putea altfel) și puterea de penetrațiune a noilor înlocuiri n'a fost destul de mare pentru a străbate până în adâncul părții de jos a poporului nostru; de aceea a rămas o depărtare mare între cele două pături sociale și datorită celor ce s'au împărtășit de faloasele acestei prefaceri este a lucra pentru apropierea cât mai mare între ele. Se pot face legi bune, se pot concretiza în articole cele mai bune intenții pentru clasele muncitoare, pot să fie conducătorii animați de cele mai frumoase sentimente, dar toate vor fi zadarnice dacă aplicarea în practică va fi

încredințată unor oameni cari nu înțeleg sau nu sunt convingși de utilitatea acelor legi.

Așa va fi cât timp guvernele se vor bizui numai pe asemenea organe de execuțiune. Schimbarea lor dintr'odală sau în scurt timp este imposibilă; de aceea ce nu pot face guvernele cu oamenii lor să facă oamenii de bună-voință „cari trebuie să înțeleagă că e de datoria tuturor a lucra pe cât pot pentru binele comun”.

Haret crede că e o categorie de asemenea oameni căreia îi revine și dreptul și datoria de a lucra în această direcțiune: este corpul didactic de toate gradele „dela învățătorul de sat până la profesorul dela Universitate”, căci „învățătorul are o chemare de pace și de iubire și aceasta îl prepară pentru misiunea de pace și de iubire pe care trebuie s'o aibă și în afară de școală”.

Acțiunea aceasta o socotește de o necesitate mai urgentă pentru pătura țărănească. El nu e de părere că țăranul nostru ar fi refractar la orice încercare de a i se îmbunătăți soarta; deci e convins că acțiunea aceasta va avea sorși de izbândă.

Chestiunea economică merge alături de cea culturală, ba chiar — zice Haret: „una nu merge fără cealaltă”.

Apoi arată ce ar putea face învățătorii și pentru una și pentru cealaltă, firește, rămânând ca problemele mari și grele să fie în seama conducătorilor țării, cari să profite de munca lor, să o încurajeze și s'o îndrumeze.

Acest prețios articol a fost retipărit în broșură („Liga învățământului”) în 1902; când Haret era ministru, pentru că cuprindea — cum am spus — vastul program de acțiune pe care își propune să-l realizeze: „câtă vreme mă voiu găsi la postul de onoare pe care-l ocup în momentul acesta, nu voi neglijă nimic pentru a cerca să aduc la îndeplinire, măcar în parte, programul ce expuneam acum 16 luni”.

În această epocă semnalăm o inițiativă foarte prețioasă a lui Haret: societatea „Steaua”.

Preocupat, cum am văzut, de dorința de a face, prin toate mijloacele, pe absolvenții claselor primare și, pe lângă ei, și pe acei cari urmează câteva clase secundare să continue a se instrui, el s'a gândit să pună la îndemâna acestora anumite cărși ieșine și scrise într'un spirit național și educativ. Pentru publicarea acestor cărși s'a gândit la înființarea unei societăți. Aceasta s'a întâmplat la 25 Noembrie 1900. Președinte a fost

proclamat Ion Kalinderu, vicepreședintele Sava Șomănescu, iar el și-a luat sarcina de administrator și casier; adică și-a ales partea de muncă.

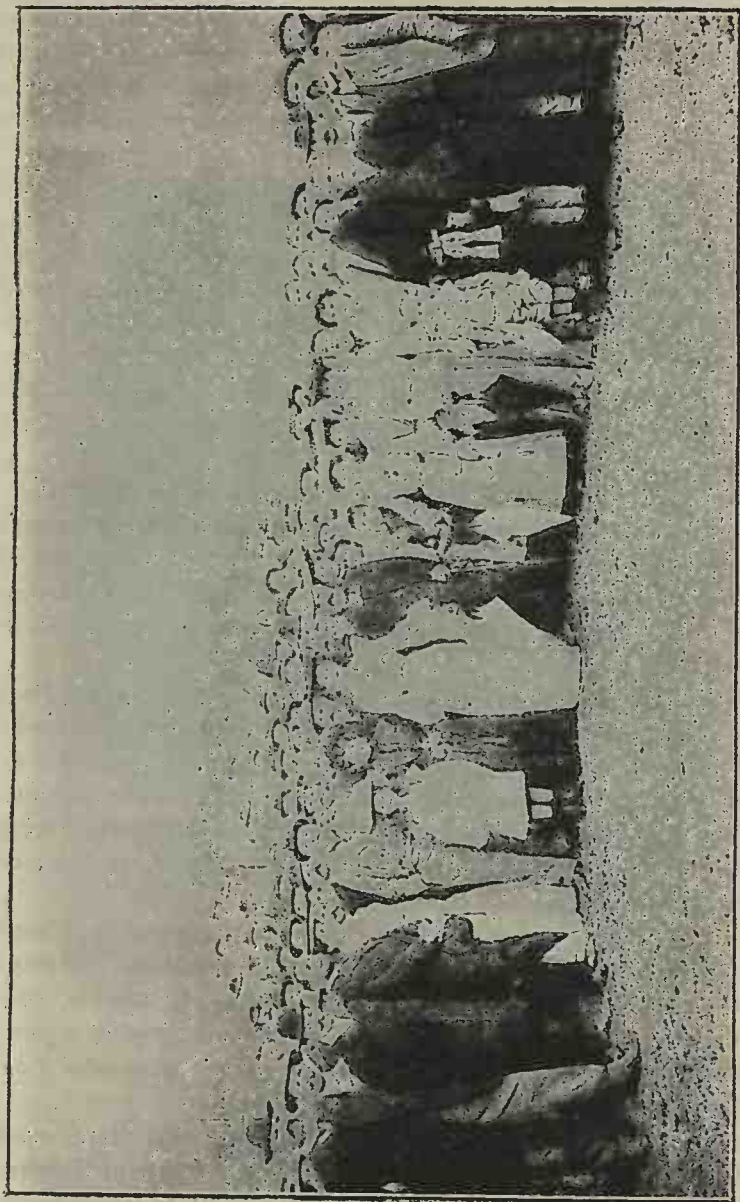
Grație stăruinței și buneii chibzuințe a lui Haret, societatea a ajuns în călva timp să aibă peste 2000 de membri și să tipărească (până în 1911) peste 27 de broșuri, cari s'au răspândit în masele cititorilor în peste 1 milion de exemplare. Iși formase și un capital de 100.000 lei.

După războiu, societatea n'a mai putut funcționa. Atunci conducătorii ei au cedat Casei Școalelor toate drepturile de autor pe cari le dobândise, împreună cu suma ce aveau disponibilă în acel moment, — dar Casa Școalelor n'a mai continuat publicarea de broșuri.

Tot acum vedem că între aceste preocupări atât de absorbante găsesce loc și cele științifice: în 1900 se ocupă de reforma calendarului și în 1903 de chestiunea populației țării.

Incepuse atunci să se discute introducerea stilului nou în calendarul nostru. Societatea de științe a publicat un memoriu în care susținea această schimbare, și acolo vedem semnat și pe Haret.

Cunoașterea populației țării era o problemă care interesa pe multă lume. Imposibilitatea de a se face atunci un recensământ științific împiedeca în mod serios rezolvirea ei. Haret face atunci o comunicare la Academia Română în care, luând ca bază formulele stabilite de statisticianul Deparcieux, ajunge la cifra de 7.503.898 locuitori pentru anul 1902, și comparând-o cu cea din 1865 a lui Dionisie Marțian, întemeietorul statisticii la noi, socotește că populația noastră se îndoiește în 49 de ani.

Haret, cu d-na Haret, la Pitești, după o serbare școlară.

VIII

Nu era însă, acum, pentru un om politic, vremea potrivită pentru meditațiuni în afară de preocupările actualității — fie în domeniul științific, fie chiar în domeniul politicii teoretice. Criza politică, provocată de criza economică, a adus căderea ministerului conservator prezidat de P. P. Carp și chemarea la cârmă a partidului liberal.

Astfel împrejurările îl aduc a doua oară în fruntea ministerului de instrucție la 14 Februarie 1901¹. Acum începe această perioadă de activitate care este cel mai însemnat titlu de glorie al lui Haret și este un moment de mare importanță în istoria învățământului nostru, în istoria culturii și — ar trebui să zic: și în istoria noastră politică.

Acum s'au pus din nou în vigoare legile făcute de P. Poni și de Haret asupra învățământului primar, secundar și superior și profesional. S'a cedat Academiei Române toată colecțiunea de cărți și alte publicații cuprinse în Biblioteca Centrală a Statului. S'au adus modificări importante în organizarea administrațiunii centrale a Ministerului. S'a înființat Casa Bisericii și Casa de economie, credit și ajutor a Corpului didactic.

Acum Haret a procedat la realizarea dezideratelor exprimate în broșura sa din 1900 cu privire la educația populară. A făcut programe și regulamente cerute de diferitele legi în vigoare, cum au fost cele privitoare la concursurile corale între școale, organizarea secției superioare a școalelor profesionale, orfelinatul Corpului didactic de la Bistrița, școalele de adulți ș. a.

Acum Haret a publicat două mari rapoarte către Rege: unul în 1901 despre școalele și bisericile române din Imperiul Otoman, altul în 1903 despre activitatea Ministerului de Culte și Instrucțiune.

1. Adresa Cons. de miniștri Nr. 257 dela 14 Februarie 1901.

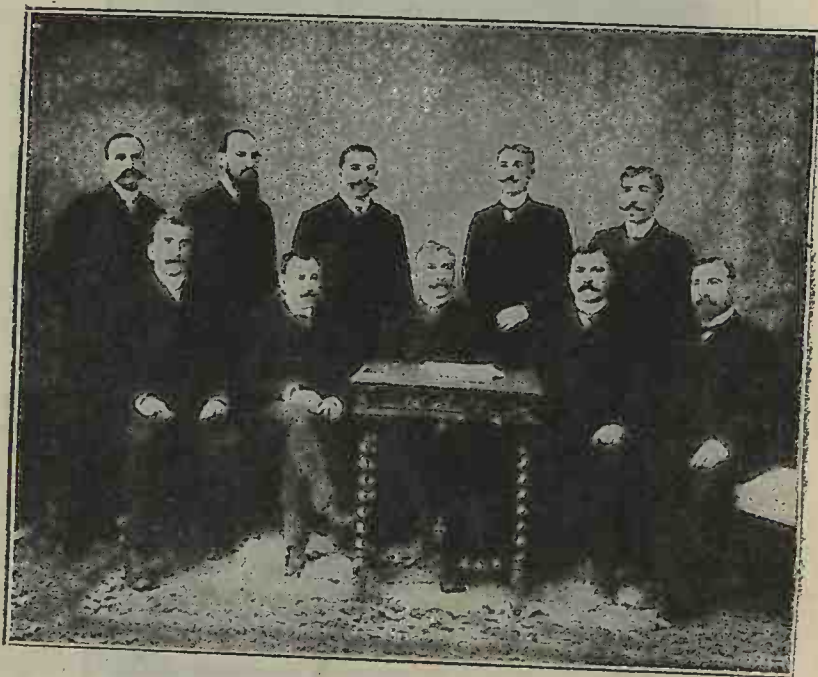
făcând și o ediție în limba franceză. În aceasta el a arătat evoluția legislației administrative școlare dela 1895 până la finele lui August 1903 pentru a evidenția concepția dela care a pornit toată reforma sa școlară în diferite direcțiuni și legătura ei cu alle legiuiri anterioare ale partidului liberal.

Haret și I. Șişmanof, ministrul Bulgariei,
în vizită la Școala superioară de meserii din Iași.

• Având convingerea că un ministru este dator să se apropie cât mai mult de cei pe cari îi administrează, a făcut numeroase inspecții, a asistat la serbări școlare în sate, la solemnități diferite, la congresele corpului didactic. Acolo, cu sfatul, cu îndemnul, uneori cu critica severă, pornită din dorința de a îndrepta scăderile și de a îndruma acțiunile pe drumul cel mai bun, s'a arătat nur

numai conducătorul, dar prietenul învățătorimii de toate gradele. Odată, când președintele unui congres îl salută exprimând bucuria că „s'a coborît” în mijlocul lor, Haret replică zicând că prin prezența lui nu se coboară, ci vine în mijlocul colegilor, căci și el este tot profesor. Această atitudine a avut-o totdeauna, căutând prin orice mijloc a ridica moralul oamenilor de cari se servea în realizarea scopurilor sale.

Haret Inconjurat de funcționarii superiori ai Ministerului.
Decembrie 1904

(Sp. Popescu, C. Banu, S. Haliță, C. Miculescu, G. Mustață,
M. Popescu, Gh. Adamescu, Haret, P. Gârboviceanu, D. A. Teodoru)

Haret nu se mulțumea să se ducă la serbările organizate din pornirea corpului didactic în diferite locuri, ci se silea să organizeze însuși unele serbări de interes național. Așa au fost serbările anuale dela Războieni și Călugăreni și mai ales mureșăra serbare de la 2 Iulie 1904 pentru pomenirea lui Ștefan-cel-Mare la împlinirea a 400 de ani dela moartea lui.¹

1. Descrierea acestei serbări formează cuprinsul unui volum publicat atunci de d. Nicolae Iorga, intitulat : „Pomenirea lui Ștefan-cel-Mare”. Buc. 1905.

Nu numai în București, unde s'a admirat un cortegiu istoric, dar în toată țara au vibrat sufletele românești la amintirea faptelor acelu Voievod, pe care Harel l-a caracterizat astfel în discursul său: „Dacă ar fi să se măsoare mărimea omului nu după întinderea țării sale, ci după puterea de concepție, după energia și priceperea în execuție, după pătrunderea genială a tainelor viitorului, ar trebui ca neîntrecutul nostru domn să se numere nu numai ca cel mai mare Român, dar ca unul din cele mai puternice genii ce a produs neamul omenesc”.

O altă solemnitate înălțătoare a fost aceea dela 4 Octombrie 1904 la Iași, când s'a sfințit biserica Sf. Nicolae a lui Ștefan-cel-Mare și s'a serbat centenarul înființării Seminarului de către mitropolitul de veșnică pomenire Veniamin Costache.

Tot în luna lui Octombrie 1904, Harel a primit pe colegul său din Bulgaria, Ivan Șişmanoș, împreună cu care a vizitat diferite școli din București și Iași și s'a putut constata progresele realizate de învățământul nostru.

Intr'o conversație, Șişmanoș a zis: „Ați realizat mari progrese, dar nici noi nu ne lăsăm. Băgați de seamă să nu vă luăm înainte.”

Activitatea lui Harel din acest timp i-a atras — pe lângă atacurile unora dintre adversarii săi politici — multe simpatii, mai ales în lumea țărănească și în lumea învățătorilor.

Ca un mic semn al admirațiunii ce aveau pentru el, membrii corpului didactic i-au oferit un frumos bust lucrat de sculptorul Fritz Storck și turnat la școala de arte și meserii din București (27 Iunie 1904). Acest bust, reprodus în reducere, se păstrează în casa fiecăruia din cei cari au avut prilejul a lucra sub ordinele lui pentru binele țării.

Dar guvernul liberal s'a retras în 1904. În perioada de opoziție ce a urmat, Haret a dat atenție câtorva chestiuni științifice, despre cari a prezentat Academiei câteva memorii dintre cari cităm: *Observațiuni asupra formării grindinii și asupra cutremurelor* (7 Octombrie 1905).

* * *

Cea mai mare parte, însă, din timpul său a dat-o chestiunilor școlare și politice.

Primul loc, îl ocupă chestia țărănească, asupra căreia a meditat în vremea cât a condus ministerul de instrucție între 1901-1904, când a dat acea cunoscută mare extensiune activității extrașcolare. „Imprejurările m'au pus în poziție — zice el în prefașa acestei scrieri, cu data de 20 Ianuarie 1905 — de a cunoaște de aproape o însemnată parte din complexul de probleme, unele mai grele și mai ameninșătoare decât allele, cari constituie ceea ce se cheamă chestia țărănească”. Din observațiile și învățămintele ce a putut trage și-a format convingerea că această chestie trebuie să ia primul loc în preocupările oamenilor politici și că toate partidele politice trebuie să-și fixeze în această privință o linie de conduită comună. Dacă conservatorii nu-și dau seama de gravitatea situației, va trebui ca partidul liberal să-și ia singur sarcina de a rezolvi, cel puțin în parte, această mare problemă socială și politică. După el, viitoarea formațiune liberală trebuie să-și facă dintr'însa principala preocupare.

În vederea acestui viitor — pe care nu-l credea chiar atât de apropiat — Haret propunea, pentru a se cunoaște de opinia publică și a putea fi discutate pe îndelete, o serie de mijloace pentru a rezolvi „chestia țărănească”. Trebuie să observăm că el nu pomenește de o nouă împroprietărire și nici nu se gândește la expro-

prierea moșiilor particularilor. „Țăranii — zice el — cer mereu pământ. Ei socotesc că dacă li se va da pământ cât de mult, toate relele lor se vor lecu. Aceasta nu e adevărat sau e adevărat numai în parte. Dovadă este că cei împroprietăriți la 1864 și la 1879 se plâng ca și ceilalți. Pământurile date la 1864 și la 1879 s'au fracționat peste măsură prin moștenire, altele s'au arendat la cămătari pe nimic, iar cei cari au pământul întreg încă se plâng de sărăcie, pentrucă nu știu să scoată din el tot folosul ce se cuvine... Cu pământul fertil ce are, România ar putea hrăni cu înlesnire o populație de trei ori mai mare”. Cine poate afirma că, dacă s'ar fi ascultat cuvântul lui Harel și de către liberali și de către conservatori, ȧara noastră n'ar fi fost sculită nu numai de răscoalele din 1907, dar și de exproprierea de după războiu, care n'a adus tot binele așteptat de autorii ei, în condițiile în cari s'au făcut?

Ce propunea el în 1905?

În primul rând să se înlesnească ȧranilor puțința de a deveni proprietari, luându-se măsuri pentru a face imposibilă arendarea pământurilor lor unor cămătari și pentru a se evita fracționarea îndefinită a proprietăților lor.

În al doilea rând să li se înlesnească puțința de a lua în arendă moșiile marilor proprietari.

Și într'un caz și în altul să fie puși în pozițiune de a scoate din pământ un folos mult mai mare decât cel de azi și de a putea desface înșiși produsele solului fără intermediari, cum și de a fi asigurați contra nenorocirilor periodice sau accidentale.

În allă ordine de idei : să li se asigure o bună, onestă și ieftină justiție și administrație.

În fine : să se pună frâu alcoolismului și să se răspândească în sate cultura intelectuală „câtă este indispensabilă”.

Harel examinează amănunțit fiecare punct și arată modul de realizare. Propunerile sale „formează un sistem în care diversele părți se sprijină unele pe altele” bazat pe ideea că „factorul principal trebuie să fie ȧrănimea însăși.” El recunoaște că, prin aceasta, chestia nu se va rezolva pentru toldeana, dar ea ar pierde „caracterul de gravitate și ar lăsa conducătorilor țării timpul și libertatea de spirit de a se gândi în liniște și de a lua și alte măsuri”.

Această carte se poate citi cu interes, căci multe din observațiile și propunerile lui sunt valabile și azi.

Preocupările politice nu l-au depărtat prea mult pe Haret de cele școlare. Il vedem îndeplinindu-și îndatoririle didactice ca orice profesor. În 1905 i se încredințează prezidența comisiei pentru examenul de absolvire dela liceul „Lazăr” (cu V. D. Păun, Șt. Niculescu-Brăilițeanu, Em. Escouffier și Marin Dimitrescu) ¹ având astfel prilejul să conducă însuși acest interesant examen instituit de el ca ministru. Redactează însuși o mare parte din subiectele pentru disertații, își face un catalog special, în care înseamnă, afară de note, observațiuni circumstanțiale asupra fiecărui elev și, la sfârșit, el scrie raportul ce avea să meargă la minister. În Septembrie prezidează aceeași comisie pentru corecții ².

În acest an s'au întâmplat două fapte de mare importanță. Primul este că s'a înființat „Revista generală a învățământului”.

Această revistă a apărut în luna Mai 1905. Ea împlinește deci, acum, treizeci de ani de existență. Având împrejur câțiva din foștii săi colaboratori, Haret a făcut apel la toți membrii învățământului ca să-i dea concurs pentru apărarea reformelor îndeplinite în învățământul de toate gradele și pentru susținerea activității extrașcolare, care începea să aibă adversari. Revista a fost atunci un organ de luptă: luptă puternică, dar dreaptă; pasionată, dar obiectivă; fiindcă obiceiul era ca fiecare să semneze articolul — și Haret cel dintâi — niciodată nu se ajungea la atacuri personale.

Tot în 1905 s'a ținut în București un congres al corpului didactic primar din țară. Se vorbea atunci despre o schimbare a legii învățământului primar. Erau mulți oameni politici conservatori cari credeau că este greșită concepția lui Haret de a avea un învățământ primar egal pentru orașeni și pentru săteni; ei găseau că Haret însuși ar fi partizanul unei deosebiri, de oarece a introdus în școlile rurale unele îndeletniciri cari nu figurează în activitatea celor urbane, că a cerut să se facă alt abecedar pentru sate, și altul pentru orașe, a dispus ca programa să se îndeplinească în patru ani la orașe și în cinci la sate, ș. a. Firește, cine a urmărit cu obiectivitate acțiunea lui Haret pentru școala primară a văzut că nu se poate vorbi despre vreo șovăire, că atât cunoștințele teoretice cât și educațiunea națională sunt absolut identice la ambele

1. Adresa Minst. Nr. 33117 direcția inv. secundar are data 10 Iunie 1905-

2. Adresa direcț. inv. secundar Nr. 50956 din 7 Sept. 1905.

categoria de școale și că deosebire există numai în aplicarea practică a unor cunoștințe.

Congresul învățătorilor și institutorilor își propusese să studieze această chestiune și să prezinte o moțiune. Profitând de această întrunire, Haret a luat cuvântul în ziua de 1 Iulie pentru a lămuri definitiv această chestiune. În discursul său zice: „Pot să declar cu hotărâre că, întrucât mă privește, sunt contra oricărei deosebiri ce s'ar voi a se introduce între învățământul primar rural și cel urban; sunt contra reducerii cadrului învățământului primar”. Și apoi dă o serie de amănunte, arătând de ce nu se poate reduce învățământul primar la scriere, citire și la cele patru operațiuni pentru a conchide: „Școala primară trebuie să fie o adevărată școală națională sau să nu fie de loc”.

Cu toată dorința lui de a se ținea în domeniul discuțiilor mai academice, fie chiar despre chestiuni arzătoare, văzându-se atacat din toate părțile pentru toată activitatea sa trecută, el se vede silit a păși pe terenul luptei mai violente prin broșura sa din 1906: „Pagini de istorie”.

Societatea institutorilor și institutoarelor înaintează Ministerului de Finanțe și Parlamentului două memorii prin care cere modificarea legii pensiilor și îmbunătățirea leșilor și gradațiilor. Cu această ocaziune ziarele conservatoare și unii membri ai corpului didactic acuză partidul liberal, și în deosebi pe Haret, că nu au avut niciun fel de sollicitudine pentru corpul didactic, ci i-au făcut o situație materială mai rea decât a altor slujitori ai statului. Ca să răspundă acestei campanii, el publică broșura ce am pomenit. Aci arată care a fost situația materială a corpului didactic la 1864 și cum a evoluat de atunci sub diferite guverne până în epoca dela 1901; lămurește împrejurările — de altfel cunoscute, dar ignorate cu voință — cari au silit guvernul liberal să facă reducerile budgetare cari au salvat creditul Statului. „Oamenii cari au avut onoarea a face parte din guvernul dela 1901 au tot dreptul de a fi mândri și mulțumiți că și-au făcut pe deplin și datoria de patriot și pe cea de umanitate (prin curba de reducere preconizată de el) și pot privi cu indiferență încercările neputincioase ale celor cari vor să innegrească o operă pe care ei n'au fost în stare s'o facă și nu sunt în stare s'o priceapă”. Cercetarea amănunțită a

diferitelor bugete și a diferitelor legiuiri, privitoare la situația morală și materială a corpului didactic de toate gradele, poate convinge pe orice cititor obiectiv de temeinicia afirmațiilor lui. De aceea are tot dreptul să zică în încheierea studiului său: „In toate împrejurările am spus fără sfială ceea ce am crezut eu că este adevărul, fără a mă preocupa de loc de grija unei popularități nesănătoase și tot așa voi face și pe viitor”.

X

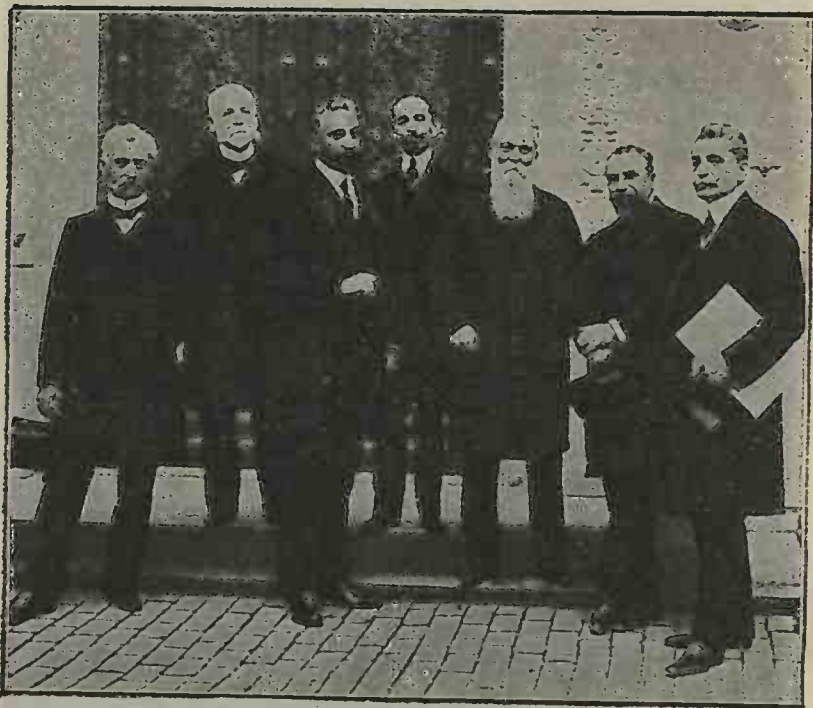
Poate că partidul liberal ar fi rămas încă în opoziție, dacă nu s'ar fi petrecut grozavul eveniment al răscoalelor țărănești din 1907. Acum el, ca și în 1901, a fost chemat — și de astădată trebuie să zicem: a fost silit a veni la guvern.

Haret în satul Aref din jud. Argeș
la inaugurarea școlii „Dincă Brătianu“. Decemvrie 1907.

Haret a avut în această epocă o activitate mai complexă. Rolul lui a trecut dincolo de hotarele pe cari și le trăsese altădată. Critical de adversarii politici, adesea înțeles rău de către unii amici politici, a fost acuzat că voiește să-și facă un partid „haretist“.

E adevărat că rolul său devine din zi în zi mai important în politică, fiindcă vedem că, dela 1904, când Sturdza, plecând în concediu, îi încredinșează lui interimatul președinției consiliului¹, el se consideră ca un fel de vice-președinte al consiliului, titlu care pe atunci nu se obișnuia. El ține interimatul președinției în 1907, 1908, 1909 și 1910², autoritatea lui se impune și înăuntrul parti-

Ministerul liberal dela 4 Martie 1909

Dela stânga spre dreapta: Haret (Instr.), Anton Carp (Domenii), Ion I. C. Brătianu (Interne și Externe), Al. Djuvara (Industria), E. Costinescu (Finanțe), V. G. Morșun (Lucrări publice), Toma Stelian (Justiție și Războiu)

dului și în afară. Deci ar fi putut să facă un partid nou sau cel puțin o puternică disidență liberală ce s'ar fi dezvoltat apoi de sine; dar n'a voit niciodată acest lucru și a desmișcat energic toate

1. Adresa Consiliului de miniștri Nr. 110 din 27 Iulie 1904.

2. Adresa Consiliului de miniștri Nr. 1062 din 5 Iulie 1907; Nr. 643 din 1 Iulie 1908; Nr. 871 din 15 Decembrie 1908; Nr. 865 din 10 Iulie 1909; Nr. 1379 din 12 Iulie 1910.

svonurile despre așa ceva. Avea deci dreptate Spiridon Popescu să se întrebe în 1911: „Ce fel de partid ar fi acela a cărui existență e negată chiar de șeful lui?”

Din pricina acestor împrejurări, activitatea lui Haret în ultimul său ministerial a fost stânjenită de o serie de forțe, unele fățișe, altele ascunse, și a fost târît mereu de pe terenul mai senin al preocupărilor școlare pe acel, plin de agitațiuni, al luptelor politice propriu zise.

Judecând faptele azi, după ce patimile de atunci s'au potolit și mulți din actorii evenimentelor de atunci s'au dus dintre cei vii, trebuie să ai un sentiment de adâncă tristețe când citești cele ce s'au scris atunci — nu de gazetari anonimi și doritori de a li se vinde marfa, ci de oameni politici cari au avut un rol în țara aceasta.

Se știe că două mari acuzațiuni i s'au adus în epoca această: că a provocat răscoalele din 1907 și că a provocat criza bisericăscă din 1909—1910.

În privința întâmplărilor din 1907, acuzațiile ce i s'au adus atunci au fost de multe feluri. Cei cari se considerau „binevoitori” au zis că răscoalele au fost provocate de învățători, pe cari el i-a ajutat în toate felurile și i-a îndemnat să se amestece în activitatea economică a satelor. Intențiunile lui Haret au fost bune, ziceau aceștia, dar n'a cunoscut bine pe învățători, căci ei au vîot să devie stăpânii satelor, să ia ei locul cămătarilor de ieri și, pentru că vedeau niște adversari în marii proprietari, au îndemnat pe săteni să se răscoale contra lor. Alții susțineau că Haret a lucrat în interesul partidului liberal, ca să răstoarne pe conservatori, a îndemnat la răsvrătire și, când s'a văzut că lucrurile merg mai departe decât ar fi vrut, tot partidul liberal a trebuit să uzeze de forță pentru a stinge focul. Mulți dintre noi își amintesc de faimoasa răstălmăcire a unei fraze dintr'un articol publicat de Haret în primele zile ale răscoalelor. Vorbind de abuzurile trustului arendășesc din Moldova, amintea o represiune sângeroasă în București în 1906 și termina așa: „dacă a fost permis ca sângele să stropescă stradele Capitalei până și în anul jubilar, pietrele s'ar ridica singure să ne lovească, dacă am tolera ca alt sânge să mai plătească și drepturile câștigate ale lui Mochi Fischer”. Tată — ziceau adversarii săi — iată mărturisirea că ei liberalii au provocat răscoalele, afirmând că și pietrele trebuie să se ridice

ca să lovească pe arendași și pe proprietari, personificați în Mochi Fischer. Această interpretare s'a exprimat nu numai în ziare, dar și în Parlament. Iar acuzația s'a repetat neconținut sub diferite forme, dintre cari cităm una, pe care a relevat-o și Haret în Parlament, din partea lui Nicolae Filipescu: „Față de noi, poziția acestui primejdios sectar e foarte neledă. Prin manifestele sale incendiare din timpul răscoalelor, d. Haret poate avea pe conștiință uciderea a mii de țărani. După informațiunile

Haret la Sulina la 29 Septemvrie 1909.

noastre, d. Haret continuă și azi pe sub mână aceeași politică subversivă și se pregătește pentru noi răscoale.”

A fost cu puțință să se spuie aceasta? Ei da, a fost cu puțință!

In privința crizei bisericești, cine citește documentele vremii, poate să vadă cum Haret a pornit delu preocuparea de a face un serviciu Bisericii românești, cum a consultat și Sinodul și pe oamenii politici, cum a avut chiar adesiunea lui P. P. Carp, cum împotrivirea episcopului Gherasim a fost la început teoretică, declarând că e obligat a se supune „stăpânirilor celor mai înalte” și cum, după aceea, anumiți oameni politici l-au pus pe calea răs-

vrăitrii, l-au susținut până când au reușit să răstoarne legea lui Haret, dar și pe episcopul care o combătuse!

* * *

Este foarte curios de constatat că tocmai în epoca aceasta — cea mai agitată a vieții sale — Haret a putut să găsească liniștea de spirit necesară pentru a scrie o lucrare pur științifică. Când a apărut în 1910 cartea intitulată „Mécanique Sociale” nu le venea oamenilor să creadă. Adversarii săi ar fi voit să nu-i dea importanța cuvenită, dar în curând aprecierile elogioase ale revistelor de filosofie și sociologie din țările streine au impus tuturor să părăsească atitudinea de a privi de sus asemenea lucrare și să caute a o citi și studia pentru a putea să o combată cu argumentele cerute pentru o operă serioasă.

XI

*Părăsind Ministerul la 29 Decembrie 1910¹ cere un concediu
dela catedră, care i se acordă la 11 Ianuarie 1911, suplinil fiind
de Traian Lalescu.*

Ministerul liberal care a demisionat la 29 Decembrie 1910.
Al. Djuvara, G-ral Crăiniceanu, Alex. Constantin-scu, V. G. Morjun, M. G. Orleanu,
T. Stelian, Sp. Haret, Ion I. C. Brătianu, E. Costinescu, M. Pherekyde.

*Curând după aceea părăsește și catedra, retrăgându-se la
pensie pe ziua de 1 Aprilie 1911,² după ce servise statului 31 de ani.*

1. Adresa Minst. de Instr. Nr. 91.850 din 11 Ianuarie 1911.

2. Vezi Adresa Nr. 12426 Minist. Instr. dela 4 Martie 1911, care încheie cu

♦ ♦ ȘTEFIU SPIRU HAREȚ ♦ ♦

CEL DINTĂI ÎNȘI DOCTOR ÎN MATEMATICĂ
DE LA PARIS, PROFESOR DE MATEMATICĂ
LA FACULTATEA DE ȘTIINȚE DIN BUCUREȘTI
ȘI DE GEOMETRIA ANALITICĂ LA
ȘCOALA DE POPURI ȘI SOȘALE.

- OCAZIU DE DRĂCOSTĂ ȘI STĂMĂ
DIN PĂRȚEA COLEGILOR SĂI.
 - CU OCAZIUNEA RETRAGERII SĂILE
LA PENSIVĂ.
- URĂDU-I ÎNȘI VIAȚĂ ÎNDELUNGĂ ȘI
PENTRU BINELE ȚĂRII.

BUCUREȘTI 19 MAI 1911

[Handwritten signatures and names of colleagues and admirers]

Placheta de omagiu
cu ocazia sărbătoririi de către colegii și admiratorii săi
când s'a retras la pensie.

Cu ocazia aceasta, colegii lui și admiratorii lui au sărbătorit pe Haret și pe colegul său David Emanuel, retras la pensie și el tot atunci.

Mai impozantă decât această manifestație a fost aceea organizată de foștii lui colaboratori în conducerea școalelor.

Ei au adunat într'un volum de 1220 de pagini 151 de articole scrise de 151 persoane. Aci se poate vedea, cu toată amănunțimea, întreaga operă a lui Haret; căci mai toți autorii s'au ocupat de partea la care lucrase ei sub directivele lui.

În fruntea volumului figurează o poezie de G. Coșbuc, scrisă atunci, în epoca în care se ocupa cu traducerea Odiseii și a Divinei Comedii. Reproducem începutul și sfârșitul, cari prezintă simbolismul omeric și obscuritatea, dar și măreția dantescă:

Bârfirea ca monstru-o văzui alergând,
Iar gura ei numai ecouri,
Cu negrul cărării noroiu măritând
Virtutea din cel-ce-i virtute....

.....

Cu scut și săgeată vrei lupta? S'o lași,
Copile, căci scut îți e timpul,
Săgeți însă zeei și dreptii tăi pași.
Privește tăcând vuitorii trufași:
Pe un munte fu munte urcat de-uriași
Și tot nu bătură Olimpul.

Cu toată voita obscuritate a poetului, ideea iese destul de clară.

Acest volum, intitulat foarte frumos „Ale tale dintr'ale tale”, i-a fost oferit în seara de 12 Decembrie 1911, cu ocaziunea unui banchet la care l-au poștit prietenii și admiratorii lui. Au asistat (în sala numită Liedertafel) 400 de persoane: învățători, instituitori, profesori secundari și universitari, oameni politici, etc.

La sfârșitul mesei, Haret închină pentru Rege, apoi încep toasturile, rostite de: P. Gârboviceanu, președintele comitetului

aceste cuvinte: „Ministerul vă exprimă regretele sale pentru că părăsiți cariera universitară înainte de termenul fixat de lege și mulțumirile cele mai mari pentru strălucitele servicii ce ați adus învățământului universitar”.

care a organizat banchetul, I. Bogdan, decanul Facultății de litere din București, C. Sonțu, profesor secundar, Preotul Constantinescu Lucaei, profesor secundar, G. Țițeica, profesor la Facultatea de științe, C. Văleanu, institutor, L. Mrejeriu, învățător, N. N. Săveanu, fost prefect și profesor secundar, Ștef. C. Ioan, deputat, Ion I. C. Brătianu, V. G. Morțun, fost ministru, D. Pătrașcanu, profesor secundar, I. G. Duca, C. Rădulescu, advocat, și C. Banu, fost deputat.

Răspunsul lui Haret este o frumoasă apologie a dragostei de aproapele, a spiritului de sacrificiu pentru binele obștesc, spusă în cuvinte mișcătoare: „Găsesc că faceți o mare nedreptate când vorbiți numai de mine și nu vorbiți de sutele și miile de colaboratori cu cari eu am lucrat, cari și-au sacrificat odihna și sănătatea lor pentru ca să facă o operă pe care alții, nicăieri, n'au făcut-o.”

„Dorința pe care o exprim din toată inima este să continuați a fi propagatori de dragoste între oameni. Să fie viața dv. un adevărat apostolat”. „Nimeni nu poate să facă binele fără să nu aibă și suferințe pentru aceasta”.

Portretul lui Sp. Haret
publicat în „Omagiul” oferit de foștii săi colaboratori
în 1911

În mijlocul acestor fapte cari trebuia să-i dea mulțumirea sufletească de a vedea opera sa prețuită cum se cuvenea, s'a gândit să lămurească opinia publică despre o chestiune care turburase spiritele în ultimul timp prin amestecul intereselor și pasiunilor

politice. E vorba de criza bisericească. De aceea apare în anul 1912 broșura cu acest titlu. Este un istoric amănunțit al întâmplărilor din 1909, când Harel a alcătuit proiectul pentru modificarea legii sinodale și pentru înfiinșarea consistoriului superior bisericesc, și al celor următoare, adică discutarea și volarea legii, răsvrătirea episcopului Gherasim, modificarea legii în 1911 de către ministrul C. C. Arion și procesele judecate de Sinod, al Episcopului Gherasim și al Mitropolitului Atanasie. Autorul, care îndeplinise

Banchetul dela 12 Decemvrie 1911.

atâtea lucruri prețioase pentru țară și care — parcă ar fi avut o tristă presimțire — se găsea la încheierea carierii sale politice și la câșiva pași de sfârșitul vieții, o scrie cu durere, cu revoltă uncori, cu o sinceritate mișcătoare toldeauna. „Scriu pe răspunderea mea, zice el, fără să ascund nimic și fără să menajez pe nimeni din acei cari nu au dreptul să fie menajați, cu atât mai mult cu cât ei nu m'au menajat pe mine. Dacă voiu provoca vreo supărare prin aceasta, îmi va părea rău; dar părerea mea de rău va fi atenuată prin mulțumirea de a fi încercat să fac ceva lumină”. Nu

Bucuresti, 15 Decembrie 1911

Domnul meu,

Cât timp mi-vei mai rămâne
de trăit, voi să scoti dina de 12 de-
cembrie 1911 ca cea mai frumoasă
di din viața mea. Nu numai
ce a fost pentru mine o așplată
covârșitoare pentru munca trecută
și pentru greutatea morții, dar
ce a stabilit între mine și acei
ce mi-au sărbătorit atunci lega-
turi nedivulabile, cari sunt o
garanție sigură pentru succesul
munții viitoare.

Ve mulțumesc din adâncul
inimii pentru partea ce ati luat
la această caldă și frumoasă să-
rbătoare.

Haret

Autograful lui Sp. Haret.

Scrisoarea de mulțumire ce a adresat în 1911 persoanelor cari au asista
la banchetul prin care a fost sărbătorit.

poși cili carlea aceasta fără strângere de inimă, mai ales dacă ai trăit în anii aceia și ai în minte ecoul acelor desgustătoare împrejurări, și fără să simți revoltă în contra mijloacelor ce se întrebuințează uneori în luptele politice, în cari omul onest și prob se vede învins de iscusița șăfarnică a celor fără adânci scrupule de conștiință.

Despre această chestiune a avut ocazie să vorbească în Senat în ședința dela 1 Decembrie 1911, în calitate de senator de Roman.

* * *

Cea mai importantă acțiune a lui din ultimul an al vieții a fost o încercare mare: înființarea unei ligi pentru „ajutarea muncitorimii ca să se ridice la bună stare și trezirea sufletească cerute de vremea în care trăim”. Dându-i numele de „Liga Deșteptarea”, Harel a publicat un apel în care a arătat scopul asociațiunii și a scos o revistă intitulată „Liga Deșteptarea”.

Continuând preocupările cari îl îndemnau în 1905 să scrie „Chestia țărească”, el socotește că măsurile de legiferare luate după evenimentele din 1907, nu sunt suficiente și că problema rămâne tot actuală și destul de acută. „Chestia țărească formează azi principalul obiect de îngrijire pentru toți aceia pe cari îi preocupă soarta viitoare a țării noastre” zicea el în cuvântarea dela 10 Iunie 1912, când s'a constituit Liga. Văzând că organizațiile politice nu acordau toată atenția cuvenită, a încercat să dea naștere unui organism care să aibă menirea de a aduce soluțiunile impuse pentru a pregăti un viitor mai bun. Trebuia să se adune într'un mănunchiu aceia dintre orășeni, oameni politici și cărturari, cari doresc să se apropie de pătura țărească, și, folosindu-se de toate energiile celor ridicați dintr'însa pe o treaptă de cultură destul de înaltă ca să poată da partea lor de muncă în această operă, cu toții să caute a scoate pe săteni din ignoranță și sărăcie și a forma din ei cetățeni conștienți ai Statului. Indatorirea ce-și impunea această Ligă este „a lucra pentru înfrățirea claselor sociale; nu pornim războiu contra nimănui, voim să realizăm o faptă patriotică, de înfrățire creștinească și de bună înțelegere”.

A fost natural ca un însemnat număr din partizanii săi politici, mai ales acei cari se apropiase de dânsul în diferite ocazii, să vie alături de el.

Din această pricină conservatorii au considerat Liga drept un organism politic liberal, deși destui membri ai acestui partid au primit cu rezervă acțiunea lui Haret, care chema pe toși Românii din orice partid ar fi fost.

Partea curioasă a acțiunii celor cari combăteau Liga este că, pe de o parte o socoteau ca un instrument politic de partid (Uitase cele ce spuneau altădată că Haret vrea să-și facă partidul său), iar pe de alta arătau că șeful partidului e contra Ligii, deși Vintilă Brătianu era în comitetul ei.

Alături de mișcarea aceasta, este alta pornită tot din aceleași preocupări de a răspândi cultura în masele populare: este Universitatea Populară.

Dela inițiativa „Societății pentru învățătura poporului român” din 1866, pornită din sânul Ateneului Român, înființat pe atunci, inițialivă care a organizat cursuri publice și a întemeiat școli normale în diferite puncte ale țării, nu cunosc o altă întocmire de acest fel destul de serioasă până în 1911, când s'a născut „Asociația Universității Populare din București”. Ideea a pornit dela avocatul Const. Rădulescu, astăzi profesor la Facultatea de Drept din Cernăuși, care a expus-o lui Haret. Gala ca și în alte ocazii, să îmbrățișeze ideile folositoare binelui obștesc, el a primit să intre în comitetul acestei asociații ca vice-președinte, alături de dr. C. Istrali, fiind președinte dr. I. Cantacuzino, și secretar general C. Rădulescu.

Mi-amintesc marele succes al acestei întocmiri culturale. Cursurile se țineau în sălile liceului Lazăr seara și câte 5—6 profesori făceau lecțiuni în fața unui mare număr de ascultători, cari plăteau bucuros taxa de înscriere ce li se cerea. Vedeam însumi interesul ce arătau ucenici din fabrici, funcționari din prăvălii, cari nu numai că ascultau expunerea ce făceam, dar veneau după curs să-mi ceară deslușiri despre chestiile ce-i interesau mai de aproape.

E de regretat că această organizație n'a putut să fie decât vreo doi-trei ani; dar cele petrecute atunci erau o dovadă de necesitatea unei asemenea activități, care după războiu s'a reluat cu succes în numeroase puncte ale orașului.

O altă creațiune a lui, în alt domeniu ce pare strein de preocupările sale, este „Banca Viticolă”. În primul moment, și se pare lucru curios; dar, reflectând, vezi că este legătură între ce făcuse până atunci și între această operă.

În anul 1907 a cumpărat — mai mult pe credit, ca să plătească din câștigul anual — o vie la Valea Călugărească. E o regiune frumoasă și prielnică pentru sănătate — loc de tihnă și odihnă.

De și nu era încă bătrân, dar, după atâta sbucium, i-ar fi priit o căsuță pe o colină. Însă Haret, în loc să se mulțumească cu această satisfacere — i-aș zice: egoistă, dar nicidecum criticabilă —, începe a se gândi nu numai la via lui, ci la interesele viticulturilor. Atunci o mare chestiune economică începe a-l preocupa: țara noastră produce vinuri bune, și ca să prospere viticultura, trebuie să exporte; cum să organizeze acest export? După obiceiul lui, a luat lucrul în serios. A văzut că pentru aceasta trebuie: o bună cultură a viei și o bună pregătire a vinului; iar pentru aceasta, e nevoie ca viticultorii să găsească credit ieftin și vinul să se adune în pivnițe sistematice și să se prezinte streinătății, când va fi bine condiționat. A înființat atunci o bancă, pe baze întrucâtva cooperatiste, a cumpărat un loc mare la Valea Călugărească, pe care să se facă instalația cea mare și atât de necesară. Mijloacele restrânse de cari a putut să dispună după subscriere, lipsa de ajutor din partea organizațiilor de stat, lipsa de pricepere a podgorenilor înșiși, toate au contribuit ca începuturile lui să nu dea rezultatele așteptate; mai adăogăm și imposibilitatea fizică în care s'ar fi aflat ca să conducă însuși o asemenea instituție; dar trebuie să regretăm că, după atâția ani, după ce el dăduse alarma și trăsese niște linii pe cari s'ar fi putut merge, vedem că ne găsim la același punct de unde a plecat el, ba — să avem curajul a o spune — ne găsim chiar într'o criză, pe care el a prevăzut-o, când a făcut ce-i iertau mijloacele, vârsta și situația lui. Iată încă o chestiune în care Haret n'a fost înșeles, dar noi avem datorია să-i recunoaștem meritul, mai ales acum.

* * *

Dar... cine ar fi bănuț că, în plină activitate, Haret era aproape de sfârșitul vieții?

De și om voinic, avea însă — în ultimii ani — ceva maladiiv în figură. De sigur că o boală îl rodea. Am găsit scrisori de-ale lui către Ion I. Brătianu, în cari îi vorbește despre aceasta. Dar cred că și supărările ce a avut mai ales în anii 1909 și 1910 au contribuit la slăbirea sănătății lui. Era destul de rezistent la atacurile adversarilor, replica lui era puternică și uneori aproape violentă; dar nedreptatea ce i se făcea cu unele acuzări, îi loveau sensibilitatea. Ne inchipuim ce trebuie să fi fost în sufletul lui pentru ca, în discuția legii cu catedrele universitare, când unii profesori dela Facultatea de drept, chiar liberali, l-au numit „vrăjmaș al Universității,” — ca să zică aceste cuvinte: „Când va vrea Dumnezeu să mă liberez de greutățile sarcinii actuale, o să se judece lucrurile cu mai multă dreptate și-mi place a crede că mulți din aceia cari zilele acestea mi-au făcut atâta amărăciune sufletească, se vor căi de nedreptatea lor de acum....”.

Bănuesc că într'o stare ca aceasta și-a scris el testamentul cu data de 8 Ianuarie 1910.

Vom găsi aici duioase și mișcătoare cuvinte despre tovarășa vieții sale:

„Pe soția mea Ana Haret o rog să primească dispozițiunile din acest testament ca o slabă dovadă de iubire și recunoștință ce i-o port pentru că în timpul unei lungi căsnicii, a făcut tot ce a putut ca să-mi asigure viață liniștită și mulțumită. Ii mulțumesc cu deosebire pentru toată osteneala ce și-a dat în timpul când am avut a mă lupta cu cele mai mari greutăți pentru a mă scuti cu totul de orice grijă materială, așa că am putut avea toată liniștea sufletească pentru a mă consacra exclusiv îndatoririlor ce-mi erau impuse. Imi pare rău că, după atâta muncă, nu pot după moartea mea să-i asigur o viață tot așa de scutită de griji și de necazuri, cum a făcut ea pentru mine.”

Iar în încheierea testamentului, vedem tot sufletul lui bun față de semenii săi, dar hotărît în îndeplinirea datoriei:

„Și acum mă despart de acei pe cari i-am iubit și cari m'au iubit, precum și de toți ceilalți, rugând pe toți să mă ierte de supărările ce le voiu fi cauzat. Se poate ca, în urmărirea felurilor ce aveam în vedere și pe cari cu bună-credință le-am urmărit, socotind că lucrez pentru binele comun, să fi jicnit pe unii, fie în credințele, fie în interesele lor, dar n'am făcut

niciodală aceasta pentru satisfacerea nici a intereselor nici a patimelor mele.

Spiru C. Haret
Ultima fotografie.

nevoiți a se pleca în fața puterilor morții și a se vedea neputincioși.

„Plec din lume cu mulțumirea că nu am pierdut vremea și că mi-am îndeplinit datoriile atât pe cât puteam să mi le îndeplinesc în împrejurările în cari am trăit și în marginea puterilor mele fizice și intelectuale. Aceasta să fie și mângâierea aceloră cari m’au iubit și cari vor rămânea după mine”.

Pușini știau de boala care îl consuma cu încetul, fiindcă el nu lăsa să se vadă lupta ce ducea cu ea, dominând-o mai tot timpul, căutând s’o învingă. Zadarnic! In ziua de 17 Decembrie 1912 se stinse, înconjurat de medici, cari fură

XII

Moartea lui Haret a produs o adevărată consternare.

Ceremonia funebră din ziua de 19 Decembrie 1912 a fost o manifestație impunătoare.

Iată ce scriau ziarele de atunci :

„In mijlocul unei mari mulțimi de persoane oficiale, prieteni politici, membri ai corpului didactic, studenți și elevi, s'a făcut ieri înmormântarea rămășițelor pământești ale lui Spiru Haret.

„Încă de pe la 1 p. toate încăperile locuinței defunctului, curtea caselor, strada Verde și calea Victoriei în fața străzii Verde erau pline de lume. Afluența era extraordinară. Rareori s'a văzut la o înmormântare lume mai multă și durere mai sinceră pentru pierderea unui om. Toate școlile secundare și speciale de băieți și de fete din Capitală veneau, cu steagurile în frunte, defilau prin fața casei defunctului și apoi se duceau de se înșirau de-a-lungul căii Victoriei.

„Pe străzi afluența este enormă. Ambele trotuare ale căii Victoriei, din dreptul străzii Verde și până la palatul Justiției, sunt ocupate de public. La câteva școli și la cooperativele sătești de pe calea Victoriei s'au arborat drapelul național îndoliate.

„Principele Ferdinand a venit însoțit de d. maior Manu și a stat până s'a terminat serviciul religios.

„La orele 2 precis se începe oficierea serviciului divin de către mitropolitul Pimen al Moldovei, asistat de episcopii Dionisie al Buzăului, Nișon al Dunărei-de-jos și arhieriei Theofil Ploceșteanu și Bartolomeu Băcăoanul. Răspunsurile au fost date de corul de sub conducerea d-lui M. Tănăsescu.

„După terminarea serviciului religios, corpul fostului ministru liberal a fost scos în curte, unde urmau să se țină discursurile.

„Au vorbit atunci : Ion I. C. Brătianu, în numele partidului național liberal, Dr. C. Istrati, în numele Academiei și al Univer-

silății, C. Mironescu, în numele Școlii de poduri și șosele, Dr. G. Bogdan, în numele Universității din Iași, I. G. Duca, în numele Casei centrale a băncilor populare și cooperativelor sătești, G. Adamescu, în numele profesorilor secundari, Sabba Ștefănescu, în numele Senatului, I. Mihalache, în numele învățătorilor“.

Fie-mi permis a încheia această biografie reproducând câteva cuvinte din cele ce am rostit în acea tristă împrejurare :

„Dacă am zice că toată organizarea școlară cu tendințe practice, cu dezvoltarea educației fizice și a culturii muzicale, este așezată de el, că școala secundară de azi el a făcut-o, că învățământul meseriilor și al agriculturii la sate el le-a creat, că școala primară și normală el a organizat-o, — am zice mult, foarte mult de sigur pentru un om; dar Haret n'a făcut numai atât.

„El a văzut în școală numai începutul și numai sâmburele din care trebuia să rodească o mare reformă socială. Când se va putea scrie pe'ndelete istoria vieții sale, se va vedea atunci cum s'a desfășurat planul său de acțiune, cum a urmărit niște idei fundamentale până în cele mai mici amănunte, se va vedea în opera sa lărgimea de concepție a filosofului, iluziile poetului, preciziunea matematicului, devotamentul și abnegațiunea apostolului. Căci el a considerat ideile drept forțe cari pot să miște lumea, el a avut încredere în izbânda binelui înotriva răului; el a fost un mare optimist, pe care nu l-au descurajat piedicile, nu l-au înfrânt loviturile oricât de grele au fost, ci din potrivă toate acestea par'că erau îndemnuri pentru a-și îndoi, a-și întrei puterile“.

În lucrarea de față, am căutat să dovedesc ceea ce întrevăzusem în 1912.

ACTIVITATEA MINISTERIALĂ A LUI SPIRU HARET

I

INTRODUCERE

Activitatea ministerială a lui Sp. Haret se împarte în trei epoce, corespunzând cu anii când a fost ministru de Instrucțiune publică și Culte : 1897—99, 1901—904, 1907—910.

În aceste epoce el pune în practică mare parte din ideile ce emisese în „Raportul” său din 1884 (făcut în calitate de inspector general), în proiectele de legi ce alcătuiseră pentru construcția localurilor de școli primare (publicate în 1889) și din cele cuprinse în proiectul de reformă a învățământului prezentat de D. A. Sturdza (1886), la care colaborase în calitate de secretar general.

* * *

Învățământul nostru a dobândit o lege de organizare în 1864 sub regimul Statutului, fără discuțiune în Parlament. Această lege a fost foarte criticată, a suferit câteva modificări de amănunt, dar multă vreme n'a putut fi înlocuită, cu toate loviturile ce i s'au dat și în ciuda câtorva încercări a câtorva miniștri, încercări ce s'au terminat fie prin retragerea proiectelor, fie prin respingerea lor de către Parlament, ceea ce a adus retragerea propunătorului din guvern.

Această lege stabilește trei grade de învățământ : primar, secundar și superior.

Învățământul primar cuprinde „instrucțiunea elementară” care se declară *obligatorie* între 8 —12 ani. Învățământul secundar cuprinde licee și gimnazii, apoi seminariile, școale de bele-arte, profesionale și secundare de fete. Cel superior cuprinde Facultăți de litere, științe matematice și fizice, de medicină.

Învățământul primar este în sarcina comunelor în ce privește localul, mobilierul și încălzitul; în sarcina Statului în ce privește personalul și materialul didactic.

Legea nu definește caracterul învățământului secundar, dar se vede, din lista „învățăturilor” notate, că e menit a da o cultură generală, afară de școalele cari prin însăși titulatura lor arată ce scop au.

Facultățile vor fi reunite în Universitățile (Iași și București) conduse de către un rector.

Legea mai cuprinde tot în învățământul secundar niște „școale reale”, cari au de scop „a da învățătura trebuincioasă pentru executarea unei arte sau profesiuni”. Aceste școale se vor înființa de municipalități sau de persoane sau instituțiuni particulare. Organizarea și programa acestor școale se vor stabili și modifica de întemeietori, cu aprobarea Ministerului. Vor fi : școale de *agricultură*, de *industrie*, de *comerț*. Afară de aceste școale (cari au în parte și programa fixată), legea vorbește și de niște „școale reale”, cari n’ar fi nici de agricultură, nici de industrie, nici de comerț, dar ar avea și ele scopul cuprins în definiția generală (învățătură pentru exercitarea unei profesiuni), de oarece atât cele trei feluri de școale cât și acestea sunt toate cuprinse într’o secțiune specială a legii sub titlul de „școale reale”. Pentru școalele din grupa celor trei se fixează și numărul lor : 3 de *agricultură*, 7 de *industrie*, 8 de *comerț*. Pentru celelalte școale „reale” nu se dă nicio precizie. De fapt, municipalitățile au început a le înființa sub numele de „*gimnazii reale*” și le-au dat o organizație asemănătoare cu celelalte „*gimnazii*” ale statului, cu mai mare desvoltare a studiilor de științe matematice și fizice.

Legea din 1864 se ocupă și de formarea personalului necesar acestor școale și stabilește următoarele :

a) profesorii de licee și facultăți vor fi luați din absolvenții unor școale *normale*, ce aveau să se înființeze.

b) învățătorii școalelor din sate se vor numi din cei cari au trecut *cursul primar*.

c) institutoarele școalelor primare de fete (din orașe) se vor recruta dintre absolventele școalelor *secundare* de fete (în cari se învață și pedagogia) și din alte persoane cu certificat de gimnaziu. Nu se vorbește în special nimic despre profesorii de gimnazii și despre institutorii școalelor primare de băieți (din orașe).

Această lege începe a fi aplicată la 1 Septembrie 1865. Aplicațiunea ei dă naștere la multe dificultăți, din cauza lipsurilor ei, și numeroase legi speciale, regulamente generale și speciale

precum și programe se succed repede în cursul anilor pentru a îndeplini aceste lipsuri.

În această situațiune găsește Haret învățământul în 1883, când este numit inspector general al școalelor și de ea se ocupă în „Raportul” său din 1884.

* * *

Despre *învățământul primar* vorbește puțin Haret în acest „Raport” : „*nu doar pentru că nu știu că toate ramurile de învățământ sunt strâns legate între ele și că stărea uneia nu se poate modifica fără ca celelalte să se resimță, nici pentru că nu aș avea de emis oarecari idei în privința învățământului primar sau superior, ci pentru că acest raport ar lua proporțiuni prea mari...*” El atinge mai mult chestia recrutării personalului didactic necesar școalelor primare urbane. După legea din 1864, acest personal se recruta prin *concurș* asupra materiilor învățământului primar și gimnazial. Lipsa unui regulament, a unor instrucțiuni precise, etc. a avut urmări foarte rele : „*Concurșurile sunt de cele mai multe ori așa de puțin serioase încât se strecoară candidați de o slăbiciune rară ; așa că nu e imposibil a se găsi pe urmă institutori și institutrice cari nu pot scrie o frază fără erori de tot felul, nici a compune o petițiune, nici a face o înmulțire*“¹. De aceea el zice că această situațiune nu mai poate să dănuiască.

* * *

Învățământul secundar se compunea din : gimnazii și licee clasice (înființate și întreținute de stat), gimnazii reale (înființate și întreținute de comune). Ambele categorii de școale dădeau o cultură generală (adică nu pregăteau pentru o anumite profesiiune, cum se zicea în lege), dar privită din două puncte de vedere diferite : unele aveau de bază clasicismul greco-latin (cuprinzând însă și limbi moderne și științe naturale și matematici), altele aveau ca bază limbile moderne și științele naturale.

Comparând situațiunea de fapt cu legea pe baza căreia s'au înființat diferitele școale, Haret constată în „Raportul” său²

¹ Vol. I, pag. 21.

² Vol. I, pag. 9.

că legea din 1864 avea, pe lângă lipsuri, „meritul de a fi căutat să reunească într'un sistem de învățământ începuturile, de multe ori fără legătură între ele, ce erau pe atunci” și zice : „dacă s'ar fi aplicat în mod riguros, după ce i s'ar fi dat cortegiul necesar de regulamente, planuri de studii, programe, localuri și toate celelalte, de sigur că rezultatele ei ar fi fost foarte mulțumitoare”. Ce s'a întâmplat însă? „Deși neabolită prin nicio lege, în realitate ea a fost desființată în toate modurile : unele părți s'au lăsat pur și simplu neaplicate, spre exemplu : școalele reale [adică = profesionale] până mai dăunăzi ¹; școala normală superioară până ieri ²... Altele, cu ocazia votării bugetelor s'au făcut creațiuni, adase, suprimări cari interesau fondul legii, s'au văzut programele neaplicate... s'au creat școli prin simplă măsură bugetară și s'a văzut acest lucru extraordinar : școli cari singure nu știau scopul pentru care sunt create.”

Mai departe observă Haret ³ : că nu s'a făcut regulament pentru catedrele universitare; că s'au dat regulamente în flagrantă contradicție cu legea; că programele n'au fost în concordanță cu principiile stabilite în lege; că s'au emis ordine și circulări ministeriale cari nu erau în conformitate cu legea. Caracterizând această stare de lucruri cu numele de „haos”, Haret zice : „A lăsa să mai dureze această stare de lucruri ar însemna a ucide învățământul cu totul. O îndreptare urgentă este indispensabilă.” El însă nu cerea atunci chiar „refacerea din nou” a edificiului învățământului, ci numai „a se armoniza legislațiunea școalelor” și, mai ales, o administrațiune cu spirit de strictă legalitate, cu mijloace suficiente de informație și cu serviciu de control bine organizat.

Examinând apoi detaliile, Haret constată următoarele : *Consiliul general*, instituit de legea din 1864 ca un organ care să stabilească în fiecare an un contact între Minister și reprezentanții corpului didactic din țară, a fost transformat într'un simplu fabricant de programe, obligat să lucreze repede, fără răgazul necesar cerut de studiile ce ar fi să se facă. De aceea s'au publicat multe programe și s'au schimbat chiar după un an

1 Gimnaziile reale au început a se înființa din anul 1875.

2 Școala normală superioară s'a înființat în anul...

3 Vol. I pag. 10.

dela punerea în aplicare. „O programă cât de bună ar fi nu poate da niciun rezultat decât cu condiția de a putea funcționa în pace un timp îndelungat”¹.

Nu s'a făcut un plan unic, adică nu s'a stabilit un acord necesar între diferitele feluri de școale cari sunt în legătură unele cu altele. „Nu e cu puțință a se face nimic bun, când cineva întreprinde a face, spre exemplu, programa liceelor, fără a avea în vedere de aproape nu numai programa școalelor primare, dar chiar și pe ale Universității și pe a școalelor speciale”². Nu s'au studiat serios proiectele prezentate Consiliului general de către Consiliul permanent și uneori au lipsit și studiile acestuia din urmă; de aci incoerențe, scăpări din vedere, de multe ori o îngrămadire excesivă de materie la unele studii. Apoi, așa cum sunt, lipsește acestor programe orice indicațiune metodică în legătură cu caracterul general al categoriei de școale pentru care sunt făcute; ele „sunt simple enumerațiuni de capitole distribuite pe clase”.

Dar și așa, bune-rele cum sunt, punerea lor în aplicare a lăsat de dorit, fiindcă administrația centrală nu le-a păstrat mai mult timp, nu a făcut — în cazuri de nevoie — programe de tranzițiune, le-a aplicat deodată în toate clasele școlii în loc să procedeze la aceasta an cu an, le-a publicat prea târziu. Pentru acest din urmă fapt citează ca exemplu programa de liceu votată de consiliu la 25 Septembrie, publicată în „Monitor” la 30 Septembrie, ca să se aplice la 1 Octombrie!

Corpul didactic în bună parte nu e la înălțimea misiunii lui. Cauza principală este greșita lui recrutare. După legea din 1864 cine avea examenul general de liceu (bacalaureatul) era pus la un examen asupra materiei catedrei vacante și dacă reușea, era numit; asemenea dacă suplinea doi ani era numit. „Mulți din cei numiți în acest din urmă mod nu meritau nici atunci această onoare și nici nu au făcut nimic de atunci încoace ca s'o merite.”³ O nouă lege din 1879 pune condiția de admitere la concurs diploma de licență sau doctorat în ramura din care face parte catedra vacantă. Dar erau așa de puțini licențiați încât nu se puteau satisface nevoile

1 Vol. I pag. 14.

2 Vol. I pag. 15.

3 Vol. I pag. 27.

învăţământului, căci numărul licenţiaţilor nu trecea de 7 pe an, iar al catedrelor vacante nu se cobora sub 58. Şi atunci ce s'a făcut? S'au numit suplinitori „*chiar fără nici un fel de titlu*”. Haret i-a văzut la lucru şi ne spune despre ei: „*Nu numai capacitatea le lipseşte, ci încă şi tragerea de inimă, ca unii ce nu sunt siguri de azi pe mâine. De altă parte, şcolarii şi publicul, obişnuiţi a vedea înaintea lor atâtea incapacităţi ce poartă numele de profesori, se deprind a nu mai da stima cuvenită nici celor ce o merită, ceea ce e o cauză puternică de discredit pentru corpul profesoral*”¹.

Pentru şcoalele secundare de fete nu exista în lege nicio normă. În genere profesoarele s'au luat dintre absolventele şcoalelor zise „centrale”, adică fără o pregătire superioară învăţăturii pe care au s'o predea; unele s'au cultivat singure după numire; altele au rămas elemente slab pregătite.

Din cauza modului de recrutare, deci, vine nivelul scăzut al multora din membrii corpului didactic. La aceasta se adaugă programe lipsite de indicaţii metodice (la un personal fără nicio pregătire pedagogică şi în parte şi fără cea ştiinţifică necesară catedrei); e apoi lipsa de control (cu atât mai necesară cu cât personalul e mai puţin pregătit), căci este (aşa era în 1884) un singur inspector general pentru tot învăţământul; în fine lipsa de sancţiuni pentru cei ce nu-şi fac datoria (căci toate pedepsele se dau în urma unui proces în faţa unei comisiuni de judecată compusă din profesori, iar autoritatea centrală e mai fără nicio putere).

Dacă serviciul de inspecţiune este aşa de redus, nici directorii şcoalelor secundare nu au autoritatea necesară pentru a supraveghia cu seriozitate mersul învăţământului în instituţiunea ce conduc, fiindcă puterea lor este pusă sub controlul necontentit a două consilii: consiliul şcolar şi conferinţa clasei, cari nu pot fi făcute responsabile din cauză că sunt compuse din multe persoane. Deci disciplina — şi a profesorilor şi a elevilor — e în genere foarte puţin serioasă. De aci urmează frecventarea ne-regulată a multor profesori, scurtarea timpului destinat cursului. „*Se caută aşa de mult a împuşina timpul de lucru încât mai că i-ar veni cuiva a zice că unii mai mult se gândesc cum să scape de clasă*”

¹ Vol. I pag. 30.

decât cum să o facă".¹ Haret a mai socotit și zilele de sărbători extra-regulamentare și a ajuns la un total de 76 de zile², astfel că anul școlar se reduce la maximum „200 de zile sau 28 săptămâni... și, în aceste zile chiar, durata lecțiilor se mai reduce prin absențe, apel nominal și recreațiuni!”

Tot de aci vine și neîndeplinirea programelor de către unii profesori.

Pe lângă scăderile constatate în corpul didactic, se adaogă lipsa de cărți didactice bune, lipsa materialului didactic (hărți geografice, istorice, colecții de mineralogie, botanică, zoologie, aparate de fizică și chimie, etc.). Mai rău însă e faptul că și acele cari sunt, în unele școli nu sunt întrebuințate. „Am văzut aparate de fizică ruginite, acoperite de pulbere, sparte, colecții de mineralogie aruncate grămadă într'un colț de dulap, fără catalog și fără numere, sticle cu preparațiuni chimice, purtând încă pecetea dela fabrică”.³ Și citează Haret răspunsul dat de un profesor, întrebat de ce nu utilizează aparatele din laborator: „Școlarii abia învață fără experiențe, dar cu experiențe.”

Deasemenea, nu există la școalele secundare biblioteci pe cari să le poată utiliza profesorii și elevii, deși în fiecare an se înscriu oarecari sume în budgetul fiecărui liceu, gimnaziu, etc.

În fine școalele secundare au localuri improprii. „Cele mai multe școli sunt instalate în niște locale ce sunt în așa stare încât sunt o amenințare pentru sănătatea copiilor și chiar pentru viața lor. Și aceasta e adevărat nu numai pentru școalele rurale și primare urbane, dar și pentru majoritatea școalelor secundare”.

În privința capacității elevilor, după legile de atunci existau ca mijloace de constatare *examenle anuale și bacalaureatul*. Bacalaureatul, introdus principial în 1864, a suferit multe modificări în organizarea lui. Importanța ce i s'a dat a adus scăderea importanței examenelor anuale, cari ajunseser a fi simple formalități. „Bacalaureatul, care prin sine, nu dovedește nimic în privința capacității elevilor, a ruinat examenle anuale, ce erau o instituțiune în adevăr utilă”.⁵ Mai ales în anii când prezentarea la bacalau-

1 Vol. I pag. 70.

2 Vol. I pag. 71.

3 Vol. I pag. 78.

4 Vol. I pag. 80.

5 Vol. I pag. 86.

reat nu presupunea trecerea efectivă, cu examene, a claselor de liceu, examenul de bacalaureat a fost o adevărată nenorocire pentru învățământ. Școlile speciale particulare de pregătire, așa numitele „fabrici de bacalaureat”, atrăgeau pe toți elevii leneși sau incapabili de a urma an cu an și dădeau naștere la felurite bănuieli, mai cu seamă că în fruntea acestor școale de pregătire se găseau profesori universitari, cari puteau fi câteodată numiți în comisiuni. Măsura aceasta s'a abrogat după câțva timp, dar relele ei consecințe au persistat... *Lipsa de privighere a lăsat să se înrădăcineze neglijența și indiferența la examene și a lăsat să se creadă că aceste examene nu mai au importanța de altădată. Această împrejurare, adăogită pe lângă aceea că școlarii în tot timpul cât sunt în liceu au ochii tintiți la bacalaureat și nu lucrează — când lucrează — decât în vederea lui, a fost una din cauzele scăderii seriozității examenelor de promoțiune și prin urmare a nivelului învățământului în anii din urmă*" 1.

O altă urmare a scăderii importanței examenelor anuale au fost situațiunea așa numiților „corigenți”. Posibilitatea de a da un nou examen la Septembrie, care la început se mărginea la un număr restrâns de obiecte, s'a extins prin abuz la mai multe, ba chiar la toate. „Astăzi, în Septembrie se face pe dea'ntregul examenul general al tuturor repelenșilor dela Iunie, fără a li se cere nici o justificare de boală, cum zice art. 94 din Regulament, care e făcut numai pentru aceia cari n'au dat deloc examen în Iunie, iar nu pentru cei cari au dat și au rămas repelenși” 2.

Examenele din Septembrie, încurajate de Consiliile școlare, și chiar de Minister, au avut consecințe grave. „Ministerul a ordonat examinarea din nou la Septembrie a tuturor celor cari au venit să-i ceară..., fără chiar a cere lămuriri dela Consiliile școlare; a ordonat chiar reexaminarea a doua și a treia oară a acelorași școlari când nu izbuteau să treacă... Mi-ar fi greu a descrie desordinea, slăbirea de disciplină și de respect al legilor, abuzurile strigătoare, chiar practicele neonestе ce s'au introdus în școli prin sistema aceasta. Școlarii lucrători au ajuns a fi o excepțiune; clasele s'au umplut de fiinșe leneșe venind la școală fără a căuta să-și dea aparența unei ocupațiuni; făptuitori de toate turburările,

1 Vol. I pag. 88.

2 Vol. I pag. 89.

nesupuși și chiar insolenți cu profesorii, siguri fiind că aceștia nu au nicio putere asupra lor. Toți contează pe examenul din Septembrie, pentru care se prepară nu prin studii, ci prin intervențiunea pe lângă profesori... și prin oricari alte mijloace de a-și asigura bunăvoința lor. Pe tot timpul vacanței, profesorii sunt astfel asediați de solicitări, uneori de intimidări, de mai multe ori de oferiri de bani sub o formă mai mult sau mai puțin ascunsă. Cei cari rezistă la toate sunt, din nenorocire, în minoritate. Cei-lalți sunt puși într'o adevărată imposibilitate de a rezista din cauza presiunii... care, mai ales în orașele mici, este o forță considerabilă... Unii iau meseria de preparatori ai școlarilor pe cari tot ei i-au lăsat repetenți... Câte bănuieli se nasc de aci! și mai multe exemple au arătat că e posibil a se găsi profesori cari profită de această situațiune turbure pentru a face o adevărată speculă de note" ¹.

Acest trist tablou este făcut de Haret cu o adevărată străngere de inimă, dar cu hotărîre și cu convingere că a spune adevărul este o datorie de onestitate. „Datoria mea — zice el către Ministru — este a vă da socoteală exactă de tot ce se petrece în învățământ și nu mi-aș îndelmini-o în conștiință, dacă nu aș face tot ce pot pentru a vă comunica și D-voastră îngrijirea de care sînt cuprins eu în fața neregularităților ce v'am expus și a rezultatelor juneste ce au avut" ².

Și trebuie să notăm în paranteză că Haret nu s'a sfiit a arăta și vinovăția organelor Ministerului în toate aceste împrejurări și să observăm, spre cinstea vremurilor de atunci, că Ministrul nu s'a supărat, nu a crezut că inspectorul „sabotează” (cum s'ar zice azi) activitatea lui și nu i-a cerut demisia, ba chiar curînd după aceea Haret deveni secretar general.

Raportul mai semnalează obiceiul de a se face examinarea cu bilete, ceace prefăce examenul într'o loterie, și obligația pusă în legea din 1864 ca notele la lucrările scrise să se dea în Conferință, ceace ar presupune că membrii Conferinței școlare au citit toate lucrările. Haret arată că aceste măsuri restrîng libertatea profesorului și sunt un blam pentru profesori, iar de aplicat măsura notării în conferință este imposibilă. „Motivul acestei absurdități a fost temerea de parțialitate din partea pro-

1 Vol. I pag. 90.

2 Vol. I pag. 91.

jesorilor. Dacă, însă, pe deoparte o asemenea temere poate fi fundată până la un punct, pe de altă cât rău nu face măsura ce s'a luat din cauza ei ! Aceasta este o injurie pentru cei buni, fără a fi totdeauna un frâu pentru ceilalți. Cel mai bun mijloc de a moraliza pe oameni este a le mări respectul de ei înșiși, iar nu a-l micșora și în ochii lor și în ai altora. Și apoi, cum se crede că din o reunire de oameni neonești va ieși o adunare onestă?... Profesori de obiectele cele mai disparate au drepturi egale în darea notelor, nota profesorului respectiv se pierde printre celelalte".¹

Ca neajunsuri mai mici observă Haret greșita ținere a cataloagelor și a matricolelor. Mai importantă este chestiunea absenței elevilor dela cursuri. „Frecventarea neregulată influențează nu numai învățătura, dar și conduita”.²

Haret termină observațiile asupra școalelor secundare cu o mare chestiune, care a făcut totdeauna în activitatea sa ulterioară obiectul preocupărilor sale în toate împrejurările : „Un defect foarte grav al întregului nostru învățământ fără excepțiune este de a nu se ocupa decât de instrucțiune și nicidecum de educațiune”³. „Profesorul, când a spus școlarului că Alexandru cel Mare și-a pierdut coiful în bătălia dela Granic sau când a pus vorbe românești în locul altora latinești dintr'o carte, crede că nu mai are nimic de făcut. Școlarul, când și-a scris verbul ce i s'a dat să conjuge sau a învățat pagina ce i s'a dat să reciteze, socotește că nu i se mai poate cere nimic. Și unul și altul se înșeală și mai mult profesorul decât școlarul, căci școala are de scop a forma buni părinți de familie și buni cetățeni... Se poate prea bine concepe un bun cetățean și părinte de familie care să nu știe istoria coifului lui Alexandru cel Mare ; însă cineva care nu va avea iubire de familie și de țară, onestitate, curaj civic și militar, abnegațiune, simț de dreptate nu e cu putință a fi cetățean folositor ; din contra va fi mai mult decât un ignorant o piedică, dacă nu un pericol, pentru țara și familia lui”. Vina o au și profesorii în parte, căci mulți nu se preocupă deloc de această problemă, unii sunt prin purtarea lor în școală și în societate exemple primejdioase pentru elevi ; dar și autoritățile superioare școlare sunt de vină, căci „au lucrat

1 Vol. I pag. 93.

2 Vol. I pag. 106.

3 Vol. I pag. 108.

totdeauna ca și când ar da puțină importanță considerațiilor de felul acesta”. Haret recunoaște că profesorii răi sunt „rari de tot”, dar faptul de a se tolera prezența lor în școală și în corpul didactic fără nicio sancțiune este el însuși un rău exemplu și este o pricină de descurajare pentru cei ce-și fac datoria.

Tot așa de grav este și faptul că nici familiile nu se gândesc la considerațiile acestea. Puțini părinți se interesează de stăruința și purtarea copiilor, puțini — mai ales când e vorba de clasele superioare — supraveghează purtarea lor afară din școală; iar în multe cazuri când autoritățile școalelor respective iau măsuri de represiune, părinții se plâng la Minister și acesta le dă dreptate „chiar când n’au, fără a întreba direcțiunea”.

Aceeași observație face el și pentru educația patriotică: „In școalele noastre, ideea naționalității nu se vede nicăeri... Nicio încercare de a se dezvolta patriotismul copiilor... Niciodată n’am auzit din gura școlarilor bucăți potrivite pentru a aprinde patriotismul... Cântecele ce se învață... niciunul nu se raportă la ideile patriotice”¹.

* * *

Invățământul particular avea o vechime respectabilă când s’a făcut legea din 1864. El făcuse multe servicii statului. De aceea legea i-a lăsat o mare libertate, dând totuși dreptul Ministerului de a-i da autorizație de funcționare și de a supraveghea ce se petrece în cuprinsul școalei și de a o închide la caz de nevoie. Se pare că articolele respective din lege se refer aproape exclusiv la școalele primare. Ministerul însă nu a uzat de drepturile sale, și Haret, studiind situația din timpul inspectoratului său, a constatat neregule importante și fapte dăunătoare bunei educații a elevilor și lipsuri în instrucțiunea lor. A găsit școli cari funcționează fără autorizațiune și unele „cari au lăsat de dorit în privința moralității sau a igienei”, școli bulgare în cari se învața că Dobrogea face parte din Bulgaria; în privința examenelor Ministerul n’a avut o atitudine fermă și stăruitoare, ci a oscilat dela o măsură la alta.

* * *

Despre internatele Statului a constatat că ele lasă de dorit și din punct de vedere material și din cel moral. „Ca instalațiune, locale vechi, dărăpănate, strâmte, umede, fără aer nici lumină, rău distribuite, rău îngrijite, de multe ori de o necurățenie rară: adevărate cuiburi de infecțiune... Sunt internate unde paturile în dormitoare sunt așezate în două rânduri, unul peste altul. Băi nu sunt nicăeri în localul școalei și numai la două sau trei școli este câte o mică sumă prevăzută în budget pentru îmbăiatul școlarilor. Alimentarea nu e supusă la nicio regulă de igienă. Mobilierul în starea cea mai primitivă, așa că deseori se văd școlari părăsind internatul cu defecte fizice... In unele internate, deja nesuficiente numai pentru numărul de bursieri prevăzut în budget, s'a început a se admite și solvenți... De vreo trei ani s'a luat obiceiul a se admite și supra-numerari, dintre cei căzuți la concursurile pentru burse. Sunt internate cari, pe lângă 80 interni regulați, adăpostesc 18 supranumerari”¹.

Haret scrie cu amărăciune că, de multe ori, a arătat constatările sale Ministerului, dar nu s'a luat nicio măsură de îndreptare. El adaogă apăsător: „Statul este răspunzător de sănătatea și viața copiilor ce a luat sub protecția sa; el nu are dreptul a lua nimic din ceea ce li se cuvine”.

Pentru el, chestiunea supranumerarilor are o mare importanță și de aceea cere desființarea lor. Ce este, în adevăr aceasta? Legea prevede că orice bursă dela Stat se dă prin concurs. La licee se prezintă totdeauna un mare număr de candidați: să zicem 100 pentru 10—20 de locuri. Cei clasați în primele locuri se admit bursieri. Cei respinși se resemnează, căci văd că ei au fost mai puțin pregătiți decât ceilalți. Dar, dacă se mai primesc încă vreo câțiva (fie și numai 2) supranumerari, aceștia nu se mai pot lua după vreo normă, ci după stăruințele și protecția de care s'ar bucura. Nu este aceasta un exemplu demoralizator pentru copii?

Haret mai observă că personalul de supraveghere în internate e nesuficient și nepregătit; că în fiecare an sunt cazuri de bursieri cari rămân repetenți (și uneori nu pierd bursa); că aceste internate, așa cum sunt, costă pe stat sume importante.

* * *

¹ Vol. I pag. 131.

Un capitol special consacră Haret în „Raportul” său *gimnaziilor reale*¹ arătând anomalii în organizarea lor, în programă, în alegerea orașelor unde s’au înființat. „*Dacă este adevărat că comerțul și industria sunt interesate mai în special de gimnaziile reale, trebuia ca ele să se înființeze tocmai în locurile unde este comerț și industrie*”.² Și în realitate, afară de Brăila, nu se mai găsesc asemenea gimnazii în orașe mari comerciale, ci în Dorohoi, Slatina, Călărași. Și cele cari sunt, pe lângă lipsurile materiale, au una mare : n’au corp didactic cu pregătire specială. Foloasele ce aduc, în starea de azi, sunt prea neînsemnate și deaceia Haret crede că s’ar putea desființa toate fără pagubă sau, dacă se păstrează cele ce sunt în ființă, să se reorganizeze.

* * *

Aceeași stare întristătoare prezintă *seminariile preoțești*, poate în mai mare măsură decât alte categorii de școli. O programă învechită (dela 1872), care e uneori o simplă înșirare de titluri și alteori numai o numire generică („Zoologia, Agronomia” ș. a.) și aceste cu lipsuri și inadvertențe, fără un curs de limbă română, fără un curs de geografie; localuri tot așa de rele ca ale altor școli, o administrație interioară abuzivă și fără respect de regulamente și ordine ministeriale : iată caracteristicile seminariilor în epoca în care scrie Haret raportul său. „*Nu pot să mă întind cât ar trebui pentru a descrie desordinea, disprețul de legi și autorități ce domnește în administrația celor mai multe. Această deplorabilă stare de lucruri a mers chiar până la malversațiune din partea unora și nepedepsirea acelor a dat curaj și altora... Dacă e adevărat că școala trebuie să fie focar de moralitate și respect al legilor, dacă seminariile, cu deosebire, trebuie să formeze oameni de o moralitate nereproșabilă, căci scopul lor în societate va fi exclusiv moralizarea poporului, ... excesele acestea își vor vedea sfârșitul cât mai neîntârziat. Pentru aceasta trebuie o priveghere foarte severă*”.³ Haret nu spune aci tot ce știe, căci făcuse în anul 1884 mai multe rapoarte despre neregularitățile dela Seminarul „Veniamin Costache” din Iași și constatările acestea au avut de rezultat destituirea directorului.

1 Vol. I pag. 142.

2 Vol. I pag. 153.

3 Vol. I pag. 159.

În afară de aceste mari scandaluri rușinoase, mai ales pentru o școală preoțească și condusă de fețe bisericesti, erau o sumă de greșeli grave, între cari pune Haret în primul rând : *examele de corigență și externii*. Să explicăm acestea.

Menirea acestor școale de a da bisericilor slujitori demni și bine pregătiți din toate punctele de vedere impunea, firește, în funcționarea lor o serie de măsuri mai severe decât în alte categorii de școale. Deaceea se hotărîse ca elevii să fie interni (bursieri, cei mai mulți) și nimeni nu punea în discuție aceasta. Iată însă că unii directori încep a primi și externi. Afluența era mare : a) fiindcă din seminarii absolvenții puteau avea deodată o carieră : preoția ; b) fiindcă toți elevii din seminarii erau scutiți de serviciul militar și odată șterși din controale, beneficiau de această scutire chiar dacă nu se făceau preoți ; c) fiindcă învățătura din seminarii putea să-i conducă la diverse cariere, prin examene de diferență. De altă parte toți cei rămași repenți la Iunie erau admiși sub diferite motive să-și „corecteze” notele și se promovau prin examene scandaloase în luna lui Septembrie. Mai mult : „*Liberarea certificatelor de absolvire dă loc la neregularități. Am avut ocaziunea să constat că s’au liberat certificate la școlari rămași repenți sau chiar la oameni ce n’au urmat niciodată în niciun seminar*”. Toate acestea justifică alarma pe care o dă Haret în raportul său.

* * *

O serie de observări mai puțin grave se văd și în privința *școalelor normale primare și a școalelor secundare de fete*. Și aici se constată lipsă de ordine, de disciplină serioasă și de păzirea dispozițiilor din regulament.

Incheierea lui Haret este aceasta : „*Am crezut că este pentru mine o adevărată datorie de onestitate a vă expune lucrurile în toată nuditățile lor, fără a căuta să îndulcesc colorile. Mi s’a părut că acest din urmă procedeu ar fi fost lipsit de bărbăție și că, dacă e vorba a îndrepta relele de cari suferă învățământul, trebuie să avem curajul a le privi în față, a le judeca cu sânge rece și a căuta îndreptarea*”. ¹

* * *

Acestea sunt constatările făcute de Haret în calitate de inspector. Sunt triste, de sigur; dar el nu este un observator răutacios, având un fel de satisfacție să arate relele, să le exagereze chiar — cum s'a zis atunci în cele ce s'au scris despre „Raportul” său. El a fost obiectiv și imparțial. Constatând rezultatele *rele* ale activității școlilor, a căutat cauzele, le-a semnalat, a făcut parte dreaptă, arătând câtă este vina personalului școlilor și câtă este a administrațiunii centrale și decâteori a fost nevoie a afirmat că între „învățătorii” de toate categoriile sunt și elemente cari merită chiar laude. Apoi — ceeace n'au voit să recunoască cei ce l-au criticat — Haret nu s'a mărginit la partea așa zicănd distructivă, ci a dat un loc important părții constructive. La fiecare punct, arătând ce este rău și de ce este rău, a adăogat și propunerile lui de îndreptare și aceasta a făcut-o în mod amănunțit, nu prin afirmațiuni vagi și superficiale, ci cu calcule de tot felul în raport cu posibilitățile momentului.

Iată o serie de exemple :

1. A criticat programele școlare în redacția lor, în procedura de alcătuire și în deasa lor schimbare și după aceea a propus ca lucrarea lor să fie dată nu unui corp numeros format din persoane cu vederi și tendințe opuse, ci unei comisiuni restrânse. *„Această comisiune va fi permanentă; membrii ei vor fi persoanele cele mai cunoscute atât prin capacitatea științifică și pedagogică cât și prin cunoștința aprofundată a țării și a trebuințelor ei. Programele elaborate de dânsa și aprobate Ministerul nu le va putea modifica nici întinderea prin adăogări sau supresiuni, nici pozițiunea. Reformele parțiale vor reveni aceleiași comisiuni. Ea va putea să ceară părerea oricui va crede de cuviință, să viziteze școlile pentru a-și da seama de rezultatele date de programe și de schimbările ce s'ar părea că trebuie să li se aducă... Ea va elabora corpul întreg al tuturor programelor după un plan pe care-l va hotărî de mai 'nainte și care va forma obiectul unei legi. Fiecare programă va trebui să indice materia de tratat în fiecare an; se va arăta în linii generale metoda ce trebuie să urmeze profesorul...”*¹

Intreb pe orice om de școală dacă nu ar fi fost spre binele și progresul învățământului aplicarea integrală a acestei propuneri și dacă nu trebuie să regretăm că ea s'a aplicat numai în parte?

S'ar părea că i s'ar putea aduce obiecțiunea că e prea centralistă și nu dă posibilitatea de manifestare părerilor corpului didactic. O asemenea obiecțiune ar fi neîntemeiată, pentrucă în însăși formularea ei se vede că comisiunea trebuie să stea în legătură cu profesorii cari experimentează programele, iar în capitolele de cari ne ocupăm el vorbește despre „necesitatea” contactului între Minister și corpul didactic. Deși critică mai ales metoda de lucru a *Consiliului general*, găsește că poate avea o mare utilitate, fiind „un corp, format din delegați veniți din toate colțurile țării și aparținând tuturor ramurilor de învățământ, care să fie în curent pe Ministru cu trebuințele ce e chemat să satisfacă... Intrunirile lor sunt de cea mai mare importanță, căci dau Ministrului un mijloc de a se convinge prin sine însuși de starea lucrurilor în întregul câmp al învățământului, de a cunoaște de aproape pe administrații săi și a fi cunoscut de dânșii”¹.

2. Dacă cineva ar zice că organizarea acestui Consiliu general are un caracter oarecum oficial și nu poate avea destulă libertate în activitatea sa, Haret are o părere și mai largă: „Este câtva timp decând profesorii de toate gradele au format „Societatea corpului didactic”, care, între altele, a întreprins a organiza congrese anuale ale corpului didactic din toată țara. Eu cred, că, dacă aceste congrese ar fi încurajate și susținute de Minister, ar putea deveni un factor considerabil în progresul învățământului. Ele ar da pedeparte profesorilor mijlocul de a se apropia și cunoaște între dânșii, iar pe de altă ar fi un chip de a se cunoaște multe nevoi”.

Am cunoscut activitatea acestei societăți la începutul carierei mele profesionale și am fost într'o vreme chiar unul din secretarii comitetului central, pe când Gr. Ștefănescu era președinte. Ea s'a disolvat pela 1898—99, mai ales din cauza amestecului intereselor politice, lucru de care se temea Haret în 1884, căci zice în Raportul său: „Ar trebui numai a se evita utopiile și toate tendințele streine învățământului, ceea ce nu ar fi, poate, pe greu, cum ar crede civea la prima vedere”. Și totuși... a fost greu, așa de greu!

3. Criticând modul de recrutare al corpului didactic primar urban, Haret nu se mulțumește a cere un titlu școlar superior gimnaziului, ci dorește să înființeze niște școale speciale care să-l

¹ Vol. I pag. 18.

pregătească, la fel cu școalele normale pentru învățământul rural. „Crearea de școli normale pentru institutori este o necesitate absolută. Nici un sacrificiu nu trebuie cruțat pentru aceasta și sunt sigur că nu l-ar refuza nici țara...”¹

Pentru institutori ar fi să fie o școală cu doi ani de studiu, numai internat, cu o disciplină severă, având și o școală primară de aplicație. El calculează toate cheltuielile și dă cu precizie costul acestor școale. Absolvenții ei vor fi numiți cu titlu „provizoriu”, pe deoparte pentru a se constata și prin practică rezultatele învățământului în școala specială, pe de altă parte pentru a-i sili pe noii numiți să fie stăruitori și să se perfecționeze singuri. „Ministerul trebuie să aibă neîncetat ochii asupra noului admis și, dacă vede că nu este și nici nu se poate ridica la înălțimea cerută, are drept a refuza indefinit numirea definitivă și chiar a-l depărta dela post”² Apoi adaogă : „Ceeace am zis aci se potrivește nu numai pentru institutori, ci pentru toate gradele de învățământ, fără excepțiune”.

În ce privește pe institutoare, socotește că școalele „centrale” numite și „institute pedagogice” existente atunci sunt suficiente, cu o condiție : „Predarea pedagogiei să nu fie numai de formă, cum este acum, nefiind fortificat prin nicio practică și mărginindu-se numai în învățare mecanică de precepte abstracte”.

4. Calitatea inferioară a unei mari părți din corpul didactic secundar o atribuie Haret faptului că facultățile de litere și cele de științe nu produc destui licențiați în raport cu numărul catedrelor vacante în fiecare an și, de oarece diploma de licență este indispensabilă pentru admiterea la concurs, concursurile nu se pot ținea și locurile vacante se ocupă de suplinitori, cari — după un număr de ani — se definitivează.

Ca să se remedieze răul, el propune două soluțiuni :

— Una care s’ar putea aplica imediat : a se da o nouă organizare concursului. „Concursul să se facă nu numai asupra materiei ce are să predea candidatul ca profesor, ci și asupra aceleia de grad imediat superior, adică un candidat pentru cursul inferior va fi examinat și de aceeași materie din cursul superior, un candidat pentru cursul superior ar fi examinat de oarecari părți din studiile

1 Vol. I pag. 22.

2 Vol. I pag. 25.

Facultăților; iar ca titlu se va cere: licența pentru catedrele de curs superior, bacalaureatul pentru cele de curs inferior... Modul acesta de recrutare va continua până când Facultățile vor da cel puțin 20 de licențiași pe an”.

— Alta care ar cere și oarecari cheltuieli în plus, transformându-se Școalele normale superioare înființate în 1880, după modelul școlii normale superioare din Franța. Actuala școală normală „nu-și merită numele, de vreme ce școlarii ei nu învață într’insa metodele de învățământ, nici nu fac vreo practică pedagogică; ea nu este decât un internat de Universitate ... Internatul e cauză de cheltuieli ce se pot evita, pe lângă răul cel mare, adică restrânge numărul tinerilor ce s’ar putea folosi de școală”¹. El dorește o altă organizație. Presupune că profesorii ce făceau atunci cursuri la „Școala normală” ar face conferințe și lucrări „nu numai pentru un număr limitat de școlari, ci pentru toți școlarii Facultăților respective...; ar dispune de biblioteci și de laboratorii, având tot ce trebuie pentru a permite școlarii să experimenteze singuri; s’ar distribui prin concurs 48 de burse cu o sumă suficientă pentru a asigura existența unui școlar modest și laborios; atât bursierii cât și cei fără burse ar fi obligați a face lucrări regulate, a răspunde la interogațiuni la epoce determinate; bursierii cari nu ar lucra cu sârguință ar fi expuși a-și pierde bursa.”² Firește, internatul se va desființa și cu banii economisiți dela nevoile internatului s’ar plăti celelalte trebuințe ale acestei noi organizări. Studenții ce doreau să îmbrățișeze cariera didactică trebuia să urmeze cursul de pedagogie la Facultatea de litere și să predea apoi lecțiuni într’un liceu al Statului. Aci găsim ideile ce vor fi utilizate mai târziu la crearea „Seminariilor pedagogice”.

5. Pentru profesoarele școalelor de fete, Haret notează că s’au găsit absolvente ale școalelor secundare cari au trecut examenul de bacalaureat și s’au prezentat la concurs. El observă că numărul lor este prea mic față de catedrele vacante și pregătirea aceasta nu e tocmai fericită „Școalele secundare de fete dau o instrucțiune care se deosebește de aceea care se dă în gimnaziile de băieți; însă programa de bacalaureat conține lucruri inutile unei profesoare de școale de fete, cum sunt limbile clasice vechi; alle părți, din contra, sunt sacrificate la bacalaureat, pe când în

1 Vol. I pag. 39.

2 Vol. I pag. 40.

educațiunea fetelor au o importanță relativ mare. Prin urmare, de vreme ce bacalaureatul cere unei fete o mare cheltuială de forțe și nu o prepară îndestul pentru cariera de profesoară secundară, legislatorul nu trebuie să consacre bacalaureatul ca mijloc de a-și forma personalul didactic feminin”¹.

Și deaceea propune a se înființa o anume școală cu un curs de trei ani, cu eleve recrutate dintre absolventele externatelor sau școalelor secundare de fete, cari vor fi parte interne, parte externe. „Cursul întreg va fi făcut în spiritul unei adevărate școale normale”.

6. Odată recrutat, personalului corpului didactic trebuie să i se dea atențiune și din punctul de vedere al salarizării. Pentru a aduce o îmbunătățire în această direcțiune, Haret pune în discuție o propunere formulată de cineva în presă. Pe atunci fiecare catedră avea un număr de ore fix și plata tuturor catedrelor era aceeași (de ex. un profesor de latină cu 10—12 ore pe săptămână egal cu un profesor de filozofie cu 4 ore pe săptămână); adică unii erau favorizați, alții nedreptățiți. Se propunea stabilirea unui minimum de circa 12 ore pe săptămână, reunindu-se câte două catedre pentru un profesor. Cu modul acesta profesorii vor fi mai bine plătiți, iar Statul nu va cheltui mai mult. Problema este discutată pe larg și cu tablouri de combinațiuni și de cheltuieli, în raportul său.²

7. Lipsa de control fiind una din cauzele scăderii nivelului învățământului în școalele secundare, Haret propune, pe lângă o bună organizare a serviciului de inspecțiune al Ministerului, să se dea directorului și drepturile — și mai ales puțința — de a face el în prima linie controlul în școala ce conduce: „Este natural a se face tot posibilul pentru a prevedea fiecare școală cu un director bun, care să aibă toată autoritatea necesară și acțiune suficientă”.³ Chestiunea este discutată pe larg și cu toate amănuntele în raportul de care ne ocupăm.

8. Pentru progresul învățământului, Haret crede necesar a se desvolta bibliotecile școalelor secundare și a se face din laboratorii o realitate; dar cu deosebire stăruiește asupra localurilor. El arată cari erau, în acel moment, localurile a căror con-

1 Vol. I pag. 44.

2 Vol. I pag. 46.

3 Vol. I pag. 60.

strucțiune trebuie realizată cât mai neîntârziat, calculează sumele necesare și cere ca Statul să facă numaidacă un împrumut pentru acest scop anume. „*Dacă este vorba a se alege întru crearea de școli nouă fără personal, fără locale, fără mobilier și material didactic, și între dotarea celor existente cu ce le trebuie pentru a da bune rezultate, mi se pare că îndoiala nu mai este permisă*”.¹

9. În privința promoțiunii și a bacalaureatului, Haret, după ce a făcut critica, propune: suprimarea examenului de bacalaureat, — fortificarea examenelor de promoțiune de la o clasă la alta, — instituirea unui examen de absolvire (el zice: „de ieșire”) „care să aibă de scop a arăta nu știința candidatului, care este destul de probată prin examenele din liceu, ci până la ce punct instrucțiunea ce a căpătat i-a format spiritul și judecata. Pentru aceasta el nu se va face prin chestiuni asupra detaliilor diverselor obiecte... ci li se vor da ca obiecte de compozițiuni scrise disertațiuni asupra unui subiect de istorie, unei chestiuni de literatură, traducțiuni din limba franceză, latină și elină, probleme de matematici cari să dea loc la discuțiuni, chestiuni generale de fizică, chimie, științe naturale. Examenul oral va fi mai restrâns și făcut în același spirit”².

10. Pentru Haret, nici chestiunile zise mici nu trebuiesc neglijate, căci ele contribuie la alcătuirea mai bună ale unui tot important. Deaceia el dă în raport norme pentru cataloagele profesorilor, pentru registrele de prezență, pentru matricolele școlare; propune măsuri pentru a se asigura frecventarea regulată a școlărilor, etc

11. Deși arată neajunsurile mari ale învățământului particular, el nu este adversarul lui; din contră, afirmă că Statul trebuie să privească cu ochi buni școalele private și pe acelea cari dau instrucțiune după programe proprii și, mai ales, pe acelea cari aplică programa statului. „Statul nu este în putere a procura singur toate instituțiunile de cultură de cari are nevoie țara. Dacă vine inițiativa privată să aducă concursul său, trebuie să se respingă? Negreșit că nu. Din contra, să se încurajeze și să i se înlesnească calea, căci idealul, cel puțin în materie de învățământ, este ca țara să fie în stare a-și procura singură învățământul, fără concursul

1 Vol. I pag. 83.

2 Vol. I pag. 99.

guvernului... Să ne aducem aminte că în Statele-Unite, fără unde învățământul este poate cel mai înfloritor, guvernele nu cheltuesc cu școlile decât o mică parte din sumele ce costă ele, deși aceste sume sunt colosale”.¹ Și precizează anume : „Dacă învățământul privat ar fi conform cu cel din școlile Statului și ar da toate garanțiile cuvenite, ar fi în interesul Statului a recunoaște studiile făcute într’însele înlocmai ca și pe cele făcute în ale sale proprii Aceasta e nu numai util, ci de datoria Statului”.²

12. În privința gimnaziilor „reale”, după ce a arătat situația lor în legea din 1864 și în practica lucrurilor, observă situația lor singulară în primul rând din cauza faptului că sunt întemeiate și întreținute de Comune sau Județe. Dacă se păstrează această dispozițiune, Statul trebuie să aibă față de ele aceeași atitudine ca și față de orice școală particulară, dar mai bine este, după părerea lui, să nu rămâie în starea de atunci : „*Învățământul real este de o trebuință imperioasă pentru noi ; nu rămâne decât a începe cât mai neîntârziat a lucra serios pentru a-i da organizațiunea trebuitoare*”³.

Ce era anume de făcut? 1) Să i se dea o organizațiune completă printr’o lege ; 2) Să se mărească numărul anilor de studii la 7 ; 3) Să se asigure un rost absolvenților acestor gimnazii. El propune ca ei să poată fi admiși în școlile speciale și superioare, unde se dă un învățământ „real”, în școala de farmacie, de veterinarie, militare, chiar în Facultatea de științe „și de medicină” zice el ; 4) Să i se formeze un corp didactic.

Cu această ocaziune propune și înființarea unui Politehnicum : „*Fără dânsul, gimnaziile reale vor fi lipsite de coronamentul necesar oricărui învățământ general*”. Asemenea arată că e indispensabil a se modifica articolul din lege care cere absolvirea unui „liceu” pentru a se înscrie în Universitate, spre a se înlesni intrarea la aceste Facultăți a absolvenților acestor gimnazii.

13. În privința internatelor, ale căror lipsuri au fost arătate cu prisosință, are o propunere foarte interesantă. Erau atunci 4 internate (de școli secundare) cu un total de 194 bursieri. Toți aceștia să fie strânși într’un liceu numai de interni, cu o bună

1 Vol. I pag. 118.

2 Vol. I pag. 119.

3 Vol. I pag. 146.

organizație : „personalul didactic cel mai ales, o administrațiune perfectă, instalațiuni și material nu numai suficiente, dar chiar luxoase... liceu model în accepțiunea cea mai largă a cuvântului”.¹ Admițându-se și un număr mare de solvenți, mărindu-se chiar numărul bursierilor, arată el că s’ar putea face acest liceu de 500 interni (sau 2 de câte 400) pentru care statul ar cheltui numai suma pe care o cheltuiește cu cele 4 internate așa de rele.

Haret recunoaște că sunt neajunsuri în aceste aglomerațiuni de școlari, dar dacă le compară cu neajunsurile ce au copiii care locuiesc *la gazde*, ajunge la concluziunea că sunt de preferit internatele statului cu condiție de a fi bine organizate.

14. Pentru seminarii preoțești, Haret propune a se reduce cele opt existente la două cu câte 400 interni (190 bursieri și 210 solvenți). Acestea s’ar putea administra mai bine. Pentru ca din fiecare eparhie să fie un număr de elevi, se va fixa un număr de locuri pentru fiecare și la reședința ei se va ține concurs pentru acele locuri.

15. În fine, Haret arată că ține la un mai mare succes pentru școalele normale și deaceea cere să nu se mai numească învățători decât dintre absolvenții lor.

* * *

Iată partea așa zicând *constructivă*, propuneri precizate și, mai mult, studiate cu deamănuntul, cu cercetarea obiecțiunilor ce s’ar putea face ori s’au făcut, uneori examinându-se chiar două soluțiuni pentru aceeași problemă.

Deaceea s’a zis, cu drept cuvânt, că Raportul lui Haret din 1884 este temeiul unei reforme a școalelor românești, care avea să se realizeze în cursul anilor următori.

* * *

Cum s’a început și s’a dezvoltat această reformă?

II

31 MARTIE 1897 — 12 APRILIE 1899.

Haret devine ministru la 31 Martie 1897. El era deputat de Ilfov și fusese raportor al proiectului de lege prezentat de ministrul Petre Poni, pentru modificarea legii învățământului primar din 1893 (a lui Take Ioneșcu) și al proiectului de lege prezentat tot de P. Poni pentru înființarea Casei Școalelor. Prin cel dintâiu proiect el avusese mulțumirea să vază legiferate cele mai importante dispozițiuni ale proiectului din 1886, (alcătuit pe când era secretar general al Ministerului); prin cel de al doilea vedea traduse în faptă propunerile sale pentru clădirea localurilor de școli primare (publicate de dânsul în 1889, după ce retrăsese din funcțiunea de secretar general). În broșura de atunci ¹, bazat pe constatarea destul de tristă că comunele (rurale și urbane) sunt — multe — lipsite de mijloace, se gândise că va fi nevoie ca tot statul să le vie în ajutor, deși principiul pus în legea instrucțiunii din 1864 era că construirea școalelor primare este o obligațiune comunală. Statul, însă, nu era prea bogat și nu putea să ia asupra-și această sarcină; de aceea Haret imaginase ca Ministerul de instrucție să se împrumute dela Casa de depuneri cu suma de 15 milioane și sumele ce treptat va lua să le dea comunelor. Statul va amortiza datoria sa în 25 de ani, iar comunele în 50 de ani. Pentru aceasta alcătuiise un proiect de lege.

Având în vedere că vor fi comune așa de sărace încât să nu poată folosi dispozițiile primei legi, a alcătuit un al doilea proiect prin care Statul face un împrumut public (prin emisiune

¹ Vezi Vol. I pag. 178.

de rentă amortibilă de 5%) pentru suma de 5 milioane, din cari să ajute unele comune.

Al treilea proiect autoriza ministerul agriculturii să procure gratuit din pădurile Statului toată lemnăria de care vor avea nevoie comunele pentru clădiri de localuri școlare.

Al patrulea proiect autoriză Ministerul să mai emită altă rentă amortibilă pentru suma de 2.200.000 pentru ca din suma incasată să doteze școalele cu materialul didactic necesar.

O expunere de motive (în care se arată considerațiile legale și de fapt și se calculează, după devize, cheltuielile parțiale și totale) și un proiect de regulament însoțesc aceste proiecte de legi. Ajutat de arhitectul Filip Xenopol și de Săvulescu, arhitectul ministerului, luând ca model un regulament francez, Haret stabilește toate detaliile construcțiunii, însoțindu-le de numeroase instrucțiuni explicative, de cari aveau să se folosească primarii și arhitecții comunelor sau cei particulari cari ar lua în întreprindere lucrarea.

Deaceea legea Casei Școalelor dela 9 Martie 1896 are (afară de administrarea unor anumite fonduri) menirea „de a ajuta comunele la construirea localurilor de „școale primare și la dotarea acestor școale cu mobilierul și materialul didactic necesar”; adică ideile cuprinse în primul și al doilea proiect precum și al patrulea proiect din 1888¹. Firește, legea aceasta înscrie încă odată obligațiunea comunelor de a clădi localurile de școale primare și dotează noua instituțiune cu un capital de 30 milioane pe cari avea să-i verse în curs de șase ani pentru ca ea să împrumute comunele în scopul arătat. Comparați articolele din legea Casei școalelor cu proiectele lui Haret și veți vedea importanța contribuțiunii lui.

Imprejurările aduceau, deci, în fruntea Ministerului de instrucție, pe un om care cunoscuse de aproape, ca inspector școlar, toate lipsurile și toate nevoile învățământului nostru, care apoi lucrase cu ministrul la conducerea generală a școalelor. Deși trecuse câțiva ani dela 1888 până la 1897, el nu se înstreinase de ale școlii și amestecul lui în politică îl lega tot de problemele învățământului. Până acum criticase și făcuse planuri de îndreptare; acum era chemat să procedeze la realizări.

¹ Vezi Vol. I pag. 221, 223, 231.

Două probleme mari se înfățișau lui Haret, când lua în primire sarcina de ministru : 1) să desăvârșeașcă aplicarea legii învățământului primar așa cum se refăcuse în 1896 ; 2) să continue legiferarea începută în 1893, adică să dea o lege nouă învățământului secundar și superior.

1.

Ajutat de tânăra lege a Casei Școalelor, el cerea comunelor să ia măsuri energice pentru clădirea localurilor de școală și arăta amănunțit greșelile făcute până acum. După principiile stabilite în 1864, cheltuielile învățământului primar erau împărțite între Stat (care să dea personalul și materialul didactic) și Comună (care să dea localul și întreținerea lui). Recensămintele anuale stabileau pentru fiecare comună câți copii trebuia să meargă la școală și în raport cu ei să stabilească numărul învățătorilor. Statul numea, după putință, învățătorii ceruți (și puținta lui era mică, fiindcă lipsea personalul pregătit și nu erau nici prea mari fonduri), dar în sălile de clasă nu încăpeau atâți copii cât se puteau încredința unui învățător. Comunele țineau școlile în localuri închiriate sau, chiar când construiau ele, nu le făceau *cum trebuie* sau nu le așezau în *locuri potrivite*. Chestiunea aceasta a „locului potrivit” este de Haret arătată în adevărata ei importanță. „Sunt orașe, și orașe mari, cari au grămădite clădirile lor școlare una lângă alta în centrul orașului, lăsând fără nicio școală cartiere întinse din cele mai populate..., iar când a venit vorba a se face o împărțire rațională a orașului în circumscripții școlare, unele din localele de școli abia clădite au trebuit să fie părăsile ca inutile”.¹

Din cauza aceasta a crescut numărul institutorilor *peste măsura cuvenită*, iar numărul copiilor cari pot avea loc în școlile acestea a rămas *sub măsura cuvenită*. Erau, în epoca aceea, 77.380 de copiii în vârstă de școală în orașe, pentru cari ar fi trebuit 967 institutori (dacă localurile ar fi fost cu săli potrivit de mari și bine așezate după circumscripții), dar în realitate statul plătea 1370 de institutori, iar în școli erau locuri numai pentru 42.367 copii. Iată anomalia pe care o constată Haret și caută să ia măsuri : „Este cert că sistemul acesta nu poate să

1 Vol. I pag. 290.

continue mai departe"¹ Deaceea prima măsură o ia el : nu reduce numărul institutorilor, dar îi împarte altfel, cerând comunelor să dau localuri mai încăpătoare și să le așeze altfel în cartierele orașului încât să crească numărul de copii cari să aibă loc în școli. Circulara din 25 August 1898², cuprinde o luminoasă expunere de doctrină și de fapt și, prin normele stabilite, rămâne valabilă și astăzi.

În privința comunelor rurale, caută să ia însuși inițiativa. Prin deciziunea din 28 Iunie 1897 stabilește numărul de localuri ce urmează a se construi în campania anului 1898, bazat pe posibilitățile de ajutorare ale Casei Școalelor și decide a se construi 542 săli de clasă, adică 241 localuri, din cari unele cu o sală, altele cu două, altele cu trei și altele cu patru³.

Înmulțindu-se sălile de clasă va fi nevoie să se aducă la școală mai mulți copii și, fiindcă pe atunci — ca și astăzi, vai ! — nu prea trimeteau părinții de bunăvoie odraslele lor, Haret studiază de aproape problema legată cu frecventarea cursului primar : obligativitatea școlară și o expune amănunțit în circulara sa din 30 Iunie 1897⁴ : „*Principiul învățământului obligator, pus în lege, trebuie realizat, însă această realizare urmează să se facă în spiritul adevărat al legii, care nu este de a transforma obligativitatea învățământului primar într'un impozit oneros, ci de a tinde ca, treptat, fiecare copil să vină la școală*"⁵.

Pentru aceasta el precizează, slujindu-se de articolele legii și ale regulamentului, că măsurile preventive, până să se ajungă la amendă, trebuie executate în termenele prevăzute și după împrejurările fiecărei localități. I se adusesese la cunoștință că, în unele părți, învățătorii, spre ușurință, nu făceau niciun fel de triaj între copiii trecuți în recensământ, ci propuneau spre amendare pe toți cari nu se înscriau de bunăvoie ; deaceea le dă sfaturi, lămurind categoriile de copii stabilite prin lege și insistă asupra unui fapt : să nu se înscrie mai mulți copii decât poate cuprinde localul. Le mai spune apoi : să nu se înscrie mai mulți copii ai unui părinte nevoieaș, lăsându-se la o parte unicul copil

1 Vol. I pag. 292.

2 Vol. I pag. 289.

3 Vol. I pag. 240.

4 Vol. I pag. 242.

5 Vol. I pag. 243.

al altora mai cu dare de mână și alte detalii de acestea, pornite din preocuparea cuminte de a împăca prescripțiunile legale cu stările de fapt pentru ca activitatea școlii să nu devie nesimpatică mai ales sătenilor.

Și fiindcă constata că adesea nu reaua voință, ci sărăcia este cauza pentru care părinții nu-și dau copii la școală, Haret căuta să încurajeze și să stimuleze pe persoanele binevoitoare de a ajuta elevii săraci în diferite chipuri. Apelurile lui sunt ascultate. Prefecții, primarii își fac un punct de onoare să realizeze cât mai mult bine în direcția aceasta. O circulară din 14 Ianuarie 1898 (Nr. 21.287) are de rezultat organizarea de comitete pentru înființarea de cantine; deaceea Haret în Ianuarie 1899 mulțumește tuturor pentru câte s'au făcut în curs de un an și dă îndemn ca binevoitorii să-și îndrepte solitudinea și față de copiii din școlile rurale: „*Cine nu știe cu câtă nevoie au a lupta bieșii copii de săteni pentru a urma la școală? Depărtarea, lipsa de drumuri, violența intemperiilor și lipsa de protecție contra lor (uneori lipsa de haine calde) pentru copii obligați a merge pe câmp până a ajunge la școală sunt greutăți pe cari orășenii nu le cunosc*”¹.

Căutând toate mijloacele ca să populeze școlile rurale și cercetând cauzele abținerii sătenilor, el se gândește că una din ele ar putea fi și caracterul prea teoretic al învățământului ce se predă într'însele și din această cauză învățătorul nu se poate apropia destul de săteni și se plânge uneori că este „un declasat”. Dar n'o fi și vina pregătirii învățătorilor? Deaceea profitând de faptul că directorul unei școle normale îi semnaleză ca o lipsă în această pregătire necunoștința agriculturii, Haret pune o rezoluție în care stabilește principiile următoare: 1) „*Învățătorul să fie sătean el însuși și prin urmare să păstreze iubirea pământului*; 2) *de aci urmează să se dea dezvoltarea lucrărilor practice de agricultură, horticultură, etc.*”² Cu această ocazie el decide să pună în studiu o reformă a școlilor normale, și în privința programei și în privința anilor de studiu, și ia măsuri ca raportul în chestiune cu rezoluțiunea lui³ să fie răspândit și în public și printre membrii corpului didactic spre a asculta diferite păreri.

1 Vol. I pag. 312.

2 Vol. I pag. 248.

3 Vol. I pag. 248.

Conduc de ideea că, într'un sat, învățătorul trebuie să lucreze mână în mână cu preotul, se adresează directorilor de seminarii și, amintindu-le că art. 20 din legea clerului prevede în programa seminariilor și noțiuni de agronomie, îi întreabă dacă n'ar fi mai bine ca acest curs (în loc de a se face teoretic, ca până atunci) să se facă printr'o practică agricolă și cari ar fi mijloacele la cari s'ar gândi ei pentru a se realiza acest lucru ¹.

În așteptarea răspunsurilor acestora, Haret purcede la organizarea învățământului agricol în școalele normale ², afirmând la început un adevăr, care n'ar trebui să fie niciodată pus la îndoială și care totuși uneori a fost neglijat: „*Este indispensabil ca tot ce se învață în școală să se învețe în mod serios, cu gândul de a utiliza acel învățământ*” ³. Pentru aceasta hotărăște a se numi un agronom sau un profesor special pentru agricultură (până aci se făcea cursul de profesorul de științe naturale); elevii să lucreze la munca câmpului, iar lecțiile teoretice să le facă în lunile când este suspendată această muncă; fiecare școală normală va avea un teren de cultură ⁴. „*Când normaliștii vor termina și vor fi numiți în învățământ, vor primi fiecare câte un număr de arbori cu obligațiunea de a-i planta și îngriji în grădina școlii unde vor fi numiți*” ⁵. Cu această ocaziune, pentru a nu lăsa fără folos învățătura aceasta practică a normaliștilor, dispune să se organizeze, prin Casa Școalelor, grădini anume pe lângă fiecare școală rurală unde se va putea și, pentru ca învățământul practic al pomiculturii să nu rămâie nici pentru absolvenții școalelor primare fără urme, dispune „*că fiecare școlar absolut va primi un număr de pomi din pepiniera școlii pentru a-i planta în grădina părintească*” ⁶.

În fixarea acestor detalii se vede spiritul practic al lui Haret, de a nu lăsa în aer dispozițiile sale, ci de a le urmări până la a lor completă realizare.

Urmărind să facă învățământul rural cât mai folositor pentru săteni, el vede că este nevoie să se ocupe de aproape de

1 Vol. I pag. 303.

2 Vol. I pag. 308.

3 Vol. I pag. 308.

4 La cele mai multe școale Haret le și găsisse.

5 Vol. I pag. 310.

6 Vol. I pag. 310.

unul din elementele principale ale acestuia : învățătorul. După noile legiuiri, învățătorul dobândise siguranța stabilității sale chiar în locul unde a fost numit, căci transferarea era o pedeapsă. Această măsură trebuia să aibă corolarul ei : mijloace de a preveni și de a pedepsi abaterile dela datorie; deaceea tot legea a dat mijloace de acțiune în mâna administrațiunii centrale.

Pentru Haret, care vedea chiar de atunci cât de mare poate fi rolul corpului didactic primar — și la orașe, dar mai ales la sate — între locuitorii modești și ca mijloace de traiu și ca dezvoltare culturală, se prezenta o nouă chestiune : „*precum legea dă acum mijloace mai sigure și mai potrivite de a se reprima abaterile, trebuie să fie și mijloace cât mai multe de a se recompensa zelul și bună-voința... pentru a le dovedi că nu le lipsește sollicitudinea din partea autorității centrale*”¹. De aceea la 3 Octombrie 1898 prezintă Regelui un raport prin care îl roagă să decreteze înființarea unei medalii speciale „ca răsplată a muncii pentru învățământul primar”². Regele aprobă și semnează decretul care se publică la 2 Oct. 1898. Articolul 5 arată rostul acestei medalii : „*Se va acorda numai pământenilor cari vor fi adus servicii însemnate învățământului primar și educațiunii populare, fie ca învățători și institutori, fie prin scrieri, donațiuni importante, etc.*”.

Introducând în acest articol și cuvântul „educațiune populară”, el întrezărește posibilitatea de a folosi pe învățători și institutori nu numai în cuprinsul școlii, ci și ca factor cultural afară din școală. În acest scop, el dă o deosebită importanță medalierii unui învățător din jud. Dâmbovița, dând mare publicitate raportului său către Rege și adresându-i lui laude și mulțumiri. Cazul trebuie să fie cunoscut³. Învățătorul se numea Grigore Rădulescu și funcționa în comuna Bezdead. Ce făcuse el? Înființase o societate cooperativă în satul său și nu raportase nimic Ministerului. Haret află de acest fapt, cere informații dela revizorul școlar și spune Regelui : „*De la 1893 până acum societatea a adus servicii imense populațiunii rurale și, din 23 societari câți au fost la constituire, azi sunt 150, cu un capital de peste 30.000 lei*”⁴; iar către învățător zice : „*Dv. ați înțeles adevăratul caracter*”.

1 Vol. I pag. 303.

2 Vol. I pag. 302.

3 Vol. I pag. 314

4 Vol. I pag. 314.

al misiunii ce aveți. Învățătorul într'un sat nu trebuie să fie numai învățător al copiilor; el trebuie să fie și sfătuitorul bun și luminat al sătenilor, pilduitorul lor la cele bune și folositoare pentru dânșii. Când învățătorul își înțelege astfel chemarea și rolul său, este o adevărată binefacere pentru populația în mijlocul căreia trăește"¹. Iată primele manifestări ale activității extra-școlare, care avea să ia mai târziu o dezvoltare atât de mare, și începuturile timide ale cooperării în țara noastră! Ce frumos exemplu este acest caz, în care Ministrul *descopere* pe un învățător zelos și, poate exagerându-i meritele, îl recomandă Regelui și-l dă de exemplu colegilor lui! Să recunoaștem că e un mijloc admirabil pentru a cuceri sufletele și pentru a pregăti oastea pe care avea s'o utilizeze pentru marile realizări de mai târziu.

Deocamdată începe Haret cu propaganda anti-alcoolică. La 1 Octombrie 1897 se înființase, prin hotărîrea lui, revista populară „Albina”. Intre altele, redactorii ei pornise o campanie contra alcoolismului, alături de o „ligă” înființată la Iași. Ca să ajute această campanie, Haret adresează în August 1898 o circulară către revizori, cerându-le să îndemne pe învățători „să facă sătenilor conferințe în contra alcoolismului”². Tot atunci se adresează și mitropoliților și episcopilor rugându-i să asocieze pe preoți la această luptă³. Poate că rezultatele n'au fost așa de mari cum și le închipuia Haret și cum credeam noi cei dela „Albina”, dar nu e mai puțin adevărat că avem aci un moment înălțător din trecutul activității corpului didactic primar.

Asemenea tot la învățători se adresează Haret când vrea să înființeze biblioteci populare în sate. Era pe atunci — a fost și mai târziu și bine ar fi să nu fie și azi! — o constatare întristătoare: afară de sătenii cari nu urmasse deloc la școală, se găseau fără știință de carte și mulți tineri cari terminase două trei clase primare și chiar cursul întreg. Din ce pricină? Școala nu-și făcuse datoria? În mare parte, nu; cei mai mulți învățători munceau serios și la probele ce se cereau în timpul cât asemenea tineri erau în școală se dovedeau silințele lor. Ce se întâmpla însă după ce ei părăseau școala? Ne mai citind nimic, pierdeau cu încetul

1 Vol. I pag. 315.

2 Vol. I pag. 287.

3 Vol. I pag. 289.

cunoștințele și ajungeau chiar... analfabeți. Ca să se îndrepteze această stare de lucruri se prezentau multe mijloace; unul din ele era înființarea de biblioteci. Deaceea Haret: „*In dorința de a pune la dispozițiunea țăranilor cunoscători de carte mijlocul pentru înlinderea cunoștințelor lor uzuale, pentru întărirea și înălțarea simțământului de oameni și de Români, de a limpezi într'înșii ideea de drept și datorie, de a-i pune în stare să deslege problemele de cari să izbesc în calea vieții lor, în fine de a le deschide sufletul pentru frumos, bine și adevăr*”¹, înființează, prin Casa Școalelor, deodată 320 de biblioteci rurale². Pe baza regulamentului din 5 Septembrie 1898 conducerea acestora vine în sarcina directorului (la oraș) sau dirigintei (la sat) școalei. Fiindcă cele mai multe școale nu puteau să aibă o sală de lectură și pentru alte considerațiuni, aceste biblioteci aveau să funcționeze prin împrumuturi. Știm că nu peste tot bibliotecile acestea și-au putut îndeplini menirea; dar începutul trebuia făcut și spre onoarea lui Haret lui îi revine meritul de a fi făcut prima organizare urmată de punerea în practică a unor nobile preocupări.

Dacă vom mai spune că Haret a făcut noi regulamente pentru administrarea interioară a școalelor primare rurale (26 Iulie 1898) și urbane (30 Iulie 1898) și pentru examenul de absolvire a cursului primar (26 Februarie 1899) vom fi spus ce a făcut Haret pentru învățământul elementar. Trebuie să mai adăogăm un cuvânt despre o altă întocmire a lui spre a realiza învățământul primar superior. E vorba de *Școalele primare superioare cu aplicațiuni practice de viticultură* (Regulamentul dela 3 Septembrie 1897). Deși legea învățământului primar din 1896 prevedea obligativitatea până la: 14 ani, ea însă nu mai da putere Statului să urmărească pe cei ce ar fi terminat cursul elementar (4 clase urbane, 5 clase rurale) la 11 sau 12 ani, pentru motivul foarte puternic că nu existau alte școale în cari să fie chemați a învăța absolvenții cursului elementar dela vârsta de 11—12 ani până la 14 ani și, dealtfel, înțelesul obligativității până la această vârstă este că se referă numai cursul elementar. Haret face un Regulament bazat pe art. 33 din lege, care prevede sub titlul „*Învățământul complementar*” că se pot înființa „când s'ar

1 Vol. I pag. 307.

2 Vol. I pag. 307.

simți trebuința” niște școale primare superioare, pe cari avea să le întrețină Statul (cu suma corespunzătoare unei școale primare ordinare) de o parte și de alta județul, comuna sau chiar particularii. El înființează două asemenea școale primare superioare în două localități de podgorii cu doi ani de studii, în cari, pe lângă cunoștințe generale, să se învețe viticultura, oenologia și pomologia (acestea predate de un specialist). Școalele vor avea destul teren că să se poată planta vie și pomi. Elevii vor face lucrările necesare și vor fi plătiți după un tarif special. Sumele acestea se vor aduna, se vor depune la Casa de economie și se vor libera școlărilor la terminarea studiilor. Produsele viei și livezii se vor vinde prin licitație și sumele încasate vor forma un *fond special* al Școalei, păstrat de Minister.

2.

Cea mai importantă lucrare a lui Spiru Haret în această epocă este *reforma învățământului secundar și superior*, sancționată la 23 Martie 1898. În capitolele privitoare la activitatea lui parlamentară se va vedea cele urmate până când proiectul devine lege; aci vom vorbi despre legea însăși.

Definițiunea învățământului secundar este ușor de dat, dacă ne mulțumim a-i fixa locul în organismul școlar al unei țări: *este cel așezat după învățământul primar și înainte de cel superior*. Dacă voim să-i dăm și o caracterizare, formula obișnuită este: *el dă instrucțiunea generală*. Se naște imediat întrebarea: ce sunț atunci, școalele normale, seminariile preoțești, școalele de comerț etc.? De aceea Haret, studiind în Raportul său din 1884¹ a stabilit două categorii de școale secundare: unele dau instrucțiunea generală, iar altele, pe cea specială. El avea atunci să risipească o eroare: pe atunci existau niște gimnazii reale și mulți credeau că acelea sunt școli „speciale”; de aceea el argumentează convingător că ele sunt tot școale cari dau „instrucțiune generală”, ca și gimnaziile și liceele clasice; dar privită din alt punct de vedere; de aceea în legea sa din 1898, fără a da o precisă definițiune, mărginește „*învățământul secundar*” la gimnaziile și liceele (p. băieți) și la școale secundare (p. fete). Astfel fiind, el cuprinde în legea sa numai pe acele școale secundare cari dau *instrucțiunea*

1 Vol. I pag. 4.

generală, lăsând afară pe cele cari dau instrucțiunea *specială* și cărora va avea să le dea numele de : școale *profesionale*. În felul acesta, chestiunea se luminează, caracterul diferitelor grade de învățământ se fixează : cel primar dă omului *minumum de învățătură* necesar pentru a fi bun cetățean, indiferent de gradul său de cultură și situația sa socială ; — cel secundar dă *învățătura generală* de care are nevoie acela care voește să urmeze studii superioare ; — cel profesional (sau special) dă *învățătura specială* cu care poate cineva să aibă o meserie (comerciant, preot, învățător, agricultor, meseriaș, etc.), căci a fost o vreme când devenea cineva învățător având ca școală de pregătire numai învățământul primar, preot asemenea, după o pregătire sumară specială (cateheți), tot așa agricultor, meseriaș, etc. etc. ; — în fine învățământ *superior*, care dă *învățătura cea mai înaltă*, fie cu scop de a contribui la dezvoltarea științei, fie cu scop de a servi societatea prin aplicarea cuceririlor științelor. Se vede de aci că, din toate categoriile de învățământ, numai cel zis „secundar” nu are un scop în sine ; cine-l urmează nu poate dobândi o profesiune decât dacă trece în învățământul superior ; de aceea și legătura lui mai strânsă cu învățământul superior.

Având această concepțiune și urmând a o pune în practică, Haret se lovea de o puternică prejudecată, care — trebuie să mărturisim — există și azi : că și învățământul secundar poate da o profesiune. Această prejudecată se baza pe faptul că era chiar realitatea așa : nu se făceau profesori de liceu și gimnazii persoane cari n’aveau alt titlu de cât școala unde aveau să predea ? De aceea și erau așa de puțin populate facultățile noastre (înființate la 1864), în special vorbind de cele de științe și litere. Degeaba zice Haret : „*liceul prin sine însuși nu este alt decât o preparare pentru Universitate și, în mod logic, cel ce întreprinde să urmeze liceul ar trebui să se considere angajat a urma și Universitatea*”¹ ; degeaba adaogă : „*este o mare greșeală de a crede că toți copiii cari au terminat cursul primar au dreptul, unii cred datorita, de a trece și în liceu*”², căci în fiecare an la fiecare școală secundară se grămădesc în număr mare copii cari voesc să intre și părinți cari pretind locuri pentru copiii lor, socotindu-se

1 Vol. I pag. 256.

2 Vol. I pag. 255.

nenorociți dacă aceștia ar rămânea pe din afară. Legea din 1864 prevedea (art. 120) că în gimnazii (licee) se vor admite „școlari cari au vârsta de cel puțin 10 ani și cunoștința claselor primare”. Nicio restricțiune; nicio modalitate de primire. Mărginirea numărului elevilor la 50 nu este o restricțiune, căci același articol (115) zice: „când accia vor fi mai mulți, se vor crea diviziuni cari vor fi încredințate la profesori divizionari.” Astfel creștea an cu an numărul școlarilor din licee și se înmulțeau clasele divizionare. Și care era rezultatul? „Clase umplute cu sute de școlari, mai toldeauna grămădiți într'un spațiu nesuficient, într'un aer infectat, fără nicio supraveghere disciplinară. neexaminați luni întregi și, când le vine rândul, în două trei minute... Rezultatul este deplorabil și pentru sănătatea școlarilor și pentru întregul învățământ secundar, care este, putem zice, anihilat în cea mai mare parte”¹.

De aceea Haret, prin două circulări memorabile, una din Octombrie 1897 (înainte de votarea legii) și alta din Septembrie 1898² caută să justifice pentru ce a introdus concursul de admitere în clasa I secundară și să îndemne corpul profesoral a aplica în mod cât mai sever această dispozițiune, deoarece un învățământ secundar dat în condițiunile rele semnalate de el nu folosesc nici societății nici elevilor. Probă e numărul cel mare de repetenți: „în stare normală repetenții ar trebui să fie o excepție în fiecare clasă și când ei devin regulă, este dovadă pipăită că școala merge rău de tot”³. Altă probă este faptul că din 100 de elevi cari intră în clasa I numai 4 termină liceul. „Ceilalți rămân pierduți, declarași, fără nicio carieră, aruncați de valurile vieții de la un șarm la altul, eterni cerșetori de posturi, nenorociți condamnați pentru toată viața la supliciul nesiguranței zilei de mâine, aventurieri cari devin pe zi ce merge, un pericol social, prin creșterea neconținută a numărului lor”⁴.

Va recunoaște oricine că pentru a fi scris asemenea cuvinte într'o circulară oficială, trebuie ca sufletul lui Haret să fi fost apăsat de mare durere.

Ce au devenit mulțimea de repetenți cari au părăsit liceele

1 Vol. I pag. 251.

2 Vol. I pag. 250, 295.

3 Vol. I pag. 251.

4 Vol. I pag. 292.

an cu an? Unde sunt? Intrebarea aceasta, cu drept cuvânt îl tortura. O anchetă amănunțită asupra soartei lor nu s'a făcut atunci nici mai târziu, ; dar s'a putut totuși vedea că între micii funcționari de poliție sau prin ministere, între învățători, între agricultori, între meseriași sau negustori sunt nenumărați dintre aceste „epave” ale liceelor, cari în loc să fi urmat vreo școală potrivită pentru ocupația ce de nevoie au îmbrățișat-o, au rămas cu o vagă amintire a celor învățate (Dumnezeu știe cum !) în câteva clase de liceu și cu o stare sufletească deprimată, poate cu convingere că sunt nedreptățiți și persecutați de oameni.

Deaceea Haret face apel la corpul didactic ca „să-și dea seama de mărimea pericolului”, recunoaște că adresa sa este „un strigăt de alarmă pentru a deștepta pe oamenii de bunăvoință și a-i grupa într'o acțiune comună în folosul binelui public. Dascălii trebuie să înțeleagă că, deastădată, li se cere să lucreze nu numai ca învățători ai copiilor, dar ca colaboratori pentru o prefacere în niște deprinderi deja vechi ale țării. Va fi, fără îndoială, o lucrare grea și lungă, dar tocmai greutățile ei trebuie să ne îmbărbăteze la muncă și să ne simțim onorați că corpul nostru se găsește cel mai demn și mai potrivit pentru a fi chemat la această sarcină, pe care alții n'au avut încă curajul să și-o asumeze. Iar dacă, din contră, corpul didactic nu va înțelege chemarea ce i se adresează sau nu va voi să răspundă la dânsa, grea va fi răspunderea lui în fața țării, pentrucă-i va fi refuzat un serviciu așa de mare pentru viitorul ei. Grea va fi răspunderea lui și față de el însuși, pentrucă va fi lăsat să-i scape această ocaziune de a merita recunoștința țării și de a se ridica în stîmă oamenilor cu dor de binele public”.¹

Vai ! dece o asemenea circulară n'a fost retipărită și mai târziu ca să o poată citi atâția oameni politici — și oameni de școală în același timp — cari n'au văzut nenorocirea pe care — o presimțea Haret în 1898 și au contribuit ca prevederile lui „pesimiste” să devie o tristă realitate?... E adevărat, Haret spune că în luarea măsurilor prin cari a încercat să puie o stavilă răului „a căutat să lumineze pe cetățeni asupra interesului lor bine înțeles, fără a se preocupa de grija unei popularități rău înțelese, căci Ministerul socotește că este pentru dânsul o adevărată datorie de onestitate de a se pune însuși înainte, când este vorba

de a împiedeca efectele dezastruase ale unei porniri rău sociale”¹. Frumoase cuvinte, despre cari se poate zice vorba lui Hristos : Cei ce au urechi de auzit să auză !

* * *

Am arătat care era concepțiunea lui Haret despre rolul învățământului secundar în societatea românească. Să vedem cum îl organizează. Două cicluri de cunoștințe : patru clase inferioare, patru clase superioare. Aceasta pentru băieți ; pentru fete iarăși două cicluri de patru ani, însă cel inferior cu o clasă în plus pentru elevele cari n’ar voi să urmeze și cursul superior, ci s’ar mulțumi cu cultura dobândită în primul ciclu, la care ar adăuga un an „consacrat în special studiilor necesare femeii”. Haret nu este, prin urmare, partizanul egalității absolute între cultura de rang secundar a fetelor și a băieților. Dacă pentru băieți, liceul are de scop urmarea Universității, pentru fete învățătura va fi în genere mărginită la primul ciclu ; totuși el face concesiunea de a egaliza școalele de fete gradul II cu secția modernă și dă chiar dreptul absolventelor de a se înscrie în Universitate.

Liceul din legea lui Haret este cu totul deosebit de cel prevăzut în legea din 1864 : el are opt clase în loc de șapte ; numai în primele patru învățăturile sunt comune tuturor elevilor, în cele patru următoare unii elevi vor urma secția *clasică* (având ca temeiu limbile latină și elenă), alții secția *reală* (având ca temeiu matematicile și științele fizico-naturale). Ultimul alineat al articolului 3 zice că unii elevii din secțiunea clasică, vor putea înlocui limbile elenă și latină prin științele fizico-naturale din secțiunea reală².

Secțiunea a treia, care era, după textul citat mai sus, prezentată ca o eventualitate, devine, după alegerea elevilor, cea mai importantă, i se și generalizează numele de „secție modernă”.

Această „trifurcare” a fost întâmpinată cu obiecțiunea că ea impune unui adolescent la 15 ani să se decidă asupra studiilor ce va urma după terminarea liceului ca să se înscrie în

1 Vol. I pag. 300.

2 Indată după votarea legii, Haret întocmește „Regulamentul școalelor secundare” publicat la 12 August 1898.

una din cele trei secțiuni. Haret a răspuns : 1) „în vechiul sistem (al legii din 1864) optarea trebuia să se facă chiar la clasa I, la etatea de 11 ani, de vreme ce despărțirea între liceul clasic și cel real chiar de acolo începea... și fiecare oraș nu posedă și liceul real și pe cel clasic pentruca fiecare copil să poată merge la acela pe care l-ar fi preferit” ; 2) „dacă mai târziu (după clasa V sau VI-a de liceu) un școlar crede că a greșit calea, el poate totdeauna să o schimbe și să treacă în altă secțiune printr'un simplu examen de diferență asupra materiilor cari diferă dela o secțiune la alta”.¹

Această nouă organizație școlară avea să fie aplicată dela 1 Septembrie 1899 începând cu clasa I și V-a și pentru aceasta avea nevoie de o programă nouă. Haret numește o comisiune de 92 profesori universitari și secundari cari o întocmesc, o publică la 1 Aprilie 1899. Desbaterile acestei comisiuni au ținut mai multe luni; proiectele, contra-proiectele și obiecțiunile aduse formează un mare volum, interesant de consultat pentru cei ce ar voi să scrie istoria învățământului nostru. Operațiunea aceasta s'a realizat cu totul altfel de cât se obișnuise în anii mai vechi, când — după cum observă Haret în „Raportul” său din 1884 — se lucra cu grabă și superficialitate. Trebuie însă să recunoaștem că nici el n'a putut pune în practică acea „comisiune permanentă”, care să se ocupe de programele tuturor categoriilor de școli pentru a le putea păstra coordonarea în tot timpul. Chiar dacă ar fi pus el temeiul unei asemenea instituții, ea n'ar fi putut rezista schimbărilor politice. Totuși s'a făcut un mare pas pentru asigurarea bunului mers al școalelor secundare : aceste programe nu erau simple indicațiuni de titluri, ci fiecare avea materia cumpănită și așezată în raport cu timpul ce i se acorda, apoi toate programele erau însoțite de indicațiuni metodice destinate în primul rând a face să se înțeleagă bine spiritul în care avea să fie predat fiecare studiu și apoi a înlesni pe profesor în aplicarea ei.

* * *

Nou a fost și modul de recrutare al profesorilor. *Concursul* pentru fiecare catedră în parte, prevăzut în legea din 1864, a fost înlocuit cu un *examen de capacitate*. Concursul acela avea o calitate : cerea o adevărată luptă între candidați, ceea ce presu-

punea o temeinică pregătire și o mare desfășurare de energie; dar avea mai multe defecte în organizarea lui, în care întâmplarea avea un rol prea mare. Un candidat putea să cadă la o catedră cu nota 9, fiindcă concurentul lui obținuse 9,5; iar la altă catedră reușea un concurent numai cu 7,50. După noua sistemă, un candidat bine pregătit nu poate fi respins, fiindcă, chiar dacă ar fi altul *mai* bine pregătit, acela va dobândi un loc mai sus pe listă, dar nu-l va înlătura pe el.

Pentru a fi admis la acest examen, se cere, afară de licență, și o pregătire pedagogică (lucru nou), dovedită prin urmarea unui curs de pedagogie la Universitate și urmarea conferințelor și lucrărilor practice ale unui seminar pedagogic. Pentru îndeplinirea acestor cerințe, legea prevede înființarea unui seminar pedagogic pe lângă fiecare Universitate. Aceasta aduce desființarea școalelor normale superioare, propusă în „Raportul” din 1884¹.

Altă inovațiune în chestiunea recrutării profesorilor este faptul că va trebui ca să treacă examen pentru două specialități și vor fi obligați să aibă cel puțin 12 ore de curs pe săptămână. Prin aceasta se realiza propunerea pe care o făcea Haret în „Raportul” din 1884, sugerată de un profesor², ceea ce avea să aducă pedeoparte micșorarea numărului de profesori, pedealtă îmbunătățirea situației lor materiale, deoarece se putea da unuia mai multe ore plătite deosebit peste cele 12 ore obligatorii.

Combinarea aceasta de ore, adăogirea unei clase (VIII), funcționarea celor trei secțiuni ale liceului, transformarea gimnaziilor reale, existente atunci, în gimnaziile clasice aduceau unele creșteri în budget. Problema aceasta care ar fi părut neînsemnată multor oameni politici, a fost privită cu seriozitate de Haret, studiată cu amănuntul în timpul pregătirii proiectului și publicată într’o broșură intitulată „Compt de costul aplicării proiectului de lege asupra învățământului secundar și superior”, în care poate cineva să vază modul lui de a lucra.

* * *

O altă noutate a legii din 1898 este desființarea *bacalauratului* și înlocuirea lui cu un examen general. Rațiunea acestei

1 Vol. I pag. 37.

2 Vol. I pag. 46.

măsuri era aceasta. După cum expusese Haret faptele în „Raportul” său din 1884 ¹, bacalaureatul care trebuia să constate *cunoștințele* absolvenților de liceu era o simplă loterie, căci pedeoparte candidații nu puteau avea prezente în minte în interval de câteva ore toate cunoștințele dobândite în curs de șapte ani, pedealta examinatorii erau, în mod fatal, expuși să greșească. Pe vremea aceea se citau exemple de elevi eminenti cari căzuse la bacalaureat. Dacă, în timpul cât urmează elevul într’o clasă, el este cercetat des și dacă trece și un examen serios la finele fiecărei clase, cantitatea cerută de cunoștințe este pe deplin constatată, iar bacalaureatul este inutil, fiindcă nu poate cerne pe elevi mai bine decât au fost cernuți în șapte ani. De aceea examenul general cel nou (numit curent apoi: examen de absolvire) va avea să dovedească „influența studiilor făcute asupra cugetării elevilor”, el nu va face apel la memoria candidaților, cari nu vor avea nevoie de o preparațiune specială, dar legea chiar o împiedică, fiindcă „prescrie ca el să înceapă chiar a doua zi după ce se termină examenul de promoțiune din ultima clasă” ². Foarte interesante sunt probele la cari aveau să fie supuși candidații: o compoziție asupra unui subiect ales din cinci pentru a se constata modul de exprimare în scris și puterea de concentrare; traduceri cari să arate că ei cunosc limba franceză sau germană (acestea comune pentru toate secțiunile); apoi traducere din română în latină, o problemă de matematică, o chestiune de fizică (acestea după secțiuni), în fine o probă comună orală, numită disertațiune. Pentru acestea se dădeau 20 de subiecte, din cari candidatul avea să aleagă una, i se acordau două ore de preparațiune, i se da voie să aibă orice carte și orice dicționar, etc. Candidații nu aveau să redacteze aceasta disertațiune, ci să facă numai planul, pe care să-l desvolte apoi, în fața comisiunii, în interval de minimum 20 de minute și maximum 40.

Legea fiind, natural, prea laconică, Regulamentul precizează caracterul acestui examen: „*În aprecierea meritului lucrărilor scrise și al disertațiunii, comisiunea va avea în vedere până la ce punct ele denotă asimilarea materiei învățate și formarea cugetării mature, iar nu întinderea cunoștințelor. Va vedea dacă*

¹ Vol. I pag. 84.

² Vol. I pag. 338.

școlarii știu să grupeze faptele, să aleagă pe cele necesare subiectului lor, să lase la o parte pe cele inutile, să expună cu claritate și în mod sistematic ideile lor, să-și mărginească expunerea în limita timpului de care dispun. Va fi o cauză de inferioritate însemnată pentru un școlar ca lucrarea lui să nu fie terminată, din cauză că s'a abătut dela chestiune sau că a croit-o pe un plan prea vast, chiar dacă partea deja expusă ar fi bine tratată. Comisiunea va aprecia nota personală a lucrărilor, fie ca idei, fie ca formă de expunere. Va pune deosebit preț pe corectitudinea limbii întrebuințate și, pentru disertațiune, pe facilitatea și metoda expunerii" (Art. 96).

Se poate cere ceva mai bun pentru a constata dacă un candidat este apt a urma cu succes cursurile universitare? S'a obiectat că, dacă un asemenea examen este serios, pot cădea mulți candidați și apoi că, pentru cei ce n'ar voi să treacă în învățământul superior, respingerea ar fi mare nenorocire, căci i-ar lipsi dreptul de a face serviciul militar redus.

Răspunsul la a doua obiecțiune s'a dat prin aceea că s'a admis ca și tinerii cari au terminat liceul fără examenul de absolvire să facă și ei serviciu militar de un an. La prima se răspunde că nu pot cădea mulți candidați, dacă prescripțiunile legii vor fi bine îndeplinite și anume :

a) dacă la primirea în prima clasă de liceu se va face o cernere foarte severă ; b) dacă numărul elevilor din fiecare clasă nu va trece niciodată peste maximumul fixat de lege ; c) dacă profesorii își vor face datoria conștiincios și vor cerceta cât mai des pe elevi ; d) dacă în ultima clasă se vor face și exerciții speciale de felul celor cerute la examenul de absolvire ; e) dacă examenele de trecere dintr'o clasă în alta vor fi făcute cu severitate ; f) dacă elevii vor fi puși în situația de a face citiri, având biblioteci de clasă și societăți de lectură.

Acestea sunt principalele inovațiuni ale legii din 1898 pentru învățământul secundar.

* * *

Mai este una care nu trebuie uitată : este schimbarea metodei de predare din partea profesorilor. În acest scop s'a înstituit pregătirea pedagogică a candidaților la profesorat. Fără

să se adopte întru toate principiile *școlii active*, legea cea nouă împreună cu regulamentul și cu programele ei a cerut ca învățământul să se întemeieze pe intuițiune și să caute a obliga pe elev să lucreze însuși spre a descoperi adevărurile pe cari i le-ar putea da gata profesorul, și prin toate chipurile să se desvolte personalitatea elevului. Noutatea era prea bătătoare la ochi pentru ca rutina să nu se crează îndreptățită a i se opune. Deabia trecuse 12 ani dela tristele constatări făcute de Haret. Școlile nu erau înzestrate cu tot materialul necesar pentru aplicarea noilor metode; mai toți profesorii erau lipsiți de pregătire pedagogică teoretică și practică și siliți (siliți, dacă voiau), după intrarea lor în funcțiune, să împlinească lipsa aceasta prin lecturi și studii suplimentare; existau profesori încă neconvinși de superioritatea noilor metode. Cum se putea, de exemplu, ca, după atâta timp în care se învățau fizica și chimia memorând paginile cărții, să vie o lege care să nu se mulțumească a impune profesorilor facerea de experiențe *în fața elevilor*, ci să le ceară a pune pe elevi să manipuleze ei aparatele, să constate ei diferitele fenomene de fizică și de chimie? Cum se putea ca, după ce atâta vreme se învățase la cursurile de literatură numai biografii ale autorilor și scurte rezumate ale operelor lor—sau, la cursurile de stilistică, se memorase definiții și puține exemple, cum se putea ca acum elevii să citească în întregime unele opere și să facă ei rezumatul și caracterizarea sau să găsească ei diferitele exemple de feluri de stil ori de figuri, etc.? Desigur, în epoca în care Haret a început opera sa, au lipsit în parte mijloacele materiale pentru a se înlesni aplicarea, nu s'au făcut la toate liceele laboratorii în cari să lucreze elevii însuși, nu s'au putut întocmi destule biblioteci de clasă, nu s'au procurat pretutindeni atlase, și tablouri geografice și istorice. Dar, din nenorocire, nu toți cari au urmat la conducerea școlilor pe Haret au avut convingerile lui în privința direcțiunii de care vorbim (și care e fundamentală pentru a dobândi rezultatele dorite în învățământul secundar) și de aceea n'au continuat silințele lui, școlile n'au fost dotate cum trebuia, nu s'a urmărit aceleași metode de predare, uneori s'au făcut și schimbări pornite din alte convingeri, și atunci, dacă unii constată, ieri sau azi, că reforma lui Haret n'a dat rezultatele așteptate, ce concluzie se poate trage? Nu mă sfiesc să afirm că numai

dacă s'ar fi aplicat în *adevăratul ei spirit*, s'ar putea critica rezultatele ; altfel nu.

3.

Legea din 1898 are și câteva articole privitoare la corpul didactic al școalelor normale și al seminariilor (teologice), restul se ocupă de învățământul superior. Aci se dă o redacție definitivă diferitelor regule cari se practicau de mai mulți ani, se stabilește modul de creațiune și de schimbare a catedrelor, iar ca inovațiuni vedem organizarea corpului didactic universitar (format de acum înainte din : docenți, agregati și profesori), se prevede pentru toate facultățile liberarea titlului de doctor, se institue senatul universitar, ș. a. Tot în partea aceasta se găsește capitolul relativ la „Școala normală superioară de fete”, destinată a prepara profesoarele pentru școalele secundare de fete. Din aceasta se vede că Haret nu era partizanul înmulțirii studentelor la Universitate (cum și din alte dispoziții se vede că ar fi dorit să mențină o deosebire între învățătura băieților și a fetelor, punând în școalele acestora și studii speciale necesare „femeii”). El nu putea opri acest curent, dar nu-l încuraja, căci voia să dea posibilitate și fetelor cari nu se înscriau la Universitate să devină profesoare. Le făcea deci școală normală, în care se primeau absolvente ale *Școalelor secundare de fete* și cari urmau *interne* trei ani diferite cursuri cu profesori luați din corpul universitar. Cursurile acestea nu corespundeau cu ale Facultăților, ci formau două secțiuni : literară și științifică. Elevele aveau să facă și practică pedagogică. Absolventele se prezentau la un examen general de capacitate, la care încă (aci este concesiunea pentru curentul universitar) se puteau prezenta și licențiate în științe sau litere, dacă (și aci este restricțiunea în favoarea școalei speciale) au urmat în școala normală ca externe lucrările de pedagogie împreună cu elevele.

4.

Conform obiceiului său de a nu lăsa mersul unei instituții supus dispozițiilor schimbătoare ale conducătorilor, curând după promulgarea legii trimite o adresă rectorilor celor două Universități rugându-i să facă regulamentele necesare, deoarece

după noua lege (art. 56), ele se bucură de o largă autonomie ¹. În această adresă sunt câteva pasagii în cari se explică tendințele legii noi : „*Universitățile să nu fie numai niște școli superioare, un fel de continuare a liceului, ci niște vaste centre de cultură în cari să găsească lesne mijlocul de a se manifesta întreaga mișcare culturală a țării în ce are ea mai bun și mai înalt*”, firește adăogând că „*Universitățile, pe lângă altele, au și datoria de a prepara profesori pentru învățământul secundar*” ².

Apoi adresa arată cari sunt chestiunile cari așteaptă să fie deslușite prin regulamente (*organizarea generală a Universității ca tot, a Facultăților în parte, taxele de laborator, senatul universitar, admiterea studenților în diversele secțiuni ale Facultăților, ordinea și disciplina studenților, echivalența diplomelor și certificatelor din străinătate, cursurile libere, docenții și agregatii, administrația interioară, institutele, laboratoriile și seminariile Facultăților de științe și litere, seminariul pedagogic, bursele studenților universitari*), fixează anume norme ce vor trebui avute în vedere și dă indicațiuni prețioase pentru metoda de lucrare. Interesantă este recomandăția ce o face ca Universitățile să lucreze în înțelegere, stabilind o serie de regulile comune (pentru a face posibilă trecerea lesnicioasă dela o Universitate la alta) și numai detaliile locale să fie redactate separat.

Ca urmare a acestei adrese s'au făcut și publicat două regulamente : 1) pentru numirea docenților, agregatilor și profesorilor universitari (10 Februarie 1899), 2) pentru ordinea și disciplina studenților universitari (10 Februarie 1899). Celelalte s'au făcut mai târziu.

Haret avea concepția că Universitatea nu este o simplă continuare a liceului, ci că este chemată în primul rând să fie creatoare. adică să contribue la progresul fiecărei științe care se găsește în programa unei Facultăți și numai în al doilea rând să prepare slujitori ai statului ; dar mai voia încă un lucru : „*fiecare Universitate să fie un centru împrejurul căruia să se grupeze o activitate științifică cât mai întinsă... să fie o tribună de pe care știința înaltă să fie expusă în toată libertatea, condiție esențială*

1 Vol. I pag. 275.

2 Vol. I pag. 276.

pentru libera ei dezvoltare”¹. Concepțiune măreață, care înalță atât de sus menirea Universităților, dar le impune în același timp îndatoriri mari. În vederea acestui scop el înființează și *cursurile libere*, cari împreună cu „*extensiunea universitară*” urmăreau să contribuie la rolul de focare culturale ce se da Universităților.

5.

Haret, chiar din primul an al ministeriatului său și înainte de a fi văzut votată legea, caută să aplice unele idei exprimate mai înainte în diferite ocaziuni. Una — și din cele mai însemnate — este aceea că școala nu trebuie să dea numai învățătură, adică să se ocupe de educațiunea intelectuală, ci să aibă în vedere și educațiunea fizică și educațiunea morală.

În privința educației fizice, s’ar putea zice că și până atunci se preocupa programa școalelor secundare de ea, având un curs de gimnastică; dar Haret nu era mulțumit de rezultatele dobândite, căci o parte mare din elevi nu se foloseau de exercițiile gimnastice, iar o parte mică se ocupau exagerat și le transformau în adevărată acrobație. De aceea el zice: „*Este trebuință a se da în școli o mare dezvoltare exercițiilor fizice, fără cari educațiunea tinerimii nu poate să fie nici completă, nici armonică*”².

Cunoscând importanța jocurilor din punct de vedere și fiziologic și psihologic, având în vedere că începuse atunci a se face oarecare propagandă pentru sporturile englezești, Haret se gândește să readucă în gustul public un vechiu joc copilăresc al nostru, numit *oina*. Prin deciziunea din 21 Martie 1898 el institue concursuri anuale de oină între elevii școalelor secundare, normale, seminariale și chiar ai celor primare³. Un regulament special (1 Februarie 1899) stabilește amănuntele concursului, care în curs de mai mulți ani s’a ținut cu mare solemnitate și cu o deosebită plăcere și grijă atât a profesorilor cât și a elevilor.

În privința educației morale, Haret a socotit, cu drept cuvânt, că școala trebuie să caute a face din copiii și tinerii ce-i

1 Vol. I pag. 281.

2 Vol. I pag. 273.

3 Vol. I pag. 273.

sunt încredințați oameni cu bune purtări și buni cetățeni. „Cea dintâi datorie a școlii, care trece înaintea oricărei alteia, este de a forma buni cetățeni și cea dintâi condiție pentru a fi cineva bun cetățean este a-și iubi țara fără rezervă și de a avea o încredere nemărginită într'înșea și în viitorul ei”¹. Pentru acest scop crede el că pot servi serbările școlare și de aceea institue în 1897 sărbătorirea zilei de 10 Mai². Ea se serba și până atunci de oficialitate și, pe cât era posibil, și de public, dar el voește ca această zi să nu fie numai o zi de odihnă prin lipsa cursurilor, ci să fie și un prilej de educație patriotică. În capitală Ministerul își rezerva grija s'o organizeze; iar în provincie lăsa aceasta pe seama corpului didactic. „Pentru aceasta, zicea el profesorilor, căutați a face pe copii să prețuiască evenimentele mari ale istoriei noastre mai mult decât pe cele din istoria altor popoare, să se convingă că strămoșii lor au fost eroii cari au luptat și și-au vărsat sângele ca să conserve țara care-i adăpostește astăzi. Redesșteptați în inima lor aceeași aprinsă iubire de țară pe care și ei trebuie s'o aibă ca urmași ai acelor mari eroi... Căutați încă a face să intre adânc în mintea tinerilor că epoca în care trăim este una din cele mai mari din istoria noastră, că Suveranul nostru este unul din cei mai mari din câți au ocupat până acum tronul țării, că niciodată poporul român n'a avut mai bine conștiința exactă a valorii sale... Luptați pentru a nu lăsa să prinză rădăcini la dânsii deprinderea de a găsi rău tot ce văd și tot ce-i, înconjoară în țara lor. Combateți din toate puterile tendințele unei școlii nenorocite, care lucrează pentru a distruge în sufletul lor orice avânt generos și orice încredere în oamenii și în instituțiunile țării, iarbă veninoasă care paralizăază tocmai ceea ce face puterea și bucuria tinereții : credința în bine”³.

Minunată lecție de optimism robust pe care îndemna pe profesori s'o transmită școlărilor lor !

În cuvintele acestea se găsește temeiul unei lungi serii de măsuri pornite dela Minister, cari reprezintă una din caracteristicile operei lui Haret, și cari au avut ecou în sufletele tineretului școlar și, prin ele, chiar în al celor mai vârstnici.

1 Vol. I pag. 235.

2 Vol. I pag. 235.

3 Vol. I pag. 237.

O altă latură a educațiunii morale este buna purtare și cuviința în societate, pe care trebuie s'o deprindă elevii depe băncile școlii. Nu e destul ca elevul să se poarte bine în clasă, trebuie ca și afară din școală să fie tot așa. Copilul să fie copil; tot ce face să fie în raport cu etatea lui. E o mare primejdie pentru dezvoltarea sufletească și chiar fiziologică a lui, dacă o apucă înaintea vârstei: o istovire prematură îl amenință. De aceea Haret a înscris în „Regulamentul Școlii secundare” dreptul profesorilor, ca reprezentanți ai școlii și ai societății, de a supraveghea purtarea elevilor și afară din școală, oprindu-i a vizita balurile publice, cafenelele, tavernele... Pentru a se putea pune în aplicare asemenea dispozițiuni, Haret, în Ianuarie 1899, trimite prefectilor o circulară ¹, în care îi roagă: „*a da ordine categorice agenților ca să privigheze abaterile de acest fel, să noteze pe cele cari s'ar produce și să încunoștințeze pe directorii școlii secundare respective*” ². Pentru ca lucrul să fie posibil, Haret a introdus în mod obligatoriu ca toți elevii școlii secundare să poarte uniformă cu semne distinctiv după cari să se cunoască și școala și chiar situația fiecăruia.

6.

Am vorbit până aci despre reformele lui în ce privește învățământul secundar, am arătat concepțiunea lui Haret despre rolul acestui învățământ în complexul așezământului școlar al țării și în viața socială, am văzut că măsura cea mai importantă prin care crede el că poate asigura succesul acestui învățământ este limitarea primirii elevilor în clasa I și alegerea lor după anumite probe de capacitate.

Măsura lui putea să fie întâmpinată de părinți cu întrebarea: „*ce viitor se rezervă copiilor cari nu se pot înscrie în licee sau externate secundare?*” Haret o prevede și răspunde: „*Trebuințele țării sunt multiple și variate și nu este nimeni care să nu găsească întrebuișarea activității sale în modul cel mai potrivit aptitudinilor sale*”. Și înșiră: în primul rând *cultura pământului*, apoi

1 Vol. I pag. 313.

2 Vol. I pag. 314.

industria și comerțul. „Liceul nu poate pregăti pentru toate carierele posibile”. Ce ar folosi tinerilor cari s’ar îndrepta spre celelalte cariere un învățământ în care clasicismul antic are rol de frunte?

Dar unde sunt școalele în cari ar putea să urmeze ei?

Aci era — și este încă și azi, din nenorocire — punctul nevralgic al chestiunii. Haret îl stabilește și îl discută. Statul poate înființa școalele necesare acestor cariere, dar cu ce bani și pentru cine? „Curentul îl împinge, ca un potop, tot spre învățământul secundar. In fiecare an i se cere ba să înființeze un gimnaziu nou, ba să transforme un gimnaziu în liceu, ba să adauge divizionare la cele existente... Costul învățământului secundar la noi este aproape jumătate din costul celui primar pe când în celelalte țări el este abia a cincea sau a șasea parte. Dacă proporția aceasta ar fi păzită și la noi, ar rămânea disponibile câteva milioane pe an și un însemnat personal didactic, care ar putea servi pentru înființarea școalelor speciale (adică: profesionale) a căror trebuință este așa de simțită”¹.

Va să zică: lipsa de mijloace din partea Statului.

Și a doua întrebare: pentru cine? Nimeni nu cere școale de acestea. La examenul de admitere în clasa I de liceu în Septembrie 1898 (data punerii în aplicare a legii noi) cad un foarte mare număr de școlari și atunci.... „printre nenumăratele cereri de înființare de clase paralele la gimnaziu și licee, nu a fost una singură pentru înființarea unei școli de meserii undeva. Și ar fi fost mai nămerit o asemenea școală decât o clasă de liceu pentru școlarii rău pregătiți cari rămăseseră nelnscriși”². Și Haret constata cu amărăciune: „Opinia publică nu este încă formală asupra acestui punct și vocea unui singur om, fie el și ministru este prea slabă pentru a se face auzită de o țară întreagă”. Negreșit, vede care este soluțiunea: o acțiune energetică și susținută în timp îndelungat, dar adaogă: „care să nu fie supusă fluctuațiunilor cari paralizează acțiunea oamenilor izolați”. Acestea sunt, firește, luptele și schimbările politice cari au vini destule în multe privințe.

1 Vol. I pag. 257.

2 Vol. I pag. 301.

Haret însă și-a făcut datoria : a reușit să convingă pe colegii săi din guvern, a reușit să convingă pe membrii Parlamentului și — la un an după sancționarea legii învățământului secundar — a avut mulțumirea să vadă sancționată la 27 Martie 1899 legea învățământului profesional. Dar... legea aceasta urma să fie pusă în aplicare la 1 Septembrie 1899, la 11 Aprilie guvernul din care făcea parte el se retrage, iar guvernul următor abrogă pur și simplu legea lui Haret. Când scria cuvintele citate mai sus era profet.

Un singur lucru are prilej să facă în favoarea școalelor profesionale — aceasta fără legătură cu legea sa : este deciziunea din 17 Noembrie 1898 cu privire la ajutorarea absolventelor școalelor profesionale de fete.

Școalele acestea, cari s'au născut în afară de prevederile legii din 1864 erau foarte des învinovățite că nu dau o adevărată carieră absolventelor, cari nici nu sunt destul de pregătite pentru a deschide ateliere și chiar de ar fi, n'au mijloacele materiale pentru aceasta. De aceea cele mai multe absolvente căutau să se facă maestre de lucru pe la școli sau învățătoare rurale (și acestea erau bine privite în sate, pentru că învățau pe fete să lucreze și adesea făceau să vie la școală și unele sătence mai doritoare de a se cultiva).

Haret, care socotea că o școală profesională trebuie să dea în primul rând profesioniste, caută să le abată dela drumul apucată. Inscribe în budget o sumă care să se împartă absolventelor cari s'ar asocia (câte două) printr'un contract pe 5 ani și ar deschide ateliere. Statul avea să le dea bani și scule pentru a începe și atelierul lor avea să fie supravegheat de directoarea școlii unde au învățat. Deciziunea de care ne ocupăm prevede toate măsurile ca lucrurile să se petreacă în mod serios și să nu fie posibilitate de rea credință.

7.

Toată activitatea lui Haret despre care am vorbit până acum se raportă la școalele Statului. L-a preocupat însă, în acest timp, și mersul școalelor private.

Situațiunea acestor școale era regulată de câteva articole din legea dela 1864. Prin ele se fixau oarecari norme pentru

funcționare și pentru controlul Statului. Din nenorocire, Ministerul s'a cam desinteresat în cursul timpului și în urma unor abateri serioase, pe cari autoritățile respective nu le au oprit nici pedepsit, s'a format un curent protivnic lor, care le-a făcut să fie disprețuite, dar suportate. Haret avea cu totul altă părere: el credea ca școalele particulare sunt un auxiliar al Statului și de aceea Statul trebuie să le ajute în desvoltarea lor, dar să le ceară a se supune legilor și regulamentelor ca și școalele publice.

Bazat pe Regulamentul special din 29 Mai 1896, el trimite la 20 Mai 1897 o circulară revizorilor școlari ¹ prin care caută să puie ordine în ținerea examenelor de fine de an. E vorba aci despre examenele elevilor de curs primar pregătiți în familie sau în școale particulare. Chestiunea era foarte importantă, căci cu cât vor fi mai multe școale de acestea, și cu mai mulți elevi, cu atât va fi ușurat Statul de cheltuieli pe cari este *obligat* să le facă pentru instrucțiunea primară; în același timp, însă, e absolut necesar ca Statul să se încredințeze că învățătura dobândită de elevi este egală cu aceea a elevilor din școalele primare publice. De aceea se cere deplină seriozitate în întocmirea acestor examene.

Dar, dacă examenele serioase sunt, până la un punct, o garanție de buna contribuție la cultura generală dată de școalele particulare, Haret socotește că este datoria Ministerului să se intereseze și de ceace se petrece în acele școale în cursul anului. De aceea, de câteori se ivește ocaziunea, semnalează lipsurile și caută să ia măsuri. Pentru aceasta este dovadă circulara din 16 Noembrie 1898 ² către personalul de control al școalelor private, atrăgându-le atențiunea asupra modului defectuos în care se predau religia și istoria națională, „*Sunt școli în cari religia mai că nu se predă... iar profesorii de istoria universală se mulțumesc a urma după un text francez, în care istoria noastră nu ocupă niciun loc, fără să-și dea osteneala de a-l completa în partea care este de un interes capital pentru buna înțelegere a istoriei noastre*”. ³ Tot în această circulară semnalează abuzul de sărbători în unele școale particulare, mai ales cele cu internat.

1 Vol. I pag. 238.

2 Vol. I pag. 305.

3 Vol. I pag. 305.

Acestatea sunt măsuri generale. Se petrece însă un caz special care a făcut multă vâlvă în vremea lui : e cazul școlilor bulgare dela Tulcea și Babadag.

După ce s'a publicat Regulamentul, de care am vorbit, al învățământului particular, din Iunie 1896, trebuia ca toate școalele existente să prezinte Ministerului anumite documente, pentru a dobândi noua autorizațiune. Școalele bulgare (o școală primară de fete, alta de băieți, o școală primară mixtă, o școală secundară de băieți și alta de fete) neavând, la data convenită, posibilitatea să prezinte toate actele cerute, li s'a dat autorizațiune *provizorie*. Astfel se începe anul școlar 1896—97 și tot în aceste condițiuni începe anul 1897—98. În tot acest timp organele de control locale au semnalat diferite abateri dela normele stabilite, și au cerut încetarea lor. Răspunsurile erau sau evazive sau deadreptul negative. În ziua de 4 Octombrie 1897, ducându-se în localul școalelor revizorul școlar ca să vadă cum s'a aplicat un ordin al Ministerului, a fost insultat și amenințat de membrii comitetului școlar. De aci anchetă judecătorească și administrativă. Cetățenii români din Tulcea se ridică împotriva atitudinii conducătorilor școalei bulgare. Ei formează un comitet de protestare, trimit o delegațiune la București.

Ziarele se alarmează. „Timpul”, organ al opoziției conservatoare, publică o corespondență din Tulcea, în care arată abaterile dela regulamente ale direcției școalelor bulgare și semnaleză că un profesor de limba română *român* a fost împiedecat de a lucra și apoi congediat.

Atunci Haret adresează un referat la Consiliul de miniștri, în care face istoricul conflictului între autoritatea școlară și conducătorii școalelor bulgare, arată măsurile imediate ce a luat ¹. Amestecul politic al societăților de propagandă din Bulgaria — dacă nu al Statului însuși — este evident. Cu hărți geografice cari arătau Dobrogea ca parte integrantă din Bulgaria, cu cărți de istorie în cari se spunea că Dobrogea este o țară bulgărească și că Românii se silesc în tot chipul să contopească pe Bulgari cu Românii, se înțelege ce fel de instrucțiune dobândeau elevii școalelor din Tulcea. Cu orele de limba română reduse sub mi-

1 Vol. I pag. 273.

nimum cerut de lege și suprimate în primele două clase primare, cu profesori neautorizați, unii având titluri academice pentru materiile predate în limba bulgară și alții foarte slabi pentru orele de limba română, cu toate scriptele ținute în bulgărește, un regulament de promovare neaprobat : se face dovadă pentru oricine că acele școale, după atâtea abateri, ar trebui închise îndată. Totuși Haret voește să fie îngăduitor și se mulțumește cu câteva schimbări pe cari le pune în vedere conducătorilor școalelor prevenindu-i că „dacă nu se vor respecta cu rigurozitate toate dispozițiunile din lege și regulament va dispune închiderea definitivă a acestor școale”¹.

¹ Vol. I pag. 273. Includerea definitivă s'a făcut în 1902, când a venit Haret din nou ministru și a constatat că domnește aceeași situațiune.

II.

14 Februarie 1901 — 22 Decembrie 1904.

Guvernul din care face parte Haret ia conducerea Statului în niște momente de mare pericol. Criza economică adusese țara într'o sărăcie din care nu se vedea nicio ieșire, afară de aceea a unui împrumut extern care s'o apese greu și pentru timp îndelungat. Partidul liberal-național propunea ca soluțiune o economie în budget dusă la extrema limită și situațiunea menținută mai mulți ani până se va îndrepta. Guvernul de atunci, prezidat ne P. P. Carp, nu era susținut de majoritatea Camerei și, obținând un vot de neîncredere în ziua de 12 Februarie, a fost silit a se retrage, iar Suveranul a chemat la cârmă partidul liberal-național.

Conducătorii acestui partid pregătise în amănunt toate lucrările budgetare necesare pentru a se aplica soluțiunea propusă de el și, fiindcă în aceasta intra și reducerea salariilor și numărului funcționarilor, Haret propusese o bază de calcul spre micșorarea salariilor care, fiind dureroasă, să fie totuși echitabilă și să înlăture posibilitățile de protejare sau persecutare. Aceasta s'a numit „Curba lui Haret”.

* * *

Luând în primire pentru a doua oară Ministerul de Instrucțiune și Culte, Haret, care nu căuta să-și satisfacă o ambițiune deșertă obținând un portofoliu, ci urmărirea realizarea unor anume concepțiuni în materie de învățământ, se găsește în pozițiunea cea mai nefericită ce se poate închipui: tot ce lucrase el și înainte de a fi ministru și după aceea fusese dărâmat sau stricat în părțile esențiale. Se vedea obligat să reclădească edificiul ce începuse a ridica între 1897—99 și să pornească la așe-

zarea lui cu niște mijloace financiare altele decât în vremea când îl concepuse.

Deaceia, aplică noul budget cu reducerile făcute și se pregătește pentru lucru, grație legii publicate la 9 Iulie 1901, care restabilește legea învățământului primar din 1896, legea învățământului secundar din 1898 și legea învățământului profesional din 1899¹.

Deoarece aceasta din urmă fusese desființată înainte de a se aplica, asupra ei își îndreptează Haret atențiunea, căci de aplicarea ei era legată și noua lui concepțiune a învățământului secundar și de aci pedeoparte se influența învățământul superior și pe de alta învățământul primar.

Ca om prevăzător, el nu așteaptă votarea legii de restabilire și ia chiar din Aprilie o serie de măsuri pregătitoare, adresând prefectilor o circulară, în care, după ce le reamintește considerațiile pe cari se întemeiază acțiunea sa („s'a recunoscut că era greșită direcțiunea aproape exclusiv teoretică ce s'a dat până acum învățământului nostru public și că se cuvine a se aduce cât mai curând o îndreptare, a se mai restrânge învățământul secundar pentru a se da o impulsie mai energică celui profesional”)², le arată că mijloacele de cari dispune Ministerul fiind foarte restrânse, are nevoie de concursul material și moral al tuturor și le cere părerea asupra nevoilor mai urgente ale fiecărui județ: să fie o școală de agricultură sau una de meserii? în ce centre de populație s'ar putea așeza mai bine una sau alta, potrivit cu împrejurările locale?

Deocamdată nu-și propune să înființeze decât două categorii de școli profesionale: elementare „foarte modeste, cari să predea meserii din cele mai simple, să pună la îndemâna sătenilor mijloace mai bune de a cultiva pământul și mici industrii ușor de exercitat la țară în zilele neutilizate pentru agricultură”, și inferioare „de un nivel ceva mai ridicat, în cari se vor învăța meserii mai perfecționate sau metode agricole ceva mai științifice”³.

1. Ea aduce și câteva modificări în legea administrației centrale a Ministerului și în legea clerului, acestea nu făcute de dânsul ci de miniștrii altor partide politice.

2. Operele lui Haret vol. II pag. 5.

3. Idem Idem. pag. 6.

Luându-și, deci, din timp toate informațiunile, el poate la 26 Iulie 1901 să pregătească, chiar pentru 1 Septembrie, deschiderea a 53 de școale profesionale în 31 de județe¹. Ca meserii găsim că se vor învăța : rotăria, lemnăria, fierăria, olăria, frânghieria, împletituri de paie, papură și richită, tâmplăria, tinichigiria, cojocăria, croitoria, cismăria, dogăria ; pentru fete croitorie, rufărie, țesătorie ; deosebit de agricultură, viticultură ; adică în genere ocupațiuni de acelea cari pot găsi posibilități de desvoltare în mediul rural. Ca îndeletniciri mai speciale notăm : fabricarea sobelor de teracotă (la Curtea-de-Arges), ceramica (la Târgul-Jiului), pescăria (la Catârleț jud. Tulcea). Important este că localurile necesare sunt oferite de comune, județ și de particulari, asemenea și terenurile de cultură ; dar cu această ocaziune vedem că se desființează unele licee sau gimnazii (Brăila, unde era două, Dorohoi, Târgul-Jiului, Câmpulung, Turnu-Măgurele și Alexandria).

Firește, în creațiunile acestea pornite în împrejurări excepțional de grele nu se poate vedea întregul edificiu al legii din 1899 (restabilită în 1901). Această lege stabilește cadrul său în primul articol : „*Învățământul profesional are drept obiect studiul teoretic și practic al agriculturii, cu industriile anexe și derivate, al meseriilor și al comerțului*” ; adică nu cuprinde tot ce se înțelege prin cuvântul „profesional”. De aceea lipsesc școalele normale, seminariile preoțești, școalele de bele-arte, precum și școalele militare și politehnice. Definițiunea din articolul citat este o concesiune făcută uzului, pentru care celelalte școale erau socotite de o natură prea specială și deci având a se conduce de alte norme. Haret ar fi dorit ca, măcar atâtea școale câte se cuprindeau în definiția lui, să fie reunite sub o singură conducere, dar considerațiuni de oportunitate (în politică aceasta are mare influență) l-au silit să admită a lăsa afară din legea sa : școala superioară de agricultură și cea de silvicultură.

Organizația dată învățământului profesional pornea dela ideea că fiecare categorie de școale trebuie să corespundă, adică să satisfacă o trebuință publică ; de aceea trei grade : școale elementare, inferioare și superioare.

Cele dintâiu au de scop învățământul practic al agriculturii,

1. Operele lui Haret Vol. II. Nr. 39. Deciziune.

al meseriilor, al comerțului. Programa lor nu va fi uniformă, ci se va conforma nevoilor localității sau regiunii în care funcționează fiecare școală. Absolvenții lor au să devie mici agricultori, exercitând în micul lor cerc de activitate, una sau mai multe culturi și vreo industrie anexă; — sau meseriași pentru industria mică, exercitată în ateliere mici sau chiar în casă; — sau funcționari comerciali în micul comerț (putând să devină chiar mici comercianți conducători sau proprietari de magazine). Se vede că aci e vorba mai ales de băieți; pentru fete sunt: școala de gospodărie rurală; — școli mai ales de industrie casnică și școale de menaj; — școale comerciale pentru fete.

Al doilea grad, îl formează școalele inferioare: cele de agricultură au de scop a forma „buni gospodari rurali” și a prepara pe învățătorii școalelor elementare de agricultură; — cele de meserii au de scop „învățarea a diverse meserii cu scop de a le executa în mod industrial”. Pentru comerț distincțiunea între gradul I și II nu mai e făcută, căci cele elementare sunt unite cu cele inferioare.

Gradul superior nu există pentru școalele de agricultură (deoarece am văzut că școala superioară dela Herestrău, existentă atunci, ținea de ministerul Agriculturii); dar pentru cele de meserii sunt cele (existente atunci) cari au de scop învățarea meseriilor cari reclamă cunoștințe teoretice mai înalte; asemenea și pentru cele de comerț, cari prepară funcționari de bănci și instituții financiare (de stat și particulare).

Pentru Haret nu erau însă atât de mult interesante atunci școalele cele mari în această direcțiune profesională (cari nici nu s'ar fi putut înființa sau perfecționa în împrejurările din 1901 și urm.), cât erau cele mici, acelea cari puteau să atragă un mare număr de copii din cei cari se grămădeau la porțile gimnaziilor și liceelor. Fiind prea multe licee și gimnazii, fiind peste tot clasele pline până la limita legală (și uneori peste ea), pe de altă parte absolvenții cursului primar din orașe mici și din satele județului, găsind numai un gimnaziu la îndemâna lor, vor alerga acolo și puțini din cei admiși vor putea merge mai înainte (fie că liceul ar fi într'un oraș mai depărtat, fie că n'ar fi suficient pregătiți, fie că mijloacele materiale nu i-ar ajuta). Haret arătase și în alte ocaziuni ce devin acești rămași pe drum în alergare spre finele cursului liceal și chiar mare parte din cei ce intră în Universitate

și n'o pot termina — și prevăzuse că (mergând tot astfel) va veni o zi când să fie tot așa de nenorociți și mulți din cei ce o vor termina. De aceea el căuta în toate chipurile să înființeze cât mai multe școli de acestea profesionale elementare și inferioare, dar avea multe dificultăți, fiindcă mulți binevoitori de a dăruia Statului bani sau imobile voiau mai bine să facă aceasta pentru un gimnaziu decât pentru o școală de meserii. Prefecții și primarii vedeau un fel de degradare în faptul că în capitala județului n'ar fi cel puțin un gimnaziu. Acest greșit punct de vedere nu numai că a stânjenit opera lui Haret, dar a avut mai târziu consecințe foarte întristătoare.

Haret, nu numai în acel timp de mari economii, dar și mai înainte o spusese : să avem spirit practic în întreprinderile pe cari le face Statul, să nu umblăm după himere ! E frumos să deschizi o școală, să cheltuești mult ca să o instalezi cu lux, dar trebuie să te întrebi : la ce servește ? ce profit are Statul ? Opinia publică nu era mai bine dispusă să-l înțeleagă acum decât în primul lui ministeriat ¹ ; de multe ori chiar conducătorii școlilor întemeiate de el înțelegeau greșit intențiunile lui. De aceea simte nevoie ca printr'o circulară ² să precizeze cum înțelege el rostul școlilor profesionale : „*Scopul școlilor profesionale este de a procura elevilor o meserie ca să aibă un mijloc de a-și câștiga viața. De aceea aceste școli trebuie a-i deprinde să o practice în mod fructuos și mai ales a le da convingerea că se poate câștiga cu dânsa... Pentru aceasta primul mijloc este ca școlarii să vadă că școala însăși produce venit prin practicarea meseriilor. O școală profesională care nu produce niciun venit este un adevărat non-sens. Trebuie dar ca școala să aibă neapărat un beneficiu, care se împarte între maștri și elevi... ceeace constituie și un mijloc de educație profesională pentru aceștia... Este de datoria directorului și maștrilor să procure școlii comande. Elevii vor trebui să fie în curent cu mijloacele de a le procura (expoziții, publicații, reclame, etc.), printrucă și ei vor avea să le întrebuiințeze când vor lucra pe comptul lor... Trebuie dezvoltat spiritul comercial al școlilor, iar nu ca până acum să li se întrefină numai preocupările curat școlare, ceeace, după părerea noastră, este una din principalele cauze ale rezultatelor practice neinde-*

1. Vezi Vol. I. pag. 295 și urm.

2. Colecția Operelor lui Haret Vol. II Nr. 40.

stulătoare pe cari le-au dat până acum școalele noastre profesionale”.¹

În adevăr, de ce folos ar fi niște școale profesionale organizate ca niște licee? Când vedea cineva absolvenți ai școalelor de meserii sau inferioare de agricultură alergând să se facă notari la sate, absolvente ale secțiilor de croitorie sau rufărie făcându-se învățătoare sau îngrijitoare de copii, iar cei cari se simțeau mai bine pregătiți cerând numai decît posturi de maestri în școalele de felul celeia ce au terminat și fiind incapabili să-și utilizeze altfel toată învățătura dobândită, nu avea dreptul să spuie că asemenea, școale nu servesc la nimic? Iată de ce erau justificate toate silințele ce-și dădea Haret ca să facă pe toți — oameni politici, public, maestri și elevi — să înțeleagă adevăratul spirit al școalelor profesionale. De aceea și zice el în „Raportul” adresat Regelui în 1903: *„Ar fi greu să expunem toate greutățile ce am avut de învins pentru a da ființă acestei prime serii de școli profesionale și a mulțimii de măsuri de detaliu ce au trebuit luate”*².

Cea mai mare greutate era găsirea personalului instructor. Școalele tehnice superioare din țară cari funcționau de mai mult timp dăduse un număr de absolvenți bine pregătiți, dar aceștia aveau situațiuni importante pe cari nu le puteau lăsa spre a se face maestri sau directori de școale elementare și inferioare, iar lucrători buni în diferite ramuri se găseau, însă n’aveau alte însușiri necesare pentru a conduce un atelier sau o școală³. De aceea a trebuit să caute în Transilvania elemente mai convenabile sau să se mulțumească cu ce a putut găsi în țară, după lungi cercetări.

De aceea n’au fost rezultatele acestei organizări la înălțimea dorințelor lui Haret. De aceea îl vedem insistând pentru a lămuri gândurile sale în privința școalelor elementare și inferioare⁴. Iată ce zice pentru școalele de meserii: *„au de scop a desvolta prin sate și prin orașele cele mici industriile cele mici locale, cari se pot exercita cu înlesnire, fără unelle scumpe și multe, în ateliere mici chiar prin locuințele sătenilor; a da acestor săteni și orașenilor săraci un mijloc de a-și câștiga viața sau de a mări venitul lor în lunile când munca câmpului îi lasă neocupați; a face să*

1. Operele lui Haret vol. II. pag. 34.

2. Operele lui Haret. Vol. II pag. 392.

3. Tot acolo pag. 393.

4. Nr. 101 și 102 din. Colecție Vol. II.

se producă în țară obiecte de prima necesitate întrebuințate de populația de jos și cari azi în mare parte se aduc din străinătate; a face să se întrebuințeze materiile prime pe cari le vom avea în țară ¹". Oricine vede aci cum preocupările de natură școlară erau în legătură cu serioase preocupări de natură socială și de politică națională. Pentru cele de agricultură: „este necesar a-i deprinde pe fiii de săteni cu o mai bună practică a acelorași lucrări pe cari și părinții lor le fac, iar nu a-i ocupa cu cultura de plante rare sau necunoscute la noi sau cu teorii asupra compoziției pământului sau altele asemenea.” Aci dă el și o indicațiune de metodă foarte prețioasă: „Ar fi bine ca pe pământul școlii să se facă, una lângă alta, cultura primitivă cum o face țăranul și cultura bună cum o învață școala, pentru ca școlarul să facă comparație între rezultate” ².

Tot din aceeași preocupare de ordin practic pornește circulara adresată președinților Camerelor de Comerț prin care îi roagă să înlesnească elevilor din școlile comerciale a face practică în prăvălii ³. Se știe că în legea de care ne-am ocupat (1899) pune Haret dispoziția ca absolvenții școlilor elementare de comerț să nu treacă în școlile superioare de comerț, de oarece serviciul pe care îl fac aceste două categorii de școlile este bine distinct (unele să producă funcționari comerciali, altele funcționari de bancă); dar o școală de comerț elementară nu-și ajunge scopul dacă se mărginește să dea o sumă de cunoștințe teoretice; ea trebuie să facă pe elevi a trăi într'un mediu comercial, adică să înlocuiască vechia învățătură cu totul empirică pe care odinioară o dădea „jupânul” ucenicilor lui, însoțită de metode contondente pe cari le-a înfățișat Caragiale în „O noapte furtunoasă” prezentând figura lui Spiridon, băiatul de prăvălie, viitorul Chiriac, asociat sau „pus la parte”, și figura lui jupân Titircă Inimă-rea. În vederea acestui scop, Haret a dispus ca elevii din cl. II și III de comerț să aibă cursuri numai dimineața, iar după amiază să fie obligați a lucra în prăvălii pentru a se deprinde cu practica comerțului „în atmosfera lui specială de care elevii sunt așa de străini, ceea ce este principala cauză pentru care absolvenții școlilor noastre comerciale așa de rar se dedau comerțului și așa de des

1. Vol. II pag. 488.

2. Vol. II pag. 490.

3. Idem pag. 499.

caută să întreprindă alte meserii cu totul străine de comerț."¹ Comercianții nu se arătau dispuși să primească serviciul pe care elevii aveau să-l facă gratuit în prăvălia lor, căci — se zicea — „*nu consimt a-și desvălui secretele comerțului lor.*” De aceea Haret, în circulara de care ne ocupăm, le explică lucrurile și-i roagă să dea sprijinul lor pentru buna funcționare a școalelor comerciale. În felul acesta caută a înlătura impedimentele de cari se lovea aplicarea legii sale.

O altă cauză era sărăcia elevilor. Cu toată propaganda de care am vorbit, părinții chiar din păturile de jos nu se puteau decide să-și trimită copiii la școale de acestea, și ele se mulțumeau să primească pe cei lipsiți cu totul de mijloace. De aceea se vede nevoit în Decembrie 1902 să dea o deciziune prin care hotărăște să se înființeze cantine școlare pe lângă școalele de agricultură și, când va fi nevoie și puțință, și dormitoare; iar, pentru întreținerea lor, să se adune mijloace din plata elevilor, din subvențiunile județene, din ajutoarele date de Stat sau de instituții, din serbări, etc. și din ceeace ar putea da Ministerul.² În același scop este și apelul adresat prefectilor³ ca să clădească localuri de școli primare, pentru că în ele se puteau adăposti — deocamdată — și școalele profesionale la sate.

* * *

Oricum, cu toate dificultățile arătate, funcționarea școalelor profesionale era pornită și rămânea ca și alți miniștri după el să aibă înțelepciunea de a continua opera lui.

De altă parte, trebuia să restabilească organizarea învățământului secundar, pe care urmașul său în Minister (Dr. C. Istrati) o modificase în câteva puncte principale. Păstrând trifurcarea, redusese cursul superior la 3 ani; desființase examenul de absolvire, căruia îi ținea loc examenul ultimei clase, dar înscrierea în Facultate se făcea numai după trecerea unui examen de admitere, care avea să se ție odată pe an în localul celor două Universități.

Pe lângă modificările în lege (se schimbau sau se suprimau 53 de articole), mai era încă o dificultate de ordin practic. Până să facă noua lege în Aprilie 1900, Ministrul care a urmat imediat

1. Vcl. II pag. 500.

2. Vol. II pag. 173, 174 și urm.

3. Vol. II pag. 19, 182.

(Take Ionescu) a aplicat-o în clasa I la toate liceele, dar în clasa V numai la 10 (din 19 câte erau atunci). „*Această nepotrivire care menține timp de șase ani o deosebire între 10 licee de o parte și 9 de altă parte a dat loc la numeroase dificultăți, cari nu vor dispărea cu totul decât în 1905.*”¹ Totuși Haret a reușit să înlăture, întrucât a stat în puterile sale, toate dificultățile și să văză primul examen de absolvire de liceu (și de școale secundare de fete) ținut în Iunie 1903. Acest examen este un eveniment important în istoria învățământului secundar. De aceea Haret a voit să se publice asupra-i o dare de seamă (cu a cărei întocmire a fost însărcinat autorul acestor rânduri)². Conform legii în vigoare atunci, și la trecerea elevilor în cursul superior și la finele studiilor liceale se ținea câte un examen de „absolvire”. Atât unul cât și celălalt erau bazate pe același principiu : „să dovedească influența studiilor făcute asupra formării cugetării elevilor”, rămânând, bine înțeles, ca modul de constatare să se facă în raport cu vârsta și studiile urmate.

Este interesant să arătăm impresia pe care examenul acesta a făcut-o profesorilor examinatori. Noutatea lucrului a făcut pe unii să fie cu oarecare îndoială și să nu fie pe deplin edificați în privința spiritului în care avea să se țină această probă. Mulți din președinții de comisuni au socotit că trebuie, pe lângă raportul obișnuit, să atingă și chestiunea mai generală a *utilității* acestui examen. Dintre aceștia, unul singur s'a pronunțat hotărît în contra, numind noul examen : bacalaureat redus; toți ceilalți recunosc utilitatea lui și aduc diferite argumente în sprijinul afirmațiunii lor. Ele se pot rezuma în constatarea că, prin acest examen, un spirit nou se va introduce în întregul învățământ secundar. Numeroase observațiuni privitoare la procedura examenului și altele relative la măsuri mai ales metodice ce ar trebui luate în timpul cursurilor se găsesc în rapoartele președinților.

Înainte de aparițiunea publicației de care vorbim aci, Haret a cercetat însuși întregul material documentar și a adresat școalelor secundare o circulară la 5 Noembrie 1903, în care ține

1. Raport la Rge. Vol. II pg. 345.

2. Examenul de absolvirea cursului secundar la finele anului școlar 1902—1903. Buc. 1904. 175 pag. Cuprinde pe lângă lista chestiunilor și alte relațiuni administrative și științifice, extrase din rapoartele președinților de comisuni și un rezumat al observațiilor făcute.

să aducă la cunoștința corpului didactic că rapoartele președinților de comisiuni sunt aproape unanime în a recunoaște utilitatea examenului. De aceea el speră că ținerea examenului și schimbările ce se vor aduce în predarea cursurilor în vederea pregătirii pentru examen vor contribui la întărirea spiritului nou în învățământul secundar¹. Profitând de această ocaziune, el formulează o serie de critici și recomandă mijloace de îndreptare, cari sunt niște adevărate paragrafe de metodică: „*Timp de opt ani mintea copilului este supusă unei discipline de fier în scopul de a face să rețină o sumă de lucruri sub formă dogmatică, fără a-i permite cea mai mică manifestare personală... Invățământul astfel înțeles este cu totul greșit, pentru că înăbușe personalitatea școlarului și face din el un fel de automat, incapabil să se mai conducă îndată ce lipsește de lângă dânsul motorul care să-l pună în mișcare... La exercițiile de disertații, profesorii să renunțe la deprinderea de a întrerupe pe școlar, pentru a corija vorbele, pentru a-i sugera idei sau pentru a-l sili să-și schimbe șirul raționamentului... Critica să i-o facă colegii lui, ajutați și completați de profesor... Sistemul acesta nu ar fi rău să fie generalizat și la lucrările scrise bimestriale.*”²) Iar motivarea pe care o dă Haret trebuie subliniată: „*autorul disertației și colegii lui vor fi tratați ca oameni formați și nimic nu încurajează și nu deșteaptă emulațiunea copiilor și tinerilor mai mult decât aceasta*”, pentru că asemenea convingere i-a servit și în alte împrejurări ale administrațiunii sale.

Ca și în timpul primului său minister, Haret e nevoit să clarifice normele stabilite în lege și regulament pentru înscrierea în școlile secundare³ ca să înlăture unele practici supărătoare și tot atunci insistă asupra unei vechi nereguli ce se practica și care nu s'a putut desființa decât în epoce în cari viligilența Administrațiunii centrale a putut să fie mai mare: întârzierea începutului anului școlar⁴. Cu această ocaziune, el dă și câteva sfaturi, ca și altădată, pe cari le crede de mare importanță și cititorii de azi vor judeca dacă avea dreptate Haret și dacă n'ar fi spre binele învățământului ca ele să se repete cât mai des: „*Una din cele dintâi datorii ale unui profesor este de a cunoaște*

1. Vol. II, pag. 491 Nr. 303 din Colecția citată.

2. Vol. II pag. 493.

3. Vol. II pag. 37 Nr. 41 din Colecție.

4. Vol. II pag. 40 Nr. 43 din Colecție.

bine pe fiecare școlar, de a urmări zi cu zi activitatea lui. Dacă această condițiune nu este împlinită, învățământul nu mai are obiect. In adevăr scopul școlii este educațiunea și perfecțiunea școlarului, care este imposibil dacă educatorul nu are o cunoștință deplină de calitățile, defectele și aptitudinile lui și dacă nu observă zilnic progresele ce realizează.”¹ „Atunci când vom ajunge ca profesorii să-și cunoască bine școlarii, dar numai atunci, vom putea să ne gândim la multe îmbunătățiri și simplificări, cari, cu sistema de astăzi, sunt imposibile de realizat.”² Aci le vorbește Haret și despre desființarea examenului de fine de an (ceea ce ar fi posibil numai după îndeplinirea condițiunii asupra căreia insistă aici), despre promoțiuni și despre darea notelor, care trebuie făcută cu seriozitate (nici cu indulgență, nici cu severitate), despre disciplină, ș. a. In deosebi le atrage atențiunea asupra urmării lecțiilor în clasa I și asupra promovării din această clasă, care trebuie să fie „o clasă de încercare” și odată ce această încercare n’a reușit „ar fi o greșeală mare și chiar o culpă gravă față de acești copii și de părinții lor, dacă li s’ar permite să treacă mai departe, căci ar fi condamnați ori a rămâne pe drum ori a termina cursul în condițiuni așa de rele încât să rămână niște declasași. Din contră, dacă sunt opriți la început, pot să înceapă altă carieră.”³ Tot în scopul de a face pe profesori să-și cunoască elevii, reamintește principiul rotației pus în regulament (art. 236), căci aceasta „permite unui profesor să urmărească o serie de elevi dela începutul până la sfârșitul școlii.”⁴ Din nenorocire, situația de la 1903 nu s’a modificat în această privință, căci cei mai mulți nu voesc să înțeleagă foloasele acestei măsuri și pentru ei și pentru școlari și foarte puțini o practică.

Ceea ce este foarte interesant și merită a fi semnalat pentru a se vedea cât de puțin era Haret sclav al vechilor forme și cât de novator era spiritul său, este încercarea de a introduce în unele licee cursul de agricultură. Prin circulara din 10 August 1902⁵ arată considerațiunile de principiu pe cari se întemeiază: „Sistemul școlar al unei țări trebuie să fie oglinda fidelă a trebuințelor,

1. Vol. II pag. 42.

2. Vol. II pag. 43.

3. Vol. II pag. 44.

4. Vol. II pag. 200 N. 93 din Colecția Operelelor lui Haret.

5. Vol. II pag. 158 Nr. 69 din Colecție.

aspirațiilor și caracterului național ale poporului care o locuiește. Reforma școlară ce se urmărește de câțiva ani are de obiect principal realizarea acestui deziderat... Invățământul secundar propriu-zis (licee, etc.), mulți cred că poate fi sustras dela această regulă generală. Ei socotesc că liceul nu are altă chemare decât a menține tradiția clasicității antice, considerată ca suprema expresiune a geniului etic și estetic omenesc. Credința aceasta nu-și mai are astăzi locul... Societățile moderne au trebuințe numeroase și complexe, diferite de ale celor antici, și cunoașterea lor este indispensabilă acelor cari au să trăiască la un loc cu contemporanii lor, iar nu cu societatea greacă și latină de acum 2000 de ani. Viața este prea scurtă, timpul este prea scump pentru ca tinerii să consacre 8 ani la preumblări în grădinile lui Academos, iar la vârsta de 20 de ani să se găsească în lume tot așa de străini ca și un contemporan al lui Platon care ar fi dormit 24 de secole... Creațiunea secțiilor reale și moderne în licee, a învățământului profesional elementar și inferior... au toate de scop a acomoda fiecare fel de învățământ unei anumite trebuințe concrete... Silința noastră este nu de a alcătui întregul învățământ al țării după un tip unic și nestrămutat, ci de a-i da varietatea indispensabilă pentru ca să se poată potrivi cu varietatea nesfârșită a trebuințelor ce este chemat să satisfacă... Invățământul nostru secundar propriu-zis a luat în ultimii 38 de ani o dezvoltare prea mare și deoarece mai că nu exista un învățământ profesional care să-i facă echilibru, rezultatul a fost grămădirea peste măsură a unor cariere și părăsirea aproape deplină a tuturor celorlalte..."¹ Problema învățământului este privită aci din punct-de-vedere social și au greșit cei cari nu l-au avut în vedere. O școală în abstracto este o absurditate. Dacă există un fond de cunoștințe comun tuturor țărilor și tuturor vremurilor, acela e redus și, în orice caz, acela aparține mai cu drept cuvânt cursului primar. E drept că organizarea învățământului secundar e cea mai dificilă dintre toate categoriile de școli; dar cine poate zice că a găsit, în această privință, cea mai potrivită întocmire și cea mai bună programă? Ca să ne dăm seama de greutatea aceasta, este bine să cercetăm discuțiile din congresele „Asociațiunii internaționale a profesorilor secundari”, cari au ocupat lucrările în

1. Vol. II pag. 158

vreme de mai mulți ani, fără să fi găsit o formulă care să mulțumească unanimitatea congresiștilor.¹

Haret, deci, găsește natural să rezolve problema așa : în învățământul secundar trebuie să dea tineretului un număr de cunoștințe necesare oricărui om cult (se înțelege : care a trecut de cultura primară) și aceasta se va face în cursul inferior, care trebuie să fie un ciclu complet de cunoștințe. Cei mai buni elevi din absolvenții primului ciclu (căci presupunem o alegere a celor mai meritoși) vor trece în cursul superior spre a se pregăti pentru cariere cari cer un învățământ superior și chiar în acest curs superior vor avea cursuri comune și cursuri speciale. E adevărat că Haret n'a tras ultimele consecințe ale raționamentului său și n'a admis decât două mari specialități : clasicism (antic) având ca bază limbile elină și latină, și realism, având ca bază științele fizico-naturale și matematicile. Legea lui prevede și o a treia posibilitate, așa numitul „clasicism modern”, care ar lua dela secția reală științele fizico-naturale în locul limbilor vechi. În practică s'a întâmplat că aceasta a treia secție pusă în lege „ca posibilă” a devenit cea mai importantă, iar cea zisă a clasicismului antic a fost cerută din ce în ce mai puțin. Nu dovedește aceasta că punctul lui de vedere era cel just? Și mai este atunci loc a se mira cineva când Haret voește să facă și o a patra secție, în care în locul unei limbi streine moderne pune agricultura (rămânând, firește, două : franceza și germana)? Dacă liceele dau un învățământ „general”, e o greșeală să se vorbească elevilor dintr'însele „pline de copii de săteni, de arendași, de proprietari rurali, de comercianți, de industriași” despre atâtea și atâtea lucruri și nimic despre „principalele probleme cari interesează țara lui”. Și Haret mai adaogă un argument politic : „Chiar dacă liceul ar fi să rămână producător numai de funcționari, medici, etc. totuși el va trebui să prepare pe acești tineri pentru a servi țara cu știință și pricepere, iar nu să facă experiențe în socoteala ei.” Citească cineva schema programei acestui curs, și va vedea că este întemeiată convingerea lui : „inovațiunea aceasta, departe de a strica ceva învățământului liceal, îi va da o nouă viață”²

* * *

1. Vezi în special lucrările congresului internațional al învățământului secundar ținut în București în 1928 tipărite în Bucurști.

2. Vol. II pag. 160—161.

În colecțiunea de față se vor găsi puține acte oficiale privitoare la învățământul universitar, pentru că legea organică a Universităților le dă o mare autonomie și Ministerul are numai rareori ocaziunea să se amestece în mersul treburilor lor.

Vom semnala deciziunea din Aprilie 1903¹, prin care se înființează pe lângă fiecare Universitate câte o cantină. În vremea când numărul studenților era foarte mic, Statul se gândea prea puțin la ajutorarea celor săraci. Deoparte „Școala normală superioară”, de alta câteva burse: aceasta era tot și totuși majoritatea studenților trăiau cu mijloacele lor proprii (Adevărat, unii erau funcționari sau ziarști). Când numărul studenților a crescut, și printre ei au fost mulți fără posibilitate de a se întreține singuri, s'a născut, pe lângă altele, și ideea cantinei: „Masa Universitară”.

Astfel, Haret este cel care realizează pentru prima dată această idee. În deciziunea citată, el stabilește toate amănuntele de organizare și dă conducerea ei în mâna unui comitet de studenți, pe care are să-i supravegheze Rectorul sau un delegat al său. Fondurile se vor procura de către Casa Școalelor din venitul ei.

* * *

Ramura de învățământ, însă, în care Haret a reușit să realizeze mai multe progrese a fost: învățământul primar. Examinând celelalte ramuri, am văzut că, în unele puncte, lipsa personalului didactic, pregătirea lui puțină sau unilaterală și uneori un fel de voită pasivitate, alimentată câteodată de împrejurări politice, au fost cauze cari au împiedicat deplina reușită a măsurilor lui. La învățământul primar, din contra, a găsit un corp didactic cu o mai bună pregătire și a putut să-l cucerească sufletește așa fel încât cu el, prin el a înfăptuit în epoca 1901—1904 rezultate de o mare valoare.

În anul 1899 se făcuse recensemântul general al populațiunii țării și, cu această ocaziune, se constatare că procentul total al analfabeților era de 78%, iar pentru populația rurală 84%. Orice om politic, aș zice orice om, cu dragoste de patrie trebuia să fie adânc mâhnit de această situațiune. Vinovăția Statului era evidentă: obligațiunea pentru părinți de a trimite copiii la

1. Vol. II pag. 193. Nr. 90 din Colecția Operele lui Haret.

școală, înscrisă în lege în 1864, era o vorbă goală, căci nu erau destui învățători și destule școale ca să poată fi instruiți toți. De aceea Haret socotea că este mai mare obligațiunea Statului, care n'a făcut cecece ar fi trebuit să facă. E destul să spunem că în anul 1898—99 recensemântul arată 686.054 copii în vârstă de școală; cari ar fi avut nevoie de 8500 învățători (după legea care fixa la 80 numărul maximum de școlari ce se putea da unuia) și că în realitate nu funcționau atunci decât 4429 învățători, cari puteau să ajungă abia pentru 354.000 copii.

Învățământul primar nu putea să realizeze cecece era în căderea lui din trei pricini principale: a) lipsa de localuri suficiente, b) lipsa de învățători, c) sărăcia ciopiilor în sate și în suburbii. Să înlătore aceste cauze, era chemarea ministrului de instrucție, iar Haret înțelegea aceasta.

În primul rând, firește, chestiunea localurilor; dar aceasta este în cea mai mare parte de ordin material și în acea epocă criza financiară împiedeca Statul să dea Casei Școalelor subvențiunea anuală înscrisă în legea ei fundamentală pentru ca să ajute comunele (în special cele rurale) a-și îndeplini o datorie impusă de legea învățământului. De aceea Haret se ingeniază să găsească mijloace lăaturalnice în ajutorarea Statului: „*primarul învățătorul, preotul și fruntașii din comună să caute a convinge pe toți sătenii și oamenii de bine ca să contribue cu bani, cu materiale, cu căratul materialelor, cu lucrări de zidărie, etc.*”¹ Iar pentru a micșora costul clădirii, Haret admite să se poată întrebuița orice materiale: piatră sau cărămidă, bârne sau vâlătuci și chiar gard. Obiecțiuni s'ar putea găsi, de sigur; dar le mieux est l'ennemi du bien — și aici era vorba de a se lucra repede, cât mai repede. Circulara la care ne referim este din 1901, dar Haret nu lasă să slăbească zelul (care se manifesta, în adevăr, în multe părți); ci repetă insistențele sale și în anii următori². Pentru a aduce și alte înlesniri, dă în Ianuarie 1903 o deciziune prin care modifică dimensiunile sălilor de clasă³.

Fiindcă — precum am zis — era o chestiune de urgență și, orice ar fi făcut, construcțiunea de localuri mergea destul de încet, Haret găsește un alt mijloc pentru a înmulți numărul

1. Vol. II pag. 19.

2. Nr. 35, 84, 92 din Colecția Operele lui Haret Vol. II,

3. Vol. II pag. 179.

școlarilor : prin circularea de la 2 Mai 1901 modifică orarul școlarelor primare rurale¹ așa ca să poată să se instruiască două serii de elevi și anume cei mari (divizia II și III) mai de dimineață, cei mici (divizia I) mai târziu. Cu această măsură el scutește pe cei mici de obligația de a face drumul școlii prea de dimineață și cei mari fiind liberi dela 10 dim., (căci după amiază dela 1 în unele luni, dela 3 în altele nu se țin cursuri) face încă un serviciu sătenilor : permite ca „*în timpul muncii celei mai intensive să poată copiii da ajutor părinților cel puțin o parte din zi*”. Astfel, în aceeași sală, același învățător poate da învățătură la mai mulți elevi.

Cum se vede, preocupările lui în privința localurilor se îndreptau mai mult spre sate, unde urgența era mai mare ; dar unele măsuri luate de el atunci se refer și la școlile urbane. Aci era și o altă chestiune pe care o semnalase și altă dată. Primarii din orașe construiseră localurile fără să ție seama de legătura lor cu circumscripțiile școlare și de aceea erau școlile cu prea mulți copii (la cari trebuia mărit numărul institutorilor) și școlile cu prea puțini copii (unde numărul institutorilor nu putea fi micșorat), astfel se ajunsese la rezultatul să se plătească 1350 de institutori pe când populațiunea școlară a orașelor ar fi avut trebuință numai de 1000. „*Aceasta însemnează pentru Stat o sarcină anuală de 1.250.000 lei, pe care o poartă numai din cauză că comunele nu și-au împlinit obligațiunea lor legală*”².

Înmulțindu-se localurile, trebuia ridicat numărul învățătorilor și aceasta a făcut-o Haret — cu toată criza financiară de atunci — înmulțind, în măsura posibilităților, școlile normale, fără însă (fiindcă posibilitățile erau mici și cereau timp) să ajungă a satisface toate nevoile școlilor primare rurale. Lipsurile le a împlinit în parte și prin regularea situațiunii învățătorilor-ajutori.

Aceștia erau prevăzuți în legea învățământului primar din 1893 anume pentru școlile cătunale. Se știe că acea lege deosebea două categorii de școlile rurale : *cătunale* (adică în cătune sau sate mici) având numai clasa I, altele *comunale*, având toate clasele. Legea modificatoare a lui Poni din 1896 a desființat

1. Vol II pag. 17.

2. Vol. II pag. 197.

această deosebire, socotind-o anti-democratică, și a stabilit o singură categorie de școli rurale, având principiul că fiecare copil de satean (ori cât de mic ar fi satul), dacă are școală în sat, să poată primi toată învățătura *elementară* (adică 5 clase sau 3 divizii). Cu această modificare, învățătorii-ajutori nu mai puteau fi utilizați și, fiindcă erau suplinitori, ar fi trebuit înlăturați. Haret s'a gândit în primul rând că nu ar avea absolvenți normaliști ca să puie în locul lor și apoi că unii dintre dâșii dădeau dovezi de aptitudini și mare sârguință; deci ar fi bine să fie utilizați și de aci înainte. El însă a avut totdeauna convingerea că un funcționar care nu se știe sigur de ziua de mâine și poate fi, fără vină, mutat sau înlăturat, nu poate deveni un bun element; de aceea a găsit un mijloc: a înființat un examen de capacitate pentru aceia dintre ei cari aveau anume studii și astfel a recrutat un număr de buni învățători, dându-le, firește, o situațiune materială inferioară învățătorilor celorlalți.

A treia cauză care împiedeca bunul mers al învățământului primar era sărăcia multor părinți. Pentru a micșora într'o măsură efectele ei, Haret a îndemnat și a încurajat înființarea de societăți pentru cantine școlare (necesare mai ales în comunele unde se păstra orariul cu lecțiuni și după amiază, în deosebi în orașe) și societăți de ajutorare pentru copiii săraci; apoi a căutat și mijloace de a micșora cheltuielile copiilor cari urmau la școală. Pentru aceasta a luat măsuri ca să nu se impuie elevilor cumpărarea de cărți și rechizite costisitoare și superflue ¹ și a încercat să micșoreze prețul cărților didactice prin instituirea „cărții unice”

Asupra acestei chestiuni e nevoie de câteva lămuriri.

Se știe că, în alte țări, în cari principiul obligativității învățământului primar este aplicat cu toate consecințele lui, Comunele dau elevilor toate cărțile și rechizitele necesare. Mi-aduc aminte că, asistând la lecțiuni în școli primare din Paris și în Elveția, vedeam cum venea câte un elev la catedră cu un creion aproape de sfârșit sau cu un caiet scris complet și învățătorul îi dădea în schimb un caiet sau un creion nou. Atunci mi s'au dat toate lămuririle. Deși măsura este foarte logică, ea este un ideal depărtat, foarte depărtat pentru noi. Haret nu se putea

gândi să imite cele ce se petreceau în Elveția sau aiurea; de aceea a căutat să facă ce i s'a părut posibil la noi. A hotărît (în Mai 1901) ca să existe un singur abecedar și o singură carte de lectură pentru toată țară ¹. Pentru aceasta a numit o comisiune care să cerceteze manuscrisele ce eventual s'ar prezenta și să alcătuiască un text cu ce va fi mai bun în toate. Acel text se va edita de Minister, se va vinde ieftin, se va plăti o redevință autorilor utilizați și se va face o economie din care se vor plăti cărțile elevilor săraci. Motivele deciziei sale ² sunt: — autorii schimbă prea des edițiile, din care cauză cărțile nu se pot trece de la un elev la altul, la un frate, etc. și astfel institutorii și învățătorii impun elevilor ultima ediție; — elevii cari schimbă școala trebuie să cumpere alte cărți; — prețul e prea mare.

Foloasele ce rezultă dintr'o asemenea măsură sunt evidente, dar ea are și neajunsul că cu greu s'ar putea face progrese din punct de vedere tehnic și pedagogic. Poate că, după o experiență ceva mai lungă, s'ar fi putut înlătura acest neajuns, dar fapt este că, ne mai fiind Haret ministru, s'a renunțat la ideea ce s'a numit, poate impropriu, a *monopolului* cărților didactice.

Tot în vederea copiilor săraci, a luat Haret măsura igienică, sugerată de un învățător, de a se găsi la fiecare școală, foarfeci, mașini de tuns, etc. ³.

Acestea sunt măsurile luate de Haret pentru elevi, pentru localuri și pentru corpul didactic primar. El însă privește chestiunea și din alt punct de vedere. Având localuri, având învățători, având școlari ajutați în cele materiale, se impune să se cerceteze învățământul însuși: Ce se învață? cum se învață? adică: programa și metoda.

Asupra acestor puncte, activitatea lui Haret, în epoca de care ne ocupăm, a fost neconținut trează și neobosită.

După numeroase studii și discuții în comisii, se decretează la 19 Mai 1903 programa școlilor primare urbane și programa celor rurale, iar la 2 Iunie același an programa școlilor normale. În felul acesta se realizează un vechiu deziderat al lui Haret (formulat încă din 1884 în Raportul său): ca programele școlilor,

1. Operele lui Haret vol. II. Nr. 37.

2. Vol. II pag. 21.

3. Operele lui Haret vol. II Nr. 106.

mai ales a celor legate între ele așa de mult cum sunt cele pomenite aici, să se facă odată prin debateri comune.

În ce privește metoda, trebuie să ne amintim că, în acea vreme, corpul didactic primar făcuse din metodică o preocupare așa de absorbantă încât debaterile între diferite grupări au dat naștere unei bogate și interesante literaturi didactice, care (orice obiecțiuni s'ar aduce, fie din punct de vedere științific, fie din cel al realizărilor posibile) face onoare institutorilor și învățătorilor din acel timp. Haret, firește, îi încuraja, căci era mai frumos să-i vadă combătându-se (fie și vehement) pentru asemenea motive decât pentru cine știe ce interese personale sau electorale.

Fără a lua partea unora sau altora, Haret, aprofundând însuși problemele ce se iveau, a dat în acest timp o serie de circuli și decizii și a realizat o sumă de măsuri, cari arată cum înțelegea el rostul învățământului primar, mai ales rural.

Ideea fundamentală dela care pornește Haret este : „*Trebuie să începem a da satisfacție cererii generale, care este ca școala rurală să pregătească pe copiii de săteni anume în vederea meseriei de agricultori*”¹. Această expresiune „meserie de agricultori” poate să pară curioasă unora cari ar bănui că Haret schimbă destinațiunea învățământului primar, care nu este menit să dea o „meserie”; — mai ales că e vorba de învățământul primar elementar. Eu socotesc că aici stă tocmai originalitatea lui Haret și cred că sunt două motive cari îl îndeamnă la aceasta : a) unul de natură politică. Este știut că el a fost un mare propagandist și mare realizator pentru ridicarea economică și culturală a sătenilor ; dar această ridicare nu însemna să pregătească prin școală pe țăran în așa fel încât să-l îndemne a părăsi ogorul său, din contra școala trebuie să-l facă mai bun agricultor ; — b) altul de natură cu totul practică. Observând că sătenii nu-și trimit bucurosi copiii la școală, că școalele primare complementare sau profesionale elementare ce aveau a funcționa în sate nu vor putea atrage mulți elevi și, chiar în ipoteza că s'ar realiza toate condițiunile ca școala primară elementară să dea tot ce trebuie, marea majoritate a tinerilor săteni ar rămânea cu cele cinci clase primare rurale, atunci este necesar ca aceștia să fie astfel pregătiți încât învățătura dobândită să nu li se pară fără folos.

Haret notează ceea ce unii din adversarii săi ziceau: „*Învățământul nostru primar rural este adeseori învinovățit că dă copiilor de sălean cunoștințe cari le vor fi inutile mai târziu în viața lor de sălean și că nu le dă cunoștințele practice cari le vor fi de nevoie*”. De aceea spune foarte lămurit: „*Să căutăm a profita de cei cinci ani în modul cel mai avantajos pentru ca, pe lângă cunoștințele cari constituie învățământul primar propriu zis, să înarmăm pe fiii de țărani cât mai bine pentru lupta vieții pe care au să o ducă*”¹.

De aceea: învățământ practic agricol în școlile sătești. Dar cum și cu ce mijloace?

Era nevoie de două elemente: a) un teren pe care să se facă această practică; b) un învățător care să știe cum să o facă.

Pentru primul punct. Unele școli aveau terenuri, fie în țarina satului, fie în sat lângă școală. Cine lucra acele pământuri? Se știe că erau în seama Casei Școlilor, care le arenda și din produs satisfăcea diferitele nevoi ale școlilor. La un moment dat (Circulara din 25 Aprilie 1901) Haret dispusese ca aceste pământuri să se arendeze învățătorilor², pentru a le îmbunătăți situația și a-i lega de satul lor. Din aceste terenuri arendate, 2 hectare se vor lua din posesiunea învățătorilor și se vor întrebuința pentru practica agricolă cu școlarii. Pentru școlile cari n'au terenuri în țarină, se adresează (1902) la proprietarii rurali „*cari sunt mai în măsură decât oricine a-și da seama de însemnătatea scopului ce urmărim și de interesul cel mare ce-l au chiar ei proprietarii ca sătenii noștri să fie agricultori cât mai buni*”³ ca să dăruiască sau să arendeze învățătorilor în condițiuni ieftine terenul necesar pentru acest scop.

Unde lucrul nu va fi posibil, școlile se vor mulțumi cu terenul din vatra satului, pe care vor face grădini școlare cu o cultură, firește, în mic, demonstrativă.

Pentru reușita acestei practice, Haret a luat o serie de măsuri de amănunt: a dispus ca în cursul anului, în zilele când este de lucru în țarină, să se suspende cursurile școlare și învățătorii să meargă la câmp cu elevii și să lucreze⁴; a instituit premii pentru institutorii cari vor avea grădina mai bună („nu grădina

1. Vol. II, pag. 129.

2. Vol. II pag. 13.

3. Vol. II pag. 13.

4. Vol. II pag. 154.

de lux”), în care, să învețe pe elevi a altoi, a planta viță și pomi, etc.¹; a pus la cale, în înțelegere cu prefectii de județ, organizarea de expozițiuni anuale a produselor celor mai reușite și mai frumoase din toate grădinile școlare ale județului²; urmărind ca în fiecare an să se facă lucrările cât mai bine spre satisfacerea morală a învățătorilor harnici și spre a servi ca propagandă pentru popularizarea ideii³. Intre aceste măsuri este una care trebuie să fie citată, pentru a putea să ne exprimăm regretul că, mai târziu, alții n’au înțeles-o și s’a părăsit: este obligațiunea ca fiecare elev din divizia III să facă *la el acasă* o grădină după modelul dela școală cu răsaduri și pomi roditori dați din grădina școlii și, după modul cum își îngrijește mica lui grădiniță, să i se dea *nota de promovare* la științele agricole⁴. Ia închipuiți-vă că, dela 1902, s’ar fi urmat cu această obligație și spuneți care ar fi înfățișarea vetrei satelor noastre!

Acestea sunt dispozițiile lui Haret cu privire la școalele cari au teren — mare sau mic — și învățător care știe să lucreze.

Dar se punea întrebarea: aveau toți învățătorii pregătire necesară? Din nenorocire, nu — și de aceea, altă problemă de rezolvat pentru ministru.

Ar zice cineva: dar în școalele normale nu era prevăzut învățământul agricol? Era, dar, deoarece mai toate școalele normale erau instalate în orașe și n’aveau teren de cultură, acest învățământ rămânea pur teoretic. Tot Haret este acela care a probase întâiu ca la școala „Vasile Lupu”, care avea teren, să lucreze efectiv elevii conduși de un agronom și luase măsuri ca și alte școale normale să dobândească teren ca să poată proceda la fel. Dar până când să iasă absolvenții pregătiți în acest fel, avea să mai treacă vreme multă și Haret vedea că este urgență, nu putea să amâne pentru alte vremuri traducerea în fapt a ideilor sale. De aceea înființează *învățătorii ambulanți* pentru practica agricolă⁵: „*Dintre învățătorii unui județ se alege aceia cari posedă cunoștințele de agricultură practică de cari avem nevoie. Fiecare din aceștia primește în seamă un număr de 8—15 școli rurale din*

1. Vol. II pag. 9 Vezi și pag. 11.

2. Vol. II pag. 157.

3. Vol. II pag. 94, 95.

4. Vol. II pag. 155.

5. Vol. II pag. 170 și urm.

cele cari au pământ, și el dirige lucrările agricole și horticole ale acestor școli."

Cele ce am spus sunt o față a caracterului *practic* în școalele primare rurale; alta, este nevoia de a cunoaște o meserie. Aceasta se potrivește și pentru școalele urbane; este comună și pentru băieți și pentru fete. De aceea Haret a stăruit, în epoca de care vorbim, ca învățământul lucrului manual să devie o realitate și în școalele normale și în cele primare. A instituit un inspector al lucrului manual, a răsplătit cu sporuri de salariu (în acea epocă a economiilor!) pe învățătorii, institutorii, institutoarele cari se disting¹ și a dispus să se organizeze cursuri pentru învățători cari nu sunt destul de pregătiți, expoziții în capitalele de județ pentru lucrările mai bune efectuate de copii; a făcut modificări în orariul școalelor de fete, etc.

Luând asemenea măsuri în direcția pregătirii practice a învățătorilor, Haret n'a pierdut din vedere necesitatea de a se întreține și desvolta cultura lor intelectuală. Pentru aceasta, pe de o parte, a întărit conferințele generale, adunări anuale ale corpului didactic primar dintr'un județ, în cari discutau și chestiuni teoretice (ținându-se în curent cu publicații noi) și chestiuni de interes profesional; iar pe de alta a pus la cale formarea unei *biblioteci pedagogice* românești, adică publicarea în traducere a operelor marilor autori de pedagogie din trecut și de astăzi². Afară de aceasta a dispus ca, în capitala fiecărui județ, să se înființeze o bibliotecă, în care, la orice nevoie, învățătorii să găsească isvoare pentru chestiunile ce ar vroi să studieze.

* * *

În toate împrejurările de cari am vorbit până aci, am arătat cum concepea Haret activitatea *școlară* a învățătorilor.

El însă, văzuse — din timpul primului său ministeriat — că învățătorii manifestă ici și colo dorința de a se amesteca și în viața socială a satului. Acest amestec era uneori de folos obștesc; erau și alunecări, greșeli, adesea — trebuie să recunoaștem — pornite din bune intențiuni, dar cu rezultate îndoelnice sau chiar rele.

1. Vol II pag. 184.

2. Vol. II pag. 196.

Astfel se prezintă lui Haret o problemă nouă : n'ar fi bine ca aceste porniri răslețe din imbold individual să fie cercetate de aproape și legate între ele pe baza unor idei mai generale? de ce ministrul însuși nu ar promova în mod serios tendințele acestea de activitate în afară de școală? Astfel ia naștere una din cele mai importante manifestări sociale, care s'a numit la noi : *activitate extrașcolară*.

Vom cerceta în altă parte criticile ce i s'au adus ; aci ne mărginim a arăta caracterul ei general și ceea ce s'a realizat sub impulsul și directiva lui Spiru Haret.

Termenul întrebuițat la noi pentru această formă de activitate socială, care și-a dobândit mai târziu (cu ocaziunea congresului dela Milano din 1906) numirea adecvată de *educațiune populară*, este tot așa de necuprinzător ca și cel francez de „*oeuvres post-scolaires*”

Ce urmărește, în adevăr, educațiunea populară?

Pornind de la ideea că educația intelectuală și morală ce se dă în școala primară nu este îndestulătoare ca să formeze pe cetățean, ea îmbracă forme foarte variate, după împrejurările și nevoile fiecări țări, dar toate au de scop : să înlesnească, să ajute și să completeze opera școlii primare.

Până la 1898 sunt cu totul neînsemnate asemenea forme de educațiune populară. Intre 1898—99 se produc câteva manifestări interesante ; ele ajung la o dezvoltare mare în epoca 1901—1904.

Iată cum justifică Haret în „Raportul către Rege” din 1903 acțiunea sa : „*Este admis și e un adevăr că țara noastră a realizat în 60 de ani progrese de neînchipuit. Izolată până deunăzi, prin situațiunea sa geografică și mai mult încă prin forța împrejurărilor, ea s'a găsit deodată într'o situațiune de inferioritate incompatibilă cu vi-goarea și cu inteligența poporului său, atunci când a încetat izolarea de mai înainte. Energia și succesul cu cari ea luptă de atunci pentru a recâștiga timpul pierdut îi vor da, fără îndoială, locul ce merită în lume. Dar trebuie să lucrăm prin toate mijloacele ca momentul acela să sosească cât mai curând. Păturile de jos ale poporului au cu deosebire trebuință de sollicitudinea noastră. Ele sunt acelea cari au beneficiat mai puțin de lucrarea de transformare din ulti-mele decenii și aceasta este natural, deoarece mișcarea venită de sus în jos are trebuință de timp mai lung până să se comunice masei.”*¹

Evident, aceasta este *datoria* omului politic. Nevoia im-
perioasă, pe care o exprimă aici pe scurt așa de bine, exemplul
altor țări mai înaintate (adăogăm noi) arătau că lucrul trebuie
făcut. Dar cu cine? Cine se va duce să facă propagandă în mij-
locul satelor? Pe vremea aceea interes electoral nu era pentru
ca să cultive cineva pe săteni. La cine se va adresa omul politic
pentru a porni o acțiune în sensul dorit? Subprefectul, primarul
sătesc, notarul sau perceptorul, prin felul funcțiunii lor, nu prea
se arătau proprii pentru aceasta. Evident, în primul rând se
prezintau învățătorii, mai ales că unii începuse câte ceva; apoi
ei erau direct sub influența ministrului. Deaceea s'a adresat lor.
„*Institutorii și mai ales învățătorii sătești — zice el într'un raport*
către Rege prin care recomandă pe câțiva să fie medaliați —
constitue fără îndoială unul din factorii cei mai puternici pentru
îmbunătățirea stării intelectuale, morale și materiale a țării. Prin
numărul lor, prin preparațiunea pe care o au, prin cultura lor,
mai ridicată decât a păturii populare în mijlocul căreia trăesc,
prin stabilitatea situației lor, prin puțința ce are ministrul de a
supraveghia acțiunea lor și de a o îndrepta către anumite ținte, ei
pot fi chemați a împlini o lucrare lungă, grea, delicată, stăruitoare,
*pe care nimeni altul nu o poate face așa de bine ca dânsii.”*¹

Curând el caută un auxiliar pentru învățători și chiamă și
pe preoți la lucru. „*In lupta ce am întreprins pentru îmbunătățirea*
stării morale și materiale a claselor muncitoare, singurii noștri
agenți erau institutorii și învățătorii. Ne am dat seama că rolul
preotului este cel puțin egal, credem chiar mai însemnat, decât al
învățătorului și înșăși chemarea lui în societate este de a lucra
*pentru atingerea scopului pe care-l urmărim cu atâta râvnă.”*²
Cu aceste cuvinte se adresează mitropoliților și episcopilor, cerând
concurs pentru realizarea operei sale.

Cu acești auxiliari și prin apelurile adresate de el diferi-
telor categorii și grupe sociale din orașe, Haret a realizat *cantine*
școlare, Societăți de ajutor pentru copii săraci, colonii de vacanță.
Cu ei — în orașe și cu câțiva profesori — a putut vedea rezul-
tate neașteptate ale *școalelor de adulți*. Cu ei a făcut *cercurile*
culturale, șezătorile sătești, serbările școlare, teatrul sătesc, cu ei

1. Vol. II pag. 120—21.

2. Vol. II pag. 125. Vezi și Nr. 51 tot în vol. II.

băncile populare, tovarășiile sătești pentru vânzare în comun și alte forme de activitate ca juriile de împăciuire (după o idee sugerată chiar de un învățător).

Pentru toate acestea, Haret, nu numai că a găsit cuvinte de încurajare, dar cercetând de aproape realizările din diferite părți, a arătat observațiunile sale de amănunt și a dat adesea directive și instrucțiuni generale.

Ca să ajute școalele de adulți, el se adresează prefectilor, cerându-le să îndemne comunele a înscrie în budget plata prevăzută de lege pentru cursurile acestea ¹.

Văzând că un învățător din jud. Vlașca, Stan Morărescu, a făcut o tovarășie cu sătenii ca să vândă produsele în comun și a avut succes, recomandă aceasta printr'o circulară (din 1904) spre a se generaliza. El pune aci considerațiuni de politică socială : „Era admis ca un lucru indiscutabil că țăranii noștri sunt cu totul îndărătnici la orice idee de asociație și că orice încercare de a-i apropia pe unii de alții era de mai 'nainte condamnată la nesucces. Legenda aceasta s'a dovedit mincinoasă... Succesul instituției băncilor populare a dovedit că sătenii au simțul asociației într'un grad mai desvoltat decât mulți alții...” ² Recomandând întovărășirea, Haret le arată primejdiile posibile și greutățile inerente ale unei asemenea întreprinderi : „Inițiatorii să nu se lase a fi târșiți de iluziile lor, să nu întreprindă lucruri mai presus de puterile lor sau cari nu ar fi de-o utilitate necontestată, pentru că nesuccesul descurajează și sătenii nu trebuie să fie descurajați cu nici un chip”. Le vorbește apoi de chestiunea standardizării produselor, care e o cerință imperioasă pentru desfacerea mai ales în străinătate a produselor noastre. Amintindu-le că tovarășia lui Morărescu n'a putut vinde grâul sătenilor, ci numai porumbul, zice : „grâul ce aduceau tovarășii era de calități așa de deosebite, unele așa de proaste, încât nu s'a putut forma o calitate mijlocie, așa cum cere comerțul cel mare de cereale.” Câți ani au trecut dela 1904, și sătenii au rămas tot la vechile lor deprinderi, ba chiar proprietarii ceva mai mari decât ei fac tot ca înainte. De altfel Haret prevedea că lucrul nu va fi ușor : „Sfaturile și exemplele pot să aibă înrău-rire asupra țăranului, dar numai după lungă trecere de vreme.

1. Nr. 71. Vol. II pag. 164.

2. Vol. II pag. 502.

*Când va vedea că neascultarea sfaturilor are ca urmare imediată o pagubă bănească, aceasta îl va îndemna să nu le disprețuiască... Cu modul acesta, tovarășiile vor avea de efect nu numai a face pe sătenii să-și vândă produsele cu mai mult folos, dar încă, într'un viitor nu depărlat, îl vor face să îmbunătățească și metodele de lucru, șinta pe care o urmărim de atâta vreme fără a o putea ajunge.*¹

Pentru a răspândi această frumoasă idee a tovarășilor, el institue niște învățători ambulanti, cari să meargă prin sate și, unde vor găsi condițiuni prielnice (pe cari le arată amănunțit în circulara sa), să formeze tovarășii².

*
* * *

Incerările sporadice și timide pentru înființarea de bănci populare în sate pela 1897—98 (erau atunci 24 în toată țara) îl îndeamnă pe Haret să le dea o atenție deosebită. Incurajează și laudă pe cei ce se ocupă de ele, sfătuește pe conducători să nu facă întreprinderi riscate³, să se ferească de intrigile pe cari cămătarii satelor le țin cu multă abilitate contra lor, deoarece ele liberează pe țărani din stăpânirea lor⁴, le ocrotește ca pe un copil iubit și grație lui se votează în 1903 legea băncilor populare, despre care zice Em. Costinescu (ministru finanțelor, propunătorul legii): „Ridicarea acestor binefăcătoare instituțiuni trebuia să vină dela d. Spiru Haret, ministrul Instrucțiunii.”

Imediat ce legea se votează, Haret apelează la toți conducătorii băncilor populare ca să se conformeze legii celei noi pentru a se bucura de garanțiile ce oferă ea: „sunt în joc și interesele superioare ale țării și munca și amorul-proprriu al Dv.; dar, mai presus de toate, nu lăsați să se sdruncine încrederea pe care ați câștigat-o față de săteni”⁵.

Un fapt care trebuie subliniat, în legătură cu această chestiune, este că, imediat după votarea legii, când urma să se constituie, în conformitate cu art. 24 al ei, un consiliu de administrație pentru toată țara, în care Ministerul de Instrucție avea drept a recomanda un membru, Haret, printr'un frumos raport

1. Vol. II pag. 504—505.

2. Vol. II pag. 508.

3. Vol. II pag. 153 Nr. 64.

4. Vol. II pag. 198.

5. Vol. II pag. 496.

către Rege, recomandă pe un învățător : Dimitrie Brezeanu din Teișani jud. Prahova, zicând : „*Acci cari au lucrat mai cu râvnă și cu cel mai deplin succes pentru a realiza această idee au fost mai cu seamă învățătorii rurali*”¹.

* * *

Ideea că școala nu trebuie să-și mărginească acțiunea ei asupra elevilor între zidurile clădirii, ci trebuie să radieze în afară, preocupă pe Haret nu numai în ce privește școala primară, mai ales cea rurală (pentru care a lucrat așa de mult, cum am văzut în paginile precedente), ci în genere despre orice fel de școală. Dacă școala trebuie să fie educativă — și aceasta era ferma lui convingere — ea nu trebuie să se mărginească a da învățătura și a vedea cum se poartă elevii în timpul cât stau în clasă ; tot ea trebuie să-i urmărească afară din școală, ca să vază cari sunt efectele educațiunii. De aceea, în epoca de care ne ocupăm, Haret dă circulări către directorii școalelor secundare, prin cari îi îndeamnă a supraveghia purtarea elevilor pe stradă², a-i împiedeca să intre în localuri nepotrivite pentru vârsta lor³, a le supraveghia corespondența⁴, a-i face să se simță tot școlari și în timpul vacanțelor⁵. Asemenea măsuri nu porneau din gândul de a mărgini libertatea elevilor, de a-i supune unei discipline de cazarmă, ci din dorința de a-i feri de nenumărate primejdii, de a le ocroti sufletul copilăresc și adolescent. E adagiul latin : maxima debetur pueris reverentia. Nu, a lăsa libertate copiilor să vază orice, să citească orice, să facă orice, se dovedește din ce în ce că este o mare greșeală, care se plătește cu suferințele morale și materiale și ale copiilor și ale părinților. Ministrul care ia asemenea precauțiuni dovedește că iubește pe copii și vai de părinții cari nu înțeleg și cari nu dau concursul lor la aplicarea măsurilor luate de școală pentru a face ca buna purtare să nu fie numai un act de supunere în localul școlii, ci o deprindere ce rămâne pentru viață ! S'au văzut destui cari plâng cu lacrimi de sânge greșelile lor

1. Nr. 87 din Colecție. Vol. II pag. 188-89.

2. Circulară din Aprilie. 1902. Colecția Nr. 60 Vol. II pag. 47.

3. Circulară din Iunie 1901. Colecție Nr. 38. Vol. II pag. 22.

4. Circulară din Aprilie 901. Nr. 29. Vol. II pag. 5.

5. Circulară din Martie 1902. Colecția Nr. 57. Vol. II pag. 33

Afară de elevi, școala trebuie să se preocupe și de părinți și, în genere, de cetățenii localității unde activează. Se înțelege, cu cât localitatea va fi mai mică cu atât rolul școlii va fi mai mare. În unele țări, chiar în orașe mari, legătura între școală și locuitori este destul de strânsă. Cine a trăit mai mult în Elveția a putut vedea ce loc ocupă manifestările școlare în viața publică. Pentru noi, firește, să nu fim prea pretențioși; să ne mulțumim cu ceea ce se face în unele locuri și în unele zile, căci serbările școlare sunt adesea adevărate sărbători naționale. Constatând aceasta, nu trebuie să uităm că lui Haret se datorește foarte mult, căci el a instituit serbarea dela Călugăreni pentru amintirea luptei lui Mihai Viteazul contra lui Sinan Pașa¹, a făcut serbările pentru pomenirea lui Ștefan cel Mare în 1904, în fine el a pus elevilor obligația de a saluta pe stradă drapelul țării², ceea ce a devenit un obicei pe care-l are azi orice cetățean, chiar dacă a trecut prin școală înainte de deciziunea lui Haret.

Preocuparea lui ca școala să dea educațiunea integrală voește s'o aplice și școalelor particulare. Într'o circulară din Ianuarie 1903 le spune: „Școala este menită să dea elevilor nu numai instrucțiunea necesară, dar și educațiunea morală și fizică, prin care se poate asigura sănătatea sufletului și a corpului”. Regretând că în „unele” (ar fi putut zice: în multe) școale private se dă o prea mică atențiune rolului educativ, cere directorilor să caute a se apropia de disciplina școalelor statului (pe vremea aceea, mai serioasă) și în deosebi: impunerea uniformei, interzicerea luxului în înfățișare („inele și podoabe zadarnice, cari efeminează caracterele și deșteaptă prezumțiunile”), preocuparea serioasă de educație fizică³.

* * *

Pe lângă atâtea nobile și frumoase realizări în diferite domenii, Haret a avut în epoca de care ne ocupăm o mare supărare: chestiunea școalelor românești din Imperiul Otoman.

Venind pentru a doua oară ministru, în Februarie 1901, el este obligat să aplice bugetului ministerului său reducerile necesare pentru a se împlini economiile stabilite de guvern prin

1. Circulara din Noembrie 1902 și din Sept. 1903. Vol. II pag. 173, 486.

2. Vol. II pag. 169.

3. Vol. II pag. 180.

programul pe baza căruia i s'a încredințat conducerea Statului. Intre alte capitole, bugetul instrucțiunii și cultelor avea și unul intitulat : școalele și bisericile românești din streinătate. Acest capitol cuprindea lefile institutorilor și profesorilor, preoților și cântăreților, revizorilor și inspectorilor ce funcționau la școalele și bisericile noastre din Turcia și din Bulgaria (aci numai câțiva, cei mai mulți în Turcia), precum și toate cheltuielile necesare școalelor și bisericilor (împreună cu o sumă fixă de 10.000 lei ce se dădea Institutului Weigand¹ din Lipsca). Totalul bugetului de care vorbim se ridicase în 1898 (primul ministeriat al lui Haret) la suma de lei 483.951. Atât permiteau mijloacele țării și atât se socotea atunci îndestulător. Retrăgându-se Haret din minister în Aprilie 1899, urmașul său (Take Ionescu) a ridicat în Septembrie 1899 bugetul acesta la suma de 761.646 lei, aplicându-se până la Aprilie 1900. Criza economică, începentă atunci, silește pe ministrul următor (Dr. C. Istrati) să reducă bugetul la suma de lei 487.529 dela 1 Aprilie până la Sept. 1900. In aceeași situațiune se găsește noul ministru (C. C. Arion), care face și aplică pentru Septembrie 1900—1 Iulie 1901 un buget de 431.136 lei. De oarece criza devenea din ce în ce mai acută, Arion este silit să facă un proiect pe suma de lei 374.334, pe care avea să-l aplice dela 1 Septembrie 1901 la 1 Sept. 1902. Schimbarea de guvern aduce la minister pe Haret în Februarie 1901 (cu îndatorirea de care am vorbit). El păstrează până la 1 Iulie 1901 bugetul aplicat de C. C. Arion, însă îl reduce dela 1 Iulie 1901 până la 1 Septembrie 1901 la 374.334 lei, iar pentru Septembrie 1901 face un alt buget cu suma de lei 338.219.

Acest buget produce nemulțumiri printre profesorii și institutorii școalelor din Turcia, cari cereau respectarea bugetului din Sept. 1899. Natural, Haret nu putea satisface o asemenea cerere. De aci protestări, punerea la cale a unei greve a corpului didactic de acolo și o petiție la Rege. Amestecul oamenilor politici din opoziție complică chestiunea². Atunci Haret adresează Regelui un raport³ în care prezintă problema pe toate laturile

1. Pe atunci un profesor dela Universitatea din Lipsca înființase un institut în care studenți din diferite țări (și de la noi) urmau cursuri speciale de limba română și făceau lucrări, cari se publicau într'un „Anuar”.

2. Cu partea politică ne vom ocupa mai departe.

3. Vol. II pag. 46.

ei: istorică, școlară, economică, politică și lămurește toate cu documente edificatoare. El regretă puțin atențiune ce s'a dat în cursul anilor de către miniștri acestei chestiuni, din care cauză s'au făcut greșeli, dar regretă mai mult că „s'a transportat în Macedonia luptele și pasiunile noastre pentru a ne face acolo partizani cari să serve interesele noastre de aici”. Am ajuns să avem „școli multe, dar nu avem școlari, ba încă numărul școlarilor a scăzut cu cât a crescut acela al institutorilor.”¹

Și, precum obiceiul lui era totdeauna ca, după critică, să arate ce trebuie să se facă, așa și acum zise: — „se cere o energie de fier și o muncă încordată; — pentru a reuși, nu se cere numai decât a risipi banii fără nicio socoteală; — se va găsi un tărâm de înțelegere pe care toți cei de aci să lucrăm în deplină concordie pentru atingerea scopului comun, oricare ar fi deosebiri ce ne-ar despărți în alte chestii; — Macedonenii, dacă vor ca proșpătirea lor culturală să devie o realitate, să renunțe la elemele lor neînțelegeri și să nu mai considere misiunea lor ca o curată afacere de buget”.

* * *

Din cele spuse până aci se poate vedea cât de importantă este, din toate punctele de vedere, activitatea ministerială a lui Haret în epoca 1901—1904. El însuși a socotit tot așa; de aceea în toamna anului 1903 a prezentat Regelui un „Raport asupra activității ministerului de instrucție”² în care arată ce s'a lucrat dela 1 Octombrie 1895 până la 31 August 1903.

Expunere amănunțită și în forma cea mai obiectivă, urmată de o bogată documentație, acest raport a fost un lucru cu totul nou pentru obiceiurile noastre. Mai făcuse în 1881 Vasile Urechia, fost ministru, o publicație intitulată „Acta et agenda”. Ar fi fost foarte de folos pentru cei ce vor să studieze trecutul școalei românești ca asemenea lucrări să fi fost date la lumină și de alți miniștri.

Haret a făcut și el aceeași observațiune: nu s'a mărginit să reflecteze, ci a realizat ceva de o mare utilitate. Fiind ministru pentru a doua oară, adică în epoca de care ne ocupăm aici, el a

1. Pag 115. Vol. II.

2. Vol. II pag. 116—117. În 1902 a luat dispoziția generală pentru organizarea tuturor școalelor din Turcia. Vezi Vol. II pag. 155.

3. Colecția operelor lui Haret, vol. II pag. 205.

însărcinat pe un director (*C. Lascar*) și un șef de biuro (I. *Bibiri*) să adune și să tipărească o „Colecțiune” care trebuia să cuprindă : legi, regulamente, programe și diferite deciziuni și dispozițiuni generale ale Ministerului de culte și instrucție, începând dela 1864. Primul volum are peste 1400 de pagini (1864—1901). Al doilea, apărut în 1904, cuprinde anii 1901—1904. Al treilea, apărut în 1906, cuprinde anii 1904—1906 (adunare făcută de *I. Bibiri* și *D. Culcutache*) ; al patrulea, apărut în 1910, cuprinde anii 1906—1910. De atunci a rămas obiceiul ca să se publice și din ordinul altor miniștri asemenea Colecțiuni, cari vor fi de mare folos pentru istoriografi.

* * *

In această epocă, Haret a pus în aplicare două legi de o importanță deosebită : *legea Casei Bisericii* și *Legea Casei de economie a corpului didactic*.

Biuroul cultelor din Minister se dovedea că nu poate răspunde nevoilor ce se iveau zilnic cu privire la biserici, mănăstiri și alte chestiuni în legătură cu cultele ; de aceea Haret a întocmit o organizare după modelul Casei Școalelor, pe care a intitulat-o „*Casa Sfintei Biserici autocefale ortodoxe române*”. Ea s’a pus în aplicare la 1 Aprilie 1902. Ei i s’au încredințat nu numai afacerile de biuro pe cari le îndeplinea biuroul cultelor, dar, mai ales : administrațiunea fondurilor destinate a contribui la înflorirea Bisericii noastre naționale, controlul administrației bisericilor și mănăstirilor. Pentru a putea să-și îndeplinească mai bine serviciile, a fost declarată persoană juridică și a fost pusă sub conducerea unui administrator, având autonomie, sub controlul ministrului.

Cealaltă instituție a fost realizarea unui gând de mare prietenie pentru corpul didactic. Mijloacele restrânse cu cari trebuia să-și ducă viața cea mai mare parte din profesori, învățători, etc., îi expuneau adesea la suferințe materiale și morale, pe cari Ministerul nu le-ar fi putut înlătura. De aceea Haret s’a gândit să le dea posibilitatea de a se ajuta *prin ei înșiși*, creând o Casă cu totul autonomă, dar supravegheată de Stat, care avea să adune *economiile* membrilor ei, să le îlesnească *creditul* la orice

împrejurare și să le dea *ajutor* la vreun caz de nenorocire; adică să fie: „Casa de economie, credit și ajutor”. Persoană juridică, condusă de un consiliu de administrație, reprezentând toate categoriile de slujitori ai Școlii, ea era menită să fie de mare folos pentru membrii ei. Când știm ce a realizat ea până astăzi și vedem ce realizează zilnic, prețuim și mai mult intențiunea celui ce a creat-o.

III.

12 Martie 1907 — 23 Decembrie 1910.

Dacă au fost grele împrejurările în cari a devenit Haret ministru în 1901, ca să zicem despre cele din 1907? O țară întreagă își pierduse capul. Pe unii furia nesocotită îi ducea mai departe chiar de cât voise ei, încât ajungeau să nu mai știe nici ce vor, nici ce fac. Alții de frica provocată de întâmplări grave, necunoscute de generațiile de atunci, cereau să se sfârșească odată haosul, oricum și prin oricine. Trebuia să se găsească oameni cari să aibă curajul a privi pericolul în față și a găsi mijloacele de a face nici mai puțin decât trebuia, dar nici mai mult. Sarcina aceasta și-a luat-o guvernul național-liberal chemat la cârmă în ziua de 12 Martie 1907, din care făcea parte și Spiru Haret.

De aceea primul act al noului ministru a fost apelul adresat preoților și învățătorilor din comunele rurale, în care le spunea : *„Faceți să inceleze lupta între frați ! Faceți-i să înțeleagă că cu focul și cu arma nu se poate îndrepta țara, că, din contra, i se pregăsește peirea !”* Niciun cuvânt de amenințare nu se găsește în acest apel, ci alături de semnalarea pericolului pentru țară, care este tot atât de mare și personal pentru cei rătăciți, afirmă că Regele a poruncit guvernului să facă totul pentru ca să se aline durerile poporului, ba chiar se înșiră câteva măsuri din cele înscrise în manifestul dat de guvern în numele Regelui. La sfârșit cere slujitorilor Bisericii și Școalei să facă toate eforturile pentru ca *„să piară duhul cel rău dintre oameni”*. *„Aceasta este chemarea voastră și mare răspundere veți avea înaintea lui D-zeu și a oamenilor, dacă nu o veți împlini”*.¹

1. Vol. III pag. 3, 5.

N'a trecut mult și focul s'a potolit, lumea s'a liniștit și fiecare s'a apucat de lucrul său.

Prima întrebare care se impune aceluia care a citit apelul din 14 Martie este, firește : Cum au răspuns preoții și învățătorii la acest apel? Întrebarea este cerută și de altă împrejurare : tocmai preoții și învățătorii au fost acuzați că au fost *instigatorii* răscoalelor.

Ne explicăm deci de ce preocuparea cea mai urgentă și cea mai însemnată a lui Haret a fost cercetarea faptelor. Pentru aceasta n'a neglijat niciun mijloc de informație. Inspectorii și revizorii săi au fost obligați să relateze cum s'au petrecut lucrurile în fiecare comună în care a fost vreo agitație mică sau mare ; a întrebat pe episcopi și pe protoierei, pe proprietari și pe arendași, a cercetat rapoartele prefectilor către ministrul de interne, a cerut să fie ținut în curent cu procesele celor dați în judecată ca instigatori. După ce a format dosare voluminoase pentru fiecare județ, le-a studiat cu răbdare și la 13 August 1907 a putut să adreseze Regelui un raport în care a avut tăria de convingere să-i spuie că se simte destul de documentat : „*ca să pot aduce în sufletul Majestații Voastre încrederea deplină pe care o am eu că, în opera de regenerare și de întărire a neamului românesc, Ea se poate sprijini cu încredere pe spiritul de ordine, pe respectul legii și pe devotamentul corpului didactic rural și al preoșimii de la sate.*”¹.

Ce a aflat Haret prin cercetările sale? În primul moment au fost urmăriți un mare număr de preoți și învățători, mai toți aceștia arestați, mulți dați în judecată. Deși nu-i venea să crează toate aceste acuzațiuni, n'a voit să se amestece în niciun fel în cercetările justiției. Aceste cercetări au ajuns — până la 31 Iulie — la concluziunea că s'au menținut sub judecată **9 preoți și 18 învățători**, din cari un suplinitor. „*Este oare rațional — se întreabă Haret — ca pentru 27 de vinovați să se condamne un întreg corp de peste 11000 de membri?*”²

De aceea găsește necesar să expună Regelui de ce s'au produs numeroasele acuzațiuni de cari a vorbit.

În primul rând, el crede că este greșit modul cum au fost

1. Vol. III, pag. 22.

2. Vol. III, pag. 24.

crescuți în școale viitorii preoți și învățători („educație mai mult a unor fii de rentieri decât a unor tineri chemați a lupta zilnic cu nevoile celui mai greu apostolat.”) După ce au ajuns în sate, multă vreme nu s'a ocupat nimeni de ei. Haret este cel dintâiu care a început o acțiune în acest sens, ca să-i scoată dintr'o stare suflătoare cu totul deprimată : „urmăriți toată viața lor de amintirea anilor când în școală li se deschiseseră ochii și inima spre o viață inteligentă, și de părerea de rău pentru realitatea prezentă.” Se știe însă câte critici a întâmpinat el pentru activitatea extra-școlară prin care, tocmai, urmărea să le dea un întăritor moral atât de necesar. Și acum criticile acestea de natură generală se transformau în acuzațiuni personale contra cutărui sau cutărui învățor ori preot. Haret îi învățase să cheme la rezistență pe săteni față de cămătarii satelor și acum acești cămătari arătau pe învățători ca uneltitori ai răscoalei. Haret îi învățase să facă obștii pentru a arenda moșii și acum se găseau arendași cari să-i denunțe. Haret îi învățase să spuie țăranilor să se ferească de băuturile alcoolice, și acum, când într'un sat s'a devastat vreo cârciumă, cârcimarul susținea că sătenii au urmat îndemnul cutărui învățator.

Cercetările lui Haret au dovedit că între învățători și preoți, dacă au fost unii vinovați (a arătat câți), mulți din ei au avut „o acțiune de pololire și de protecție a averilor, de mulțori cu pericolul vieții”. „Bănuși dintr'o parte și din alta, denunțați de unii ca instigatori, amenințați de alții cu foc și pieire, nu s'au sfiit a se pune în calea devastatorilor și fără alt mijloc de acțiune de cât vorba și autoritatea lor personală, au reușit să scape de mulțori averea și viața celor amenințați și să ferească regiuni întregi de focul răscoalelor.”¹

Dacă vinovații trebuiesc pedepsiți, se cuvine o recunoaștere a meritelor celorlalți : „Este bine și drept ca alături cu reprimarea vinovăției să se pună răsplătirea meritului.”²

De aceea concluzia raportului său este propunerea de a se acorda „Răsplata muncii” unui număr de 131 învățători și preoți, propunere pe care Regele a aprobat-o, iar Haret a dat publicității Raportul său împreună cu „Anexele”, în

1. Vol. III, pag. 25.

2. Vol. III pag. 27.

cari se află dovezi de fapte vrednice în adevăr de a fi cunoscute de toată lumea, spre încurajarea celor buni. Aci vom afla preoți și învățători cari au îngenunchiat înaintea răsculaților ca să-i oprească de a înainta, învățători cari au stat zile întregi de pază la conacul proprietății pentru a opri devastarea lui, preoți cari au ținut predici în biserică ori au stat neconținut în mijlocul sătenilor îndârjiți și au reușit să-i împiedice dela fapte necugetate; aci vom citi scrisori de mulțumire către preoți și învățători de la administratori de moșii și proprietari, cari, fugind îndată ce s'au produs răscoala prin împrejurimi, au stat săptămâni departe de ale lor și când s'au întors au fost fericiți să-și vadă neatinse casa, mobilele și altele.

Toate acestea justifică pe deplin propunerile adresate Regelui de către Haret.

* * *

Acestea fiind începuturile celei de a treia perioadă de activitate ministerială a lui, era natural ca asupra învățământului primar să-i fi fost îndreptată mai mult și mai des atențiunea.

Întâi : să vie mulți, cât de mulți copii la școală, toți câți vor încăpea în școlile existente (căci, chiar de ar fi venit aceștia, tot mai rămâneau destui pe din afară). Pentru acest scop, constatând — în August 1907 — că „numărul absolvenților școalelor rurale rămâne așa de mic” și „numărul analfabeților nu scade îndestul”¹ atrage atenția revizorilor și diriginților de școli ca să aplice cât mai bine obligativitatea. Revenind în August 1908 observă că „nici chemările legale, nici amenzile nu s'au mai executat așa cum cere legea” și arată cu toate amănuntele greșelile unora și altora, ale părinților, ale percepților, ale învățătorului și revizorilor, apoi dă sfaturi cum să se procedeze ca măsurile de constrângere să fie numai atât de severe cât va cere trebuința și cât vor permite considerațiile de umanitate.² Asupra acestor considerații insistă el și într'o circulară din Septembrie 1909 în care zice că : „s'au aplicat amenzi oamenilor cu totul săraci, lipsiți chiar de strictul necesar pentru hrana copiilor lor, așa că percepătorul, când s'a dus să împlinească amenzile, n'a găsit în casa

1. Vol. III pag. 32.

2. Vol III pag. 46—50.

lor nici obiectele apărute de lege", — „s'au aplicat amenzi pentru lipsa copiilor din cauza de boală" — „s'a aplicat amenzi pentru copii morți înainte de a ajunge vârsta de școală."

Excesul de zel nu era privit de Haret ca o bună însușire a funcționarilor, căci mai totdeauna sub aceasta însușire se ascunde lipsa cercetării serioase a faptelor. De aceea previne pe toți : „Pe viitor dorim ca asemenea abateri să nu se mai repete, căci vor fi urmărite cu stricteță și cei ce au ieșit din lege și regulament vor fi pedepsiți" ¹.

Cum vedem, când Haret obliga pe părinți să-și trimită copiii la școală, aplicând legea și urmărind să lucreze în propriul lor interes, se grăbea să oblige și pe cei însărcinați cu anume îndatoriri să-și facă datoria. Orice fel de abateri și abuzuri erau prevenite prin anume circulări și, când se descopereau, erau pedepsite. Ca să împiedice pe revizori și inspectori a impune cărțile unor anumiți autori, el publică deciziunea prin care stabilește că fiecare învățător e liber a introduce orice carte aprobată, că „este interzis inspectorilor și revizorilor ca sub orice motiv să impună învățătorilor să aleagă cutare cărți cu excluderea allora." ² Pentru a evita orice cheltuială de prisos, oprește aprobarea și introducerea unui cărți speciale de gramatică în clasa II primară. ³ Pentru a păstra rânduiala în școală, el ia măsuri ca, nu numai institutorii și învățătorii să nu lipsească fără rost de la școală, dar această obligație s'o respecte și directorii, dintre cari unii părăseau școala sub diferite pretexte : interes de serviciu, comisiuni diverse, etc. ⁴

O altă abatere pe care e nevoit Haret s'o reprime este introducerea caetelor de desen cu modele. De și le oprise el în 1902, au început iar să apară după plecarea lui de la minister, de aceea le a oprit iar în 1909 și, constatând că tot mai sunt institutori și învățători cari nu s'au conformat, e nevoit să revină mai sever în 1910. Partizan al desenului de pe natură, el crede că face un serviciu adevărat învățământului acestui obiect luând măsura aceasta. ⁵

1 Vol. III pag. 64, 65.

2. Vol. III pag. 46.

3. Vol. III pag. 50.

4. Vol. III pag. 60.

5. Vol. III pag. 75.

Pornind dela aceeași îndemn, nemulțumit de puținele progrese pe cari le face învăământul lucrului manual și al lucrului de mână la băieți și la fete, el ia măsuri de îndreptare. Pentru aceasta el dă o nouă așezare orelor de lucru în școalele de fete din orașe¹, precizează cât anume se poate pretinde elevelor ca să nu fie nici prea puțin, nici prea mult², iar pentru școalele de băieți stabilește printr'o amănunțită deciziune³ îndatoririle învățătorilor și institutorilor cari au învățat lucrul manual în școalele normale, modul de predare, așezarea orelor de lucru, organizarea expozițiilor anuale, etc.

În legătură cu această chestiune a lucrului de mână, trebuie să semnalăm o interesantă măsură pe care o ia în Decembrie 1907, în care se vede ideea ce avea el despre misiunea socială a școlii. Îndemnând și obligând pe învățătoare să se ocupe sârguitor ca să învețe lucrul de mână pe fete, se pomenește că acțiunea lor servește la un rezultat rău. Influențate de modele și obiceiurile de la oraș și — cei cari cunoaștem lucrurile de aproape, trebuie s'o mărturisim — îndemnate chiar de unele directoare de școale normale, cari le puneau să lucreze obiecte de lux și imitații după mode streină, părăseau „*vechile modele românești cu adevărat interesante și de preț și din punct de vedere național și din cel estetic*”⁴. Acest lucru s'a intensificat apoi prin maestrele speciale de lucru numite la unele școale rurale și astfel portul național este din zi în zi mai periclitat. De aceea el zice : „*Procesul acesta rău făcător care se petrece sub ochii noștri nu poate rămânea nebăgat în seamă de către cei cari sunt chemați să conlucreze la educația și instrucțiunea poporului*”, și cere revizorilor să cerceteze și să raporteze, pentru ca maestrele ce vor urma în felul acesta să fie imediat înlocuite.

Din același spirit și din aceleași înalte preocupări, pornesc și măsurile de intensificare ale învățământului agricol în școalele primare rurale pe cari le luase încă din 1902. Pentru această se ocupă de învățătorii agricoli ambulanți, stabilind modul lor de activitate și de remunerare⁵; ba, socotind că și pentru un oră-

1. Vol. III pag. 33.

2. Vol. III pag. 44.

3. Vol. III pag. 77.

4. Vol. III pag. 34.

5. Vol. III pag. 57.

șean iubirea plantelor este însușire înălțătoare, caută să dea un învățământ în acest scop în școlile primare urbane: „Este destul ca un colț din curtea școlii să fie cultivat cu ceva legume sau flori, să se planteze în el câțiva pomi, să se facă ceva alloiri, pentru ca să se pună la dispoziția copiilor niște excelente mijloace de a-i pune în contact cu natura.”¹ Unde lucrul este imposibil de realizat, Haret se mulțumește și cu cultura plantelor în ghivece „ca mijloc extrem”, pentru că este „un excelent mijloc educativ.”²

* * *

Aci este locul a rezuma ce a făcut Haret pentru școala primară în timpul cât a condus ministerul.

În 1893—94, când se făcu prima lege specială a învățământului primar erau 3149 de școli rurale. În 1896—97, când el devine pentru prima dată ministru, găsește 3446 școli rurale și în 1909—10, când părăsește ministerul, un număr de 4695 școli adică avem în 12 ani (din cari 9 ai ministeriatului său) o creștere de 1249 școli.

Învățătorii sătești se înmulțesc dela 1864 până la 1896 cu 962 (de la 2667 la 3629), iar în cei 12 ani ai perioadei de care am vorbit (1897—1910) cu 2375 (dela 4085 la 6460).

Freeventarea crește de la 1896 până la 1909 cu mai mult de îndoit: 129.283 elevi *regulați* în anul 1896—97 și 338.211 în anul 1909—1910.

Absolvenții cursului primar, cari erau 6880 în 1896—97, ajung la 26.992 în 1909—1910.

Iar rezultatul general, care se oglindește în nivelul cultural al țării, este acesta: după statistica din 1899 procentul știutorilor de carte era de 22%, iar după cea din 1909 acest procent se ridică la 39,4%, adică o creștere de 17%; iar, dacă ne raportăm numai la populația satelor, vedem 15,2% știutori de carte în 1899 și 34,7% în 1909, adică o creștere de 19,5%.

Se va zice că acest rezultat este departe de ceace ar fi trebuit să avem. A judeca, însă, opera lui Haret în această direcțiune după ce și-a propus însuși ea ideal, este o greșală. El singur a arătat în nenumărate rânduri lipsurile școlii primare

1. Vol. III pag. 5.

2. Vol. III pag. 45.

și și-a exprimat nemulțumirea că nu poate face mai mult. Drept este să judecăm această operă după rezultatele obținute față de trecent. Și dacă judecăm astfel — pe baza rezultatelor statistice —, va trebui să mărturisească oricine că ce a făcut el în cei 9 ani cât a fost ministru este un rezultat strălucit și că, în momentul când el se retrage în 1910, lasă învățământul primar *în plin progres*.

Acest progres nu se datorește, de cât în mică parte, mersului natural al lucrurilor, ci mai ales *măsurilor* înțelepte luate de Haret în toate ocaziunile, se datorește *ochiului neadormit* al aceleia care-și făcuse din înaintarea stării culturale a poporului nu numai o doctrină de guvernământ, dar un crez personal. Sufletul lui întreg era prins de această preocupare și nenumăratele piedici și motive de descurajare, pe cari le cunoaștem cei ce am avut onoarea să stăm aproape de dânsul, nu i-au înfrânt niciodată voința, care da totul la o parte pentru a izbândi în această luptă pe care a socotit-o drept țintă supremă a vieții sale.

Cele mai multe din aceste măsuri administrative s'au putut vedea în volumele precedente; în cel de față se vor vedea altele cari întăresc pe cele din trecut și puține lucruri noi.

Și în perioada aceasta găsim aceeași preocupare pentru a stabili legătura între școala primară și mediul social în care acționează.

Urmărind împruținarea numărului analfabeților, se ocupă de învățământul adulților, reamintind prefectilor și primarilor îndatoririle comunelor, despre cari vorbește cu amărăciune: „*Cu părere de rău trebuie să constatăm că, de 43 de ani de când s'a decretat la noi învățământul obligator și gratuit, comunele au fost departe de a se achita în mod satisfăcător de sarcinile ce li s'au lăsat în seamă... Nu aiurca trebuie căutată cauza relei stări a învățământului nostru primar și a imensului număr de analfabeți ce avem și care ne pune în rândul țărilor celor mai inculte din lume... Este imposibil ca starea aceasta de lucruri să continue.*”¹

În circulara aceasta se găsește și constatarea că „*lemnul nu se procură la timp sau nu se procură deloc... În iarna trecută au fost numeroase școli unde nu s'au dat lemne de foc, făcând pe învățători și pe copii să se îmbolnăvească de frig sau să închidă*

școalele". Dureroasă constatare! Asemenea fapte erau vechi — sperăm că azi nu se mai întâmplă așa ceva — ele au inspirat lui Caragiale cunoscuta lui schiță, intitulată : „Urgent !” în care se vede (sub formă de adrese oficiale) cum primarul comunei întârziează cu trimiterea lemnului la o școală primară de fete și cum urmează o corespondență între primărie, revizorat, direcția școlii și Minister, corespondența începând în Octombrie până în Martie, când, după o interpelare în Cameră, Primarul scrie directoarei : „*Măine* veți primi la școala ce cu onoare dirijați cinci care de lemne etc.”. Autorul nu spune, însă, dacă acel *măine* a fost o realitate.

Pentru a înmulți rezultatele școalelor și cursurilor de adulți, Haret prevede în bugetul ministerului sume cât de mari i se permite pentru a încuraja munca învățătorilor și cere revizorilor școlari să urmărească silințele lor, să facă tablouri de cei mai sărguitori. ¹ În fine, profitând de o sumă de manifestațiuni ale corpului didactic de toate gradele „*de a aduce contingentul lor de muncă sub toate formele pentru a ajuta la ridicarea cât mai repede a stării economice și culturale a țării*” ², atrage atențiunea celor binevoitori că urgența cea mai mare o prezintă cursurile de adulți sub toate formele : „*pentru a micșora în mod simțitor marea masă a analfabeților, care constituie pentru țară o povară, un pericol și piedica cea mai mare pentru înaintarea ei temeinică în civilizație.*”

Sunt cuvinte pornite dintr'un suflet îndurerat, pe cari sub diverse forme le repeta în nenumărate ocaziuni și cari — vai ! și astăzi — se pot repeta cu destulă îndreptățire.

Dar nu numai chestiunea instrucțiunii adulților îl preocupa pe Haret, ci întreaga activitate extrașcolară. Chiar din 1907, îndată ce restabilirea liniștei o permite, el îndeamnă pe toți la lucru : „*Precum după furtună gospodarul harnic își adună iarăși snopii risipiți și se pune la lucru cu îndoită ardoare, tot așa și noi, cari avem răspunderea cea mai mare în pregătirea viitorului, trebuie să reparăm răul ce s'a făcut și să ne reluăm cu puteri încordate munca noastră intreruptă.*” ³ El le amintește că datoria lor este

1. Vol. III pag. 53.

2. Vol. III pag. 56.

3. Vol. III pag. 17.

să vindece „sufletul de otrava urii și a neîncrederii,” că nimeni nu poate sta spectator pasiv, că nu se cade să se lase unii pe alții, ci cu toți, mari și mici, dela sate și dela orașe să se sprijine reciproc. „Fi-va cineva care, în urma dureroasei experiențe recente, va mai avea tristul egoism de a nu pune umărul alături cu tovarășii lui de apostolat?” El cere ca toate autoritățile locale să fie interesate la mișcarea învățătorilor și toți să lucreze cu prudență, cu stăruință, fără pripire și potrivit cu mijloacele de cari dispun. Nu le ascunde greutățile și rezistențele ce vor întâmpina; dar le spune cu convingerea adâncă a omului care a luptat și a suferit: „Sacrificiul pentru țară se măsoară după mărimea datoriei, iar nu după a greutăților. Cu și soldatul care moare ca să asigure o victorie pe care el nu o va vedea, tot așa și noi trebuie să ne devotăm pentru a pregăti o stare de lucruri din care noi nu vom vedea decât începutul, dar care nu se va desăvârși decât cu încetul pentru urmașii noștri. Noi ne vom duce din această lume cu marea mulțumire de a ne fi făcut datoria și de a fi participat la lucrarea cea bună. Față de dânsa, uităm, am și uitat, necazurile și suferințele ce am îndurat din cauza ei.”¹

Cine vorbește așa? Este oare șeful suprem ierarhicește al unei administrațiuni care se adresează inferiorilor săi? Nu! Este omul de inimă care găsește accente ce merg în fundul sufletului și răscolesc tot ce sufletul omenesc are ascuns în colțurile unde n'a pătruns răutatea și îndemnurile diavolești. Este luptătorul care, convins de puterea binelui, are încredere în biruința asupra răului.

Asemenea fapte explică de ce Haret a reușit să-și facă dușmani, dar și mulți amici fanatici.

De aceea are mulțumire să vadă „mișcarea ce începeu a se produce cu o intensitate din ce în ce mai mare printre membrii corpului didactic dela orașe”². De aceea, convingând pe membrii Sf. Sinod, obține votul de la 21 Octombrie 1909 pentru stabilirea unei conlucrări după un plan comun a preoților cu învățătorii și dă deciziunea de la 20 Martie 1910, prin care dă formă definitivă acestei activități frățești pentru binele obșteșc.³

Astfel se pot desvolta mai bine și cooperativele sătești

1. Vol. III pag. 17—18.

2. Vol. III pag. 6.

3. Vol. III pag. 73.

de tot felul ¹ și librăriile cooperative ale școlărilor, căutând să ia măsurile necesare pentru a le păstra caracterul lor benevol și scopul de a ajuta pe copiii săraci ²

Cu constantă grijă de a păstra caracterul serios și cumpănit tuturor manifestărilor pornite cu îndemnul și ajutorul învățătorilor, el dă sfaturi de prudență și pune în vedere celor interesați greșelile de cari trebuie să se ferească. ³

Era firesc din parte-i, căci tot la corpul didactic, mai ales primar, face apel și pentru alte chestiuni afară de cele legate de cultură și politică. Prin școală urmărește el descoperirea focarelor de boale molipsitoare spre a veni în ajutorul medicilor comunali; prin școală își propune „a stărpi cu încetul deplorabila deprindere a poporului de a se adresa la babe” ⁴; prin școală vrea să facă anchete de mare interes social asupra stării intelectuale, economice morale și sanitare a familiilor ⁵.

Oricine vede ce înaltă misiune dă Haret corpului didactic primar. De aceea le și arată o deosebită sollicitudine. Niciun alt ministru nu lucrase ca el pentru îmbunătățirea stării materiale și morale acestui corp, dar a ținut, în același timp, să puie hotare sigure peste cari să nu se treacă. Astfel au fost cursurile de perfecționare pentru *ajutorii învățători*, organizate în 1909, măsurile bine chibzuite pentru *înaintarea pe loc a învățătorilor*, „cel mai excelent mijloc de emulațiune” (cum zice un învățător), la cari adăogăm modificarea adusă — prin stăruința lui — articolului 7 din legea pentru regularea proprietății rurale în sensul că preoții și învățătorii se vor considera că sunt și ei *cultivatori săteni*, astfel au putut să dobândească „*locuri de casă sau de cultură și să-și poală în temeia gospodării, model pentru săteni.*” ⁶ De aceea cu drept cuvânt scria în 1911 un institutor: „Cel mai valoros omagiu pe care corpul învățătoresc îl poate aduce d-lui Spiru Haret este ca *întreg acest corp să se facă și în viitor demn de situația ce i s'a dat de d. Haret.*”

Să dea Dumnezeu ca acest lucru să nu-l uite niciodată!

* * *

1. Vol. III pag. 42.

2. Vol. III pag. 63.

3. Vol. III pag. 42.

4. Vol. III pag. 8.

5. Vol. III pag. 54 și 59.

6. Vol. III pag. 74.

Atențiunea ce trebuia să dea pentru problemele multiple ale învățământului secundar i-a fost turburată la începutul activității sale din această epocă de o chestie care a produs atunci mult sgomot și a deslănțuit în contra lui porniri politice foarte violente.

Se știe că prin legea din 1898 pentru organizarea învățământului secundar Haret a suprimat concursul pentru fiecare catedră și l-a înlocuit cu examenul de capacitate urmat de un tablou din care, la fiecare vacanță, trebuia să se ia pe rând cei reușiți și să se numească în locurile potrivite. Prima sesiune a acestor examene a început la 1 Octombrie 1904. În Ianuarie 1905, după ce Haret se retrage, noul ministru întrerupe seria de examene, introduce oarecari modificări în lege, schimbă comisiunile și reîncepe examenele mai târziu. Revenind Haret în 1907 constată toate acestea, mai constată că, după formarea tablourilor de capacitate, nu s'au publicat toate catedrele vacante, candidații reușiți și înscriși au fost împiedicați a-și exercita dreptul de liberă alegere, mai târziu s'au făcut și transferări tot așa de neregulate. Toate aceste constatări le supune Haret consiliului de miniștri printr'un raport de la 3 Iulie 1907, însoțit de toată documentația necesară¹ și, fiindcă chestia i se părea prea serioasă, cere aprobarea colegilor săi pentru măsurile ce avea să ia și cari erau: publicarea din nou a tablourilor de capacitate ale examenelor din 1904, 1905 și 1906; publicarea din nou a orelor vacante cari s'au ocupat în 1905 și 1906; repartizarea din nou a orelor vacante între profesorii cari au drept.

Înainte chiar de a aplica aceste măsuri, foarte mulți profesori pe care îi priveau aceste anulări s'au adresat justiției. După ce a început aplicarea lor, s'a ajuns la rezultatul că unii au fost puși în situațiile anterioare, alții au avut situațiile schimbate, dar prin aceasta au fost mulțumiți cei cari protestase în vremea când se făceau primele numiri (în 1905—906). Prea puține au fost cazurile în cari justiția a dat satisfacție celor ce i s'au adresat, anulând deciziuni ale lui Haret. Chestiunea aceasta a avut ecou în Parlament, unde i s'au adresat interpelări, ea a hrănit câțeva vreme luptele politice, despre cari se va vorbi în capitolele prioritare la activitatea lui parlamentară.

1. Vol. III pag. 11.

Reușind să pună rânduială acolo unde a fost nevoie și a fost cu puțință, Haret a continuat opera începută în celelalte perioade și a adus câteva inovațiuni. Vom nota : continuarea *conferințelor profesorilor pe specialități* (institute încă din 1899), cari aveau de scop schimb de idei între profesori și reprezentanții autorității centrale pe deoparte, între profesori de aceeași specialitate, pe de alta ; prin acestea se forma o unitate de vederi ale profesorilor din același grup, iar conducătorii învățământului erau puși în curent cu multe împrejurări cari necesitau anume măsuri administrative pentru progresul școalelor. Aci întâlnim o veche idee a lui Haret, pe care o formulase în „Raportul” din 1884 : el socotea că este în interesul superior al învățământului ca, între învățătorimea de toate gradele și între administrație, să fie un raport de *colaborare* și, fiindcă pe atunci singura instituție de care s’ar fi putut folosi era consiliul general al instrucțiunii, dorea ca acesta să fie întrebuințat în acest scop (modificându-i-se, firește, componența), apoi, văzând că nu e cu puțință, voia să se folosească de activitatea „Societății corpului didactic”, desființată și ea mai târziu. Pentru stabilirea unui fel de osmoză între minister și profesorie, a încurajat congresele corpului didactic și s’a folosit de conferințele pe specialități despre cari am vorbit.

Vom însemna apoi instituirea *comisiunii pedagogice* (în Noembrie 1907). Alături de corpul inspectorilor cari trebuiau să cerceteze activitatea profesorilor și să o aprecieze, pentru diferite nevoi administrative, Haret a avut ideea de a însărcina pe un număr de profesori distinși în fiecare specialitate să viziteze pe colegii lor, să asiste la lecțiuni, să discute diferitele chestiuni de metodică ori de știință ce s’ar ivi. De aci puteau să profite și unii și alții și, la urmă, învățământul să aibă un câștig însemnat.

Tot în epoca aceasta Haret a încercat să simplifice întocmirea examenului de fine de an, la școlile secundare reducându-le din importanță. Era tot vechia lui idee, care ar însemna un mare progres dacă s’ar putea aplica : profesorul să caute a cunoaște așa de bine pe școlarii săi ca să n’ aibă nevoie de controlul fugar și adesea iluzoriu de la sfârșitul anului.

Deși nu credea în valoarea absolută a examenului, socotea însă că este o datorie de onestitate ca acolo unde se aplică măsura a-

ceasta, să se facă lucrurile cu toată seriozitatea. De aceea, aflând cum se fac examenele particulare, el adresează prezidenților de comisiuni examinatorii o circulară prin care le atrage atenția asupra neregulelor ce s'au petrecut: „*cataloge pierdute sau fișurile în desordine; note greșite; ștersături și îndreptări în cataloge, făcute în mod arbitrar; lucrări scrise distruse în loc de a fi păstrate în arhiva școlii... permisiune acordată unor școlari de a trece examene pentru câte două, trei, patru și chiar cinci clase.*”¹ Dacă la acestea adăugăm și posibilitatea de fraudă, substituie de persoane, înțelegem mahnirea lui Haret, care spune că asemenea examene ale elevilor pregătiți în particular sunt un rău exemplu pentru cei din școlile Statului, aduc descurajarea pentru cei silitori și încurajare spre rele pentru cei slabi de îngeri: El vede un pericol pentru întregul învățământ, care devine „*un mijloc de stricăciune morală și de îndemn la fraudă și necinste.*”

Se știe că Haret a fost totdeauna un *amic* al școlilor particulare, a crezut că ele pot lucra alături de cele publice la înaintarea stării culturale a țării, dar a cerut muncă serioasă și onestă din partea directorilor, a împiedicat pe cât a putut relele și a pedepsit adesea pe cei vinovați. Dorința lui a fost să facă o lege a învățământului privat. În 1898 vorbind în Parlament în discuția legii învățământului secundar și superior, zicea că complementul acestei legi sunt altele două: a învățământului *privat* și a învățământului *profesional* și își exprima speranța că va începe cu cel privat și apoi va trece la celalalt învățământ. Imprejurările au voit ca să facă în 1899 pe cea de a doua, iar pentru cea dintâi, când a venit cu proiectul în 1904, a fost nevoit să-l retragă înainte de a ajunge la votare. Mărturisesc că n'am înțeles de ce adversarii lui politici s'au învierșunat atât contra acestei legi și de ce amicii lui politici nu l-au susținut în deajuns pentru ca să dea țării un instrument prețios în folosul culturii. Astfel, a fost silit și el, ca și alți miniștri, să se mulțumească cu regulamente și dispozițiuni ministeriale, cari nu pot înlocui o lege.

* * *

Ca și în celelalte perioade ale activității sale de ministru, Haret stăruiește și acum în aplicarea concepțiunii sale: că școala

1. Vol. III pag. 9.

trebuie să dea educație și măsurile lui pornite de aci sunt numeroase și îndreptate în multe direcțiuni.

Din pricini pe cari nu este locul a le arăta aci, concetățenii noștri nu prea sunt convinși că legile și regulamentele trebuiesc respectate. Cine a trecut prin oricare ramură a administrației a avut nenumărate ocaziuni să audă vorba veche : „o fi zicând așa legea, dar dacă vrei d-ta...” De aceea un distins om politic, Dim. Sturdza, s'a văzut silit să puie în fruntea programului de guvernământ al unui guvern liberal : „*Domnia legilor*”. Persiflat de unii, socotit de alții ca pesimist, acuzat că și el e vinovat că mai poate dăinui o stare de lucruri care să justifice un asemenea punct de program, el a luptat pentru realizarea lui și fericii am fi cei din generațiile mai noi dacă am putea zice că azi legile *domnesc* fără contestațiune... Haret socotea că acea regretabilă mentalitate cetățenească se datora lipsei de educațiune și că, în afară de alte măsuri cari nu intrau în atribuțiunile lui, îndreptarea va veni prin școală. E o circulară din 1907 către directorii de școli primare prin care îi invită să nu mai spuie părinților cari cer ceva contra legilor și regulamentelor : Duceți-vă la Minister, căci el singur poate face. „*Aceasta — zice Haret — este cea mai rea școală ce se poate face unora cari și fără aceste lecții de ilegalitate sunt prea mult înclinați a crede că nicio lege nu e făcută ca să fie respectată.*”¹ Circulara aceasta, pe care atunci au taxat-o unii de naivitate, iar adversarii lui de ipocrizie, era, în realitate, din partea lui Haret un *act de credință*. Pentru el, cea mai neînsemnată prescripție dintr'un Regulament era sfântă. Incăpățănare ! ziceau atâția cari se vedeau refuzați de el pentru „un lucru de nimic.” Haret nu era încăpățănat, căci niciun ministru de instrucție *n'a schimbat* așa des diferite detalii din regulament ca el. Dece ? Dacă se convingea că o măsură prevăzută într'un articol nu dă roade bune sau are vre-un inconvenient serios, el făcea tacticos raport la Consiliul de miniștri, la Rege și modifica articolul, dar *nu-l călca* pe câtă vreme era încă în vigoare. El nu era ca aceia cari chiamă pe directorul respectiv și, dându-i petiția, îi spun : E contra regulamentului, dar poate găsești vre-un precedent ! Povestea spune despre un ministru care făcea însuși *primul precedent* anti-legal pentru a avea drept să-l facă pe al

doilea și care cu atât mai fericit era când găsea vreo călcare de regulament a unui adversar politic, căci în mintea lui se făcea îndată acest raționament: Să poftescă să protesteze o gazetă, căci imediat i-arăt ce a făcut cutare. Judecând faptul de la care pornește circulara amintită, firește că chiar dacă directorul școlai nu l-ar fi îndemnat, n'ar fi putut opri pe cetățean de a se duce la minister. Chestiunea era ca aci *favoarea să nu se facă*. Haret, care se credea destul de forte ca să n'o facă, putea să spera că educația cetățenească se va perfecționa și de aceea se credea și îndreptățit să scrie ceea ce a scris.

Aceeași fermitate de convingere și aceeași încredere în puterea educativă a școlai îi dictează să facă o altă circulară prin care atrage atenția învățătorilor contra jocurilor de noroc: „*una din cele mai funeste și degradatoare pasiuni*”¹ și le cere să supravegheze și să îndemne spre bine pe elevi ca să poată influența și pe părinții lor. Firește, asemenea cerință presupunea că dascălii sunt indemni față de această pasiune. Dece se va fi adresat numai corpului didactic primar și încă numai celor rurali? Ne place a crede că ceilalți n'aveau nevoie de asemenea sfaturi, de oarece erau de mai înainte convingși. Să nu fi fost, Doamne ferește! că ar fi văzut inutilitatea lucrului și se mulțumea — ca țăranul din fabula lui Costache Bălăcescu (care mirosea peștele la coadă) — să încerce a începe îndreptarea *de la coadă*.

Ar zice cineva: Ce crimă este că fără să fure, să înșele, vrea omul să se îmbogățească? Negreșit, Haret nu putea să aibă gândul a opri pe cetățeni să-și sporească averea; dar el a dat tuturor rețeta pentru aceasta: *muncă și economie*. Când a îndemnat pe săteni să facă agricultură mai bună, când a încurajat formarea de tovărășii pentru vânzarea în comun, când i-a chemat să-și dea banii la banca populară spre a-i înmulți, n'a arătat oamenilor drumul spre îmbogățire? Și pe lângă acestea el a fost acela care a dat cea mai mare atenție Caselor de economie școlară și care a instituit un inspectorat al acestor case și, pentru că *mania* lui (cum se zicea) era să puie rânduială în toate, a făcut și un regulament special. Circulara sa din Decembrie 1909 către directori și diriginți de școli este un adevărat curs de metodică pentru educațiunea școlai spre economie.² „*In faptul economiei,*

1. Vol. III pag. 41.

2. Vol. III pag. 66.

zice el, sunt două acte : actul financiar, care aduce celui ce pune la păstrare un câștig ; actul moral, deprinderea de a nu arunca banii pe lucruri de nimic. Această deprindere cu păstrarea, este un exercițiu de gimnastică morală mult mai prețioasă decât banul însuși, pentru că ea ridică valoarea omului și-l face să aibă voință și într'o societate de oameni liberi scopul educației trebuie să fie acela de a face oameni cu voință, stăpâni pe ei înșiși." Apoi urmează instrucțiuni de procedare, în cari vorbește de lecțiuni speciale, de cuvântări iarăși speciale în ocaziile când se adună la școală și părinții (tot ideea lui veche : școala trebuie să radieze și dincolo de zidurile ei) și altele. Circulara aceasta este un prețios model de modul cum știa Haret să se coboare până la detaliile cele mai mici ale unei chestiuni și să se înalțe până la filozofia ei.

Urmărind același scop de a da cât mai mare rol educativ școlii, Haret a încurajat și acum serbările școlare obișnuite, iar pentru ocaziuni mari s'a gândit din vreme la pregătirea unor serbări speciale. La 24 Ianuarie 1909 se împlinesc cincizeci de ani de la săvârșirea unirii principatelor și pentru comemorarea acestui act a trimis la 13 Septembrie 1908 o circulară directorilor de școli primare și secundare : „Ocaziunea aceasta nu trebuie lăsată să treacă, fără ca tinerimea școlară să fie desleptată asupra însemnătății ei și fără să fie făcută să înțeleagă rostul actual al lucrurilor, în care alegerea de la 24 Ianuarie 1859 a fost un moment hotărâtor.”¹ Le cere să organizeze în școală serbări la cari să asiste și publicul și mai ales părinții și, știind locvacitatea fără temeiu a multora, dă o prețioasă recomandare : „vorbirile să fie cât de puțin declamatorii și să se întemeieze mult pe fapte, căci faptele petrecute în anii aceia și oamenii cari au luat parte la ele constituie desigur obiectul uneia din cele mai înălțătoare lecții ce se pot da nu numai tinerimii, dar și unui popor întreg.”

Și astfel, grație lui Haret, în ziua de 24 Ianuarie 1909, în toate centrele de populație din Regat până în cel mai mic sat cu școală, s'au ținut cuvântări — poate și unele „declamatorii” — cari au reamintit sau au adus în cunoștința ascultătorilor actul dela 24 Ianuarie.

Dacă serbările acestea au un rol însemnat în educația patriotică a tinerimii, fiindcă o face să cunoască țara în trecut,

adică istoria ei, Haret s'a gândit și la mijloacele de a face pe școlari să cunoască și țara *în prezent*, adică geografia ei. Negreșit, existau și pe atunci cursuri de geografie în toate școalele; dar nu era de ajuns. Nu poate zice că-și cunoaște țara acel care a citit o carte sau zece cărți. Complementul cel mai interesant pentru aceasta sunt excursiunile; lucru a fost înțeles de mulți și de mai mult timp și chiar practicat pe ici pe colo, dar consacarea oficială a excursiunilor școlare s'a făcut de către Haret în 1903. Rezultatele au fost, de sigur mulțumitoare, dar au avut și multe dificultăți, căci organizarea și mai ales conducerea lor era lucru ostenitor și delicat. Se cerea mai ales spirit de ordine și din partea conducătorilor și din partea elevilor. Cum nu ne puteam lăuda cu asemenea însușire, Haret e nevoit, pe baza informațiilor luate, să dea în Ianuarie 1910 o circulară către directorii de școli, indicându-le toate dispozițiile regulamentelor și toate mijloacele necesare pentru a reuși mai bine. ¹

Rezultatele nesatisfăcătoare ale excursiilor se explică, între altele, și prin lipsa de disciplină a școlarilor. Acest lucru va fi fost observat de mulți oameni politici, cari s'au gândit să caute un remediu. Trebuie disciplină? Unde e mai bună disciplină decât în armată? Să facem apel, deci, la armată ca să ne dea disciplina care trebuie în școală. Acest raționament greșit, care însemna mărturisirea unui faliment total al organizării învățământului nostru, pe care și l-a însușit ministrul de instrucție de atunci, a condus la alcătuirea unei legi (4 Martie 1906), care introducea instrucția militară obligatorie în toate școalele de băieți, adică: exerciții militare, cunoștințele teoretice ostășești și tragere la țintă. Acestea se predau de un corp de instructori speciali numiți de ministerul de războiu și depinzând de un șef care nu ținea de administrația școlară, toți, firește, grade inferioare și ofițeri. Notele la obiectele militare se socoteau la promoțiunea elevilor chiar cu un coeficient mai mare decât celelalte note. Haret n'a putut decât să arate în articolele sale publicate în „Revista generală a învățământului” ² toate neajunsurile ce vor rezulta pentru mersul școalelor și când a venit ministru în 1907 și a văzut cum se realizase temerile lui, mai mult chiar decât

1. Vol. III pag. 70.

2. Vezi: Revista generală 1906—907.

scrisese el, a căutat să ia măsuri de îndreptare, mărginite de o camdată la școalele normale, unde i se părea că urmările sunt mai grave, căci, din pricina programului *militar*, rămânea neexecutat programul „civil” și normalişti terminau școala cu studiile necomplete. În acest scop a dat la 28 August 1907 o circulară către directorii acestor școli¹ în care arată ce modificări trebuiesc făcute în orarele claselor la 1 Septembrie următor pentru a se îndrepta întru câtva starea de lucruri existentă și în care justifică aceste modificări, zicând între altele: *„Introducerea învățământului militar nu poate justifica aceste mari neajunsuri... Noul învățământ putea să fie introdus în programă și să i se facă un loc potrivit cu serviciile ce era el în măsură să dea, dar el nu trebuia nici să absoarbă, nici să domine, nici să împiedice funcționarea regulată a învățământului civil, căruia se datorează formarea societăților moderne și cari — și la noi — a format și va forma și pe viitor temelie educației naționale.”* Profesorii și institutorii cari au funcționat în acel timp și-aduc aminte desordinea care s'a produs din cauza nepriecării pedagogice a corpului de instructori militari și de situația ridicolă în care se găseau unii din ei puși să dea lecțiuni unor școlari cu cunoștințe superioare celor ce aveau ei. Gândiți-vă la sergenții cari învățase o clasă sau două primare și explicau elevilor din clasa IV ce este traiectoria unui proiectil, gândiți-vă că aceste cursuri se dictau în clasă și amintiți-vă de hohotul de râs ce se producea în public când gazetele publicau pagini din aceste „cursuri”.

Văzând că silințele sale nu pot da toate roadele cuvenite, mai ales că corpul instructorilor ascultând de ordinele superiorilor, cari nu se simțeau sub controlul și conducerea ministrului de instrucție, aplicau cum credeau ei hotărârile acestui minister, Haret trimite șefului guvernului la 1 Iunie 1908 demisiunea sa zicându-i *„Dacă nu mi se permite să administrez școalele cum înțeleg eu, vă rog să fii descărcat de o sarcină care-mi impune numai responsabilități și nimic altceva. Vă rog să credeți că în niciun chip nu pot să merg mai departe în condițiunile acestea.”*²

Situațiunea, de sigur, era foarte neplăcută pentru Dim. Sturdza. Având despre Haret ideea pe care știm că o avea, ar fi

1. Vol. III pag. 28.

2. Vezi scrisoarea în Revista generală a învățământului.

considerat ca o mare pagubă ca el să nu mai fie în capul ministerului școalelor. De altă parte organizația militară de care vorbim fusese făcută cu învoirea și poate cu îndemnul Regelui, care trebuia să fie mulțumit de a avea o tinerime disciplinată. Mulți din jurul lui Haret — deși nu știau de scrisoarea către Sturdza — vedeau dificultatea situației și erau foarte îngrijorați pentru învățământ. Totuși lucrurile au luat altă cale. Regele Carol I era om înțelept, nu ținea să impună o părere numai pentru că era al Lui, ci cerceta faptele și împrejurările cu obiectivitate; apoi avea o considerație deosebită pentru valoarea lui Haret; de aceea a admis ca lucrurile să se schimbe. Organizarea din 1906 s'a desființat și în locul legilor din 7 Martie și 22 Iunie 1906 s'a votat altă lege promulgată la 24 Martie 1909 care introducea în școlile secundare și profesionale de băieți *instrucția militară și tragerea în ținută* cu un personal numit de ministerul de instrucție. Școlile normale au păstrat obligația de a avea cursuri militare, dar în schimb elevii erau înscriși încă din școală în controalele armatei și erau dispensați de serviciul în cazărmi.

* * *

Înainte de a încheia, trebuie să mai pomenim de o instituție creată de Haret în epoca de care ne ocupăm.

După ce luase o sumă de măsuri pentru a pune vechea comisiune a monumentelor istorice (înființată în 1892) în situația de a lucra cât mai bine, după ce a alipit-o în 1907 pe lângă Casa Bisericii, s'a gândit la o altă chestiune în legătură cu istoria țării.

Studiile istorice serioase se întemciază pe documente. Documentele se găsesc în arhive și se pot consulta acolo de cei interesați. Se înțelege că această procedură cere mai mult timp și bani mai mulți. Spre a încuraja dezvoltarea cercetărilor istorice, s'a întreprins în toate țările culte publicarea acestor documente. Se impunea și țării noastre această îndatorire. Spre îndeplinirea acestei cerințe au început să lucreze în 1843 Kogălniceanu cu „Cronicele Moldovei”, în 1845 Laurian și Bălcescu cu „Magazin istoric pentru Dacia”. A continuat Hasdeu și alții și în urmă Academia și-a luat sarcina de a face ea asemenea publicații, între cari este marea colecțiune, care poartă numele de *Hurmuzachi*, pentru amintirea lui Eudoxiu Hurmuzachi care a dăruit Academiei Române o prețioasă adunare făcută de el. Între cola-

boratorii la această operă a fost și d. N. Iorga, care a întocmit și alte colecții sub îngrijirea sa. Haret, socotind că Statul este dator să contribuie și el pentru înmulțirea lucrărilor de acest fel și îndeplinirea lor după norme științifice, a întocmit în 1909 un proiect de lege prin care se înființa o *Comisiune istorică a României*, cu însărcinarea de a publica cronicile interne și externe, documente, inscripții, ș. a. Este de mirare cum a putut fi atacat acest proiect în așa fel ca să fie respins în Martie 1909 și să nu devie lege decât în Februarie 1910. Haret a numit ca membri (pe 7 ani) pe : I. Bogdan, D. Onciul, I. Bianu și Demostene Russo, având ca secretar pe Al. Lapedatu. Această comisie a publicat, cu subvențiunea ce se acorda anual de minister, multe lucrări de valoare, în curs de mai mulți ani.

* * *

Mai este o măsură importantă a lui Haret în acest timp, de care trebuie să ne ocupăm — în altă ordine de idei : în administrația școlilor. A administra bine presupune — pe lângă bune intențiuni și alte însușiri — a cunoaște pe cei administrați. De aceea, în toate, este necesar un serviciu de control. Firește, ca orice pe lume, și acest serviciu poate fi ridiculizat, cum zice „Paraponisitul” lui Alecsandri :

Avem bujori
De perceptori
Și controlori
Și inspectori
Sub inspectori
Și inspectori
De inspectori...

ba poate chiar să merite a fi ridiculizat ; dar — iarăși ca orice lucru — dacă e făcut cum trebuie poate fi folositor scopului. Totul este să fie seriozitate, fiecare să-și facă datoria. Haret, de mult, din 1884, când a publicat raportul său și când era singur inspector peste toate școlile, arată nevoia de a înmulți personalul de control. În 1908 erau, pentru învățământul primar. 2 inspectori generali, 7 inspectori de circumscripție și câte un revizor școlar de fiecare județ. Socotind că numărul revizorilor nu e suficient în raport cu numărul din ce în ce mai mare al în-

vătătorilor, pe de altă parte voind să încurajeze pe cei distinși dintre învățători cari fusese *înaintași* (după examenele instituite tot de Haret), înființează, la 1 Septembrie 1908, 52 de posturi de revizori școlari de clasa II. Se îndoiește cineva dacă erau necesari? Dacă pentru un județ cu cc. 100 de comune — zice un învățător — sunt vreo 7 administratori de plasă, cum să fie suficient un singur revizor pentru un județ cu cc. 170 de școale? Dar dacă nu se discută necesitatea, se poate discuta alegerea lor. În această privință, Haret, pentru ca să nu facă vreo greșală, a luat toate măsurile, a cules toate informațiile și — trebuie să adaog, ca unul ce eram atunci în administrația școlară: nici o informație de la cluburile politice. — Prețioasele rezultate, bogatul material informativ ce au adus acești noi revizori plini de râvnă și de entuziasm pentru misiunea lor au arătat folosul cel mare ce ar fi putut da aceștia, dacă întâi, dacă nu s'ar fi desființat (în 1911), apoi dacă ar fi fost lăsați să-și vază liniștit de treabă, urmăriți de ochii veghetori ce ar fi trebuit să fie la centru, în fine, dacă la facerea vacanțelor, ar fi fost înlocuiți după niște criterii obiective de alegere.

În legătură cu chestiunea aceasta a serviciului de control vom nota deciziunea din 12 Mai 1909 prin care fixează sfera de atribuțiuni ale inspectorilor școlari ¹. Interesant este că găsim aci un început de descentralizare administrativă: se fixează lucrările ce pot fi făcute de revizori și de inspectori fără a se adresa ministerului. Nu e locul să discutăm aci problema descentralizării, pe care n'am reușit s'o rezolvăm nici până azi și care într'un moment ne-a dat sfărâmarea conducerii Statului în „provincii”; dar cei cari se ocupă și se vor ocupa de ea vor avea mare folos dacă vor studia activitatea lui Haret. El era bucuros să dea atribuțiuni bine hotărâte funcționarilor (firește pe baza unor norme bine, strict stabilite de regulamente) și să-i lase liberi și *răspunzători* de actele lor. Mi-aduc aminte de o întâmplare caracteristică pentru ceace spun aci. Era în regulamentul școalelor secundare un articol care stabilea vârsta minimă la care un copil putea fi admis în liceu și se prevedea că directorul școalei poate da dispensă până la 3 sau 4 luni, iar sub această limită *va dispune Ministerul*. Iși închipue oricine că veneau din toată țara cereri

1. Vol. III pag. 62.

de acest fel și, cum ministerul n'avea nicio restricțiune, solici-tatorii făceau apel la această putere *absolută* a ministrului. Haret a modificat articolul, a mărit limitele între cari se putea mișca directorul și a stabilit că sub această limită *nici Ministerul nu poate da dispensă*.

* * *

Această amintire mă aduce la încheierea acestui capitol, pe care trebuie s'o fac caracterizând felul de a lucra al lui Haret în administrație.

Adversarii săi politici și chiar unii amici l-au învinovătit adesea că se uita prea mult la amănunte, că voia să știe prin sine însuși toate lucrurile și că nu se mărginea să emită idei generale pe cari să le lase apoi în seama oamenilor și împrejurărilor. După mine, aci stă marele său merit. Metoda aceasta de lucru poate să aibă inconvenientele ei — în primul rând să obosească peste măsură pe cel ce o practică —, dar ea are două foloase : că un spirit superior cunoscând toate detaliile poate generaliza mai cu temei și cu puțință de izbândă ; — că munca neîntreruptă a șefului este cel mai puternic îndemn pentru toți cei ce stau sub ordinele lui.

Haret nu se ducea în toate zilele la minister. El lucra acasă, unde i se aduceau hârtiile și unde, la ore fixate, veneau șefii de serviciu cu materialul necesar. Cerința lui era ca fiecare act să fie însoțit de toate documentele și cu referatul respectiv. Fiindcă obișnuia să dea multe decizii și circulări, cerea cu stăruință ca fiecare direcție să urmărească modul cum se aplică măsurile lui și să raporteze în anumite termene despre rezultate. Pentru a fi totdeauna bine și la timp informat, avea o metodă foarte originală. Avea două caiete (unul roșu și altul negru). Pe fiecare pagină erau trei coloane. În prima el scria (dând un număr de ordine — soț la un caiet, nesot la celălalt) întrebarea sau ordinul ; în a doua era răspunsul directorului ; în a treia era însemnarea lui despre decizia luată. Cu acest mod, el putea controla în fiecare zi ce chestiune a rămas încă nerezolvată, având a treia coloană goală. Firește aceasta pentru chestiunile cari nu aveau vreun raport sau vre-o petiție. Pentru acestelalte, trebuia să i se aducă referatul necesar. În fiecare dimineață, pe la ora 9, era mare mișcare în toate sălile, toți grăbindu-se să afle ce ordine s'au mai dat, ce măsuri s'au mai luat. Circulările și deciziile erau, în genere,

redactate chiar de el. De aceea poate oricine să observe că multe erau scrise cu vervă și adesea cu pornire sufletească convingătoare sau mișcătoare, ceea n'ar fi putut face un funcționar căruia i s'ar fi dat ordin să facă o circulară despre cutare sau cutare chestie. De aceea Haret a fost ferit de superficialitate, iar rezoluțiile lui, chiar pentru chestiuni individuale, erau așa redactate încât cuprindeau în ele materialul unor circulări sau decizii sau priviri generale menite să intereseze pe orice cititor.

La minister venea numai odată sau de două ori pe săptămână pentru a primi publicul în audiență. Toată lumea intra atunci în cabinetul lui și asculta pe fiecare la rând. Acorda audiențe și acasă, fixând dinainte ziua și ora hotărîtă pentru fiecare: fiindcă lui nu-i plăcea să piardă vremea, nu voia să facă pe alții să și-o piardă pe a lor. Fără să fie prea prietenos, era afabil cu persoanele ce-l apropiau; firește că expansiuni într'un sens sau altul nu întâlneai la el. Mulți — mai ales dintre partizanii politici — plecau nemulțumiți că nu li se satisfăcea o cerere; am văzut adesea pe unii cari declarau *in pello* că se vor răzbuna la vre-o ședință a Parlamentului, dacă erau parlamentari, și nu m'aș mira că între voturile negre ce se găseau în urnă la votarea unei legi să fi fost unele puse de un deputat sau senator căruia i s'a refuzat vre-o cerere nedreaptă. Dacă asemenea lucruri mă întristau, aveam însă mare mulțumire când vorbeam cu vreun „supărat” și-mi spunea: M'am împăcat cu Haret, fiindcă am văzut că a refuzat cutare lucru tuturor cari l-au cerut, nu numai mie.

Aceasta forma tăria lui Haret; aceasta împiedica chiar pe unii să-i ceară lucruri ilegale, căci le era rușine de un refuz întemeiat pe o dispoziție legală. De aceea, de și hărțuit și el ca orice ministru, a putut totuși să facă cele mai multe și mai importante realizări în vremea sa.

Așa fiind, te întrebi: cum a putut să se dea lui Haret epitetul de „sectar”? Poate că o fi vorba numai de alegerea personalului cu care lucra? În privința aceasta, de sigur astăzi lucrurile s'au lămurit, dar mirare este, căci și atunci s'ar fi putut găsi destule dovezi de contrariu.

Pe vremea când a fost ministru, nu era o lege de stabilitate pentru personalul din minister (și dacă s'a făcut ceva, tot lui se datorește); deci trebuia să aleagă oamenii îndată ce lua conducerea

trebilor. Firește, erau unii cari se aflau în acel moment în partidul liberal, dar mulți erau chemați fără să se găsească în această situație, unii chiar fiind membri într'un partid advers. N'a *intrebat* pe nimeni ce politică face, deci nu poate fi vorba că ar fi silit pe cineva să facă politică liberală. Ba a mers până acolo cu desinteresarea de acest lucru încât a admis ca un funcționar superior care se afla înregimentat în partidul conservator să-și facă -- în timpul unei alegeri -- datoria politică, votând în contra guvernului liberal; iar când funcționarul voind să fie leal, i-a scris la Viena, unde se găsea atunci, și i-a trimis demisia, Haret i-a răspuns supărat fiindcă a crezut că ar putea să o primească în asemenea împrejurări. ¹

1) E vorba de d. C. Meissner, care a povestit însuși faptele și a dat spre publicare răspunsul lui Haret (ziarul „Adevărul“ din 5 Ianuarie 1933.)

ACTIVITATEA PARLAMENTARĂ A LUI HARET ȘI ÎMPREJURĂRILE ÎN CARI S'A DESFĂȘURAT

I.

1895 — 1899

După demisiunea guvernului liberal în 1888, care condusesse țara în vreme de doisprezece ani, au urmat mai multe formațiuni ale partidului conservator, și ale noului partid numit liberal-conservator, până când s'a alcătuit la 27 Noembrie 1891 un minister care a putut să conducă țara până în 1895, prezidat de Lascar Catargiu. Proiectul legii minelor, deși votat la 11 Februarie 1895 de către majoritatea Senatului, a întâmpinat o mare opozițiune în Cameră și toți reprezentanții partidului național-liberal și-au dat demisiunea, pe motiv că legea atacă proprietatea privată și violează Constituțiunea. Se vede că și unii deputați ai majorității împărțeau acest mod de a vedea, căci demisiunile au fost respinse și, deși cei demisionați n'au revenit până la 29 Aprilie, sesiunea s'a închis fără să se fi stabilit ceva asupra acestor demisiuni, după ce se votase legea la 20 Aprilie. Diferite neînțelegeri în partid au adus apoi la 3 Octombrie 1895 retragerea guvernului conservator și formarea unui minister național-liberal la 4 Octombrie.

Prezidat de *Dimitrie Sturdza*, el era alcătuit din : *Eugeniu Stătescu*, vechiu liberal, fost de mai multe ori ministru sub prezența lui Ion C. Brătianu ; *George C. Cantacuzino*, luptător în ziaristică și socotit foarte competent în finanțe ; *Petre Poni*, care mai fusese ministru — tot de instrucție — într'un cabinet conservator, dar care nu activase ca luptător politic ; *George D. Pallade*, fost un membru foarte activ al opoziției unite în vremea lui Ion Brătianu și un violent orator în întruniri publice, reintrat în partidul național-liberal ; *C. I. Stoicescu*, un avocat reputat și orator elegant ; *Nicolae Fleva*, cunoscut și el ca unul

din conducătorii opoziției contra lui Brătianu în 1888, supra-numit „tribunul”, care fusese chiar arestat odată cu Nicolae Filipescu și amândoi aduși în triumf de la Văcărești de o populație în plină agitațiune; *General Const. Budișteanu*, discret partizan, ca unul ce era încă în activitate.

Alegerile generale făcute în Noembrie au dat o foarte mare majoritate partidului liberal și, după constituirea Camerelor, au fost proclamați președinți: la Senat *Dimitrie Ghica*, fiul domnitorului Grigore Ghica, cunoscut sub numele de „beizadea Mitică”, fost ministru și chiar președinte de consiliu în formațiuni conservatoare; la Cameră *Petre S. Aurelian*, fost de mai multe ori ministru și statornic membru al partidului liberal.

În această parlament intră Spiru Haret ca deputat, ales în județul Ilfov colegiul II cu 3305 voturi. Primul său act de parlamentar este raportul prezentat, în numele secției III-a Camerei, asupra rezultatului alegerilor din județele Dâmbovița, Olt, Teleorman și Vlașca, în ședința dela 8 Decembrie 1895.

Guvernul, care-și începea activitatea înconjurat de o mare încredere a țării a simțit din primele luni că i se aruncă plumbi în aripi: Nicolae Fleva, ministrul de interne, pentru motive ce-i erau proprii, dorea să lucreze cu deplină independență față de colegii săi, fapt de sigur contrariu uzanțelor și unității de acțiune a unui guvern și principiului responsabilității ministeriale. De aceea Fleva demisionează la 15 Ianuarie 1896 și este înlocuit la 3 Februarie cu *Anastase Stolojan*, care mai fusese ministru de justiție în 1879 și de domenii în 1885.

O asemenea împrejurare slăbește totdeauna puterea unui guvern, mai ales că s'a și format îndată în jurul lui Fleva un mic grup parlamentar, care se considera ca făcând parte tot din partidul liberal, dar își păstra o cât mai largă libertate de acțiune.

Cu toate acestea, guvernul tot a putut săvârși câteva înfăptuiri legislative, între cari pomenim legea poziției ofițerilor și două prezentate de ministrul instrucției: legea învățământului primar și legea Casei școalelor. Amândouă au avut ca raportor pe Spiru Haret.

Inițiințarea Casei școalelor realiza o veche dorință a lui Haret exprimată sub altă formă (într'o lucrare de când era secretar general): asigurarea posibilității pentru comune de a

clădi localuri de școale primare.¹ În discuția la 19 Februarie 1896 acestui proiect, Haret, n'a rostit niciun discurs, căci combaterea lui nu putea să aibă motive serioase.

Celălalt proiect avea, însă, o lature politică : era vorba să se modifice câteva dispoziții fundamentale ale legii învățământului primar din 1895. Se știe că legea din 1864, care începuse a se considera „caducă” curând după decretarea ei, resistase în contra numeroaselor încercări de a o reforma, făcută de diferiți miniștri și unii cu mare autoritate, ca Dim. Sturdza, Titu Maiorescu, ș. a. Take Ionescu, ministru tânăr, foarte inteligent, spirit care putea cuprinde și asimila lesne chestiuni din domeniul felurite, în același timp ambițios și îndrăzneț, dorind să lase un nume și, de se va putea, și o operă, după trecerea sa pe la minister, se gândi la o procedare de mare abilitate. Dacă atâți miniștri n'au putut dărâma și reclădi dintr'odată edificiul legislativ dela 1864, el va proceda la această operație parte cu parte : va prezenta proiecte pentru fiecare grad de învățământ, adică primar, secundar, superior, profesional. Ajutat de câțiva profesori, unii cari nu făcuse de loc politică, dar aveau încredere în calitățile strălucitoare ale tânărului avocat, cunoscut la bară, la conferințe publice, ș. a., alcătuit mai toate proiectele necesare, pe unele le a și publicat, dar n'a reușit să vadă realizată de cât legea învățământului primar, votată în 1895. Partidul liberal combătuse această lege, era natural, ca, acum, să încerce a o reforma. Poni prezintă deci proiectul în Cameră la 4 Aprilie 1896 și izbuti să-l vadă votat, nu fără o vigoasă împotrivire a deputaților conservatori și în special a lui Take Ionescu.

Cu ocazia discuției acesteia, Haret luă cuvântul pentru prima dată la 8 Aprilie 1896 și fu ascultat cu mare simpatie de majoritatea Camerei.

* * *

Dar situațiunea guvernului deveni foarte critică din pricina chestiunii mitropolitului Ghenadie ; care îl va sili să se retragă.

Mărturisesc că până acum nu pot zice că sunt pe deplin documentat pentru a-mi forma o părere proprie. Probabil că sunt încă multe elemente necunoscute. Desigur țesătura de intrigi

1. Vezi Vol. I pg. 178.

provocată de ciocnirea unor interese personale și a unor ambițiuni, pe care o povestește Milone Lugomirescu (Baba Novak) în cartea sa „Judecata și judecătorii mitropolitului Ghenadie” (1898) nu poate fi crezută. Amestecul Regelui Carol I nu poate fi înțeles.

Să-și închipuiască cineva că Regele s'a amestecat într'un conflict de preeminență ce s'a produs în sânul eforiei sau episcopiei Așezămintelor brâncovenești din București între prințul George Bibescu și mitropolitul Ghenadie, că a luat partea prințului și a inspirat sau îndemnat guvernul lui D. Sturdza a persecuta până la distrugere pe mitropolit! Și aceasta pentru ce? Pentru că înainte de acest conflict prințul nu avea legături cu palatul, iar după aceea s'a dus să se plângă suveranului și să facă un fel de „*pater, peccavi*” pentru atitudinea-i anterioară. Poți înțelege și crede asemenea lucruri? De altă parte, dacă te gândești că George Bibescu a fost un adversar al partidului liberal, încă din vremea bătrânului Brătianu, că a scris cărți în contra acestui partid, că conflictul de care vorbim a început în vremea când erau conservatorii la guvern, nu poți admite că Dim. Sturdza a servit pe un adversar așa de puternic al partidului său și nici că Regele a ținut să fie pedepsit un om nevinovat. E, fără îndoială, o copilărie explicația ce se dădea atunci: că mitropolitul ar fi spus Regelui că și el este „rege” al bisericii și ar fi jicnit pe suveran. Când știi că acest Rege a luat aghiotant pe Colónelul Candiano-Popescu, care proclamase republica la Ploești, că a decorat pe Nicolae Orășeanu, care scrisese în contră-i cele mai virulente satire, atunci nu poți lua în serios o asemenea explicație. Și, înainte de toate, nici nu e adevărat faptul. Insuși Lugomirescu ne spune că o vorbă de acest fel a rostit Ghenadie nu despre Rege, ci despre Prințul Bibescu, zicând că și dânsul este un „prinț” al Bisericii.

Înlăturând toate acestea, să considerăm numai faptele. O serie de acuzațiuni contra mitropolitului se publică în ziare. Sinodul era convocat în sesiune de primăvară în Mai 1896. Câțiva membri încep a lipsi sistematic dela ședințe, declarând — nu în mod solemn, e adevărat — că nu pot lucra sub președinția unui om în contra căruia s'au ridicat învinuiri grave: de natură religioasă și de natură de drept comun, în deosebi bănească. Atunci mitropolitul nu mai convoacă pe membri și

cere ministrului de culte să închiză sesiunea înainte de termen. Ministrul refuză. Sinodul se adună fără convocare și la 17 Mai se citește un act de acuzare și se propune chemarea mitropolitului în judecată. Cine putea să-l judece? Sinodul. Atunci s'au produs o sumă de apărători ai mitropolitului, mai toți din tabăra conservatoare și câțiva din partidul liberal, amici ai lui N. Fleva, împreună cu el. Punctul cel mai important în lupta întreprinsă de ei era o chestie de procedură : cum pot acuzatorii să fie și judecători ? căci după ce trei membri au formulat actul de acuzare, ei vor intra în comisia de judecată, care trebuie să fie compusă din cel puțin 12, deci din întreg sinodul. Firește, va zice cineva : este drept. Da, dar cum s'ar putea altfel ? dacă cei trei acuzatori s'ar retrage, Sinodul s'ar descompleta și judecata nu s'ar putea face. A doua chestiune a fost primirea avocaților ca să pledeze, ceea ce nu s'a admis. Mitropolitul a depus în ziua de 20 Mai apărarea sa scrisă și sinodul a hotărât caterisirea lui : i se luau toate titlurile bisericești și rămânea simplu „monahul Ghenadie”. Modul cum s'a petrecut executarea sentinței este descris — avem dreptul să zicem — cu exagerări mari, când vedem cum se povestește ședința sinodului : „Partenie și ministrul Poni s'au aruncat *ca niște turbați* asupra septuagenarului Arhiepiscop Valerian și *scuturându-l de barbă, l-au târît* în sala de ședințe, silindu-l a subscrie osânda mitropolitului.” Poftesc pe cei cari au cunoscut pe Petre Poni să și-l închipuiască în această situație.

„Fostul” mitropolit Ghenadie a fost condus și așezat la mănăstirea Căldărușani.

Atunci s'a început o agitație puternică de către partidul conservator. O mare întrunire publică în București a dat ocazie lui Alexandru Lahovari să rostească un înflăcărat discurs, prin care cerea să se facă dreptate : „fiat justitia, percat mundus !” Apoi s'a redactat o petiție către Rege care s'a reproduș în numeroase exemplare, ce s'au semnat de cetățeni în diferite orașe și s'au trimis la palat. Au urmat, firește, multe audiențe la Rege ale fruntașilor opoziției. În cele din urmă s'a convenit ca guvernul să se retragă, pentru ca un alt guvern să împace lucrurile. Aceasta s'a întâmplat la 21 Noembrie 1896. „Ministerul pe care am avut onoare a-l prezida — zice D. Sturdza în Senat — s'a retras, *pentru că el dorea, și era de datoria lui s'o dorească, ca să se potolească o agitațiune care era în public.*”

Desigur conservatorii credeau că vor fi chemați ei la guvern, dar Regele a socotit că e mai bine să se formeze noul guvern tot din majoritatea de atunci a Parlamentului. Astfel, a fost numit prim-ministru *P. S. Aurelian*, atunci președinte al Camerei, cu câțiva din foști miniștrii (*Cantacuzino*, *Stoicescu*), iar ca miniștri noi : *G. Mârzescu* la culte, *V. Lascar* la interne, *St. Șendrea* la justiție, *Em. Porumbaru* la lucrări publice și Generalul *Berindei* la războiu.

Se înțelege, situațiunea cea mai importantă o avea *Mârzescu*, căci trebuia să rezolve criza bisericească. El era un om trecut de 60 de ani, avocat iscusit, cu experiență politică, fost ministru în 1869 și în 1870 ; liberal-disident, făcuse opoziție crâncenă lui *Ioan Brătianu*, apoi reintrase în partid. Avea reputația că cunoaște chestiunile bisericești și că a pătruns în tainele canoanelor. Soluțiunea ce se fixase în înțelegere cu fruntașii conservatori era următoarea : să se revizuiască procesul mitropolitului, să fie spălat de acuzațiile aduse, deci reintegrat și apoi să demisioneze fără să fi funcționat (demisiunea era dată în mâna Regelui).

Așa s'au petrecut lucrurile. La 4 Decembrie 1896 Sinodul a luat în cercetare acuzațiile și întâmpinarea mitropolitului și, după scurte discuțiuni și îndeplinirea formelor regulamentare, a hotărât așa : „Ridică de deasupra Mitropolitului Ungro-Vlahiei *Ghenadie Petrescu* hotărîrea dela 20 Mai 1896.” În aceeași zi s'a înregistrat demisiunea și Regele a semnat decretul regal prin care s'a primit.

Dimitrie Sturdza, la redeschiderea Senatului în Februarie 1897, a fost ales președinte. Apoi s'a produs o discuție, prin interpelările adresate de *Petre Grădișteanu* și *Petre P. Carp*, asupra chestiunii dacă se poate ca șeful partidului să nu fie și șeful guvernului. Se vede că *Sturdza* împărtășea părerea lui *Carp*, căci la 1 Martie și-a prezentat demisia și dela președinția Senatului și din calitatea de senator, zicând : „dorește să-mi petrec restul zilelor mele în pace și liniște sufletească”. Se vede și altceva : că *Aurelian* și cei mai mulți colegi ai săi nu înțelegeau să se retragă. Spre a se lămurii situația, demisionează din Minister : *G. Cantacuzino* și *C. I. Stoicescu*. Atunci Regele care dorea ca partidul liberal să aibă posibilitate a lucra pentru binele obștesc, a însărcinat pe *Sturdza* cu formarea cabinetului la 31 Martie 1897.

În acest minister au intrat trei oameni politici mai vechi : *A. Stolojan, George Cantacuzino și Mihail Pherekyde*, acesta mai ales cu mare autoritate ; apoi, pe lângă generalul *Berendei*, păstrat din guvernul Aurelian, au intrat și trei persoane cari își făceau acum debutul ministerial : *Al. Djuvara, Ion I. C. Brătianu și Spiru Haret*.

După închiderea Parlamentului (3 Aprilie 1897), s'a produs o disidență, care a fundat ziarul „*Drapelul*” (apărut la 10 Mai 1897) și a publicat un articol-program, în care inițiatorii — în fruntea lor fiind Petre S. Aurelian — declară că sunt o grupare „național-liberală”, care voește să aplice principiile partidului enunțate în programul de la 1892, firește înțelegând că cei ce se găsesc la guvern și la conducerea partidului nu le aplică cum trebuie. Cu toate acestea, unii din ce cari semnase programul primiră să conlucreze cu guvernul, chiar la deschiderea sesiunii de toamnă a Parlamentului. Vasile Lascar și Ștef. Șendrea fură aleși vicepreședinți ai Camerei, Petre Grădișteanu și Vasile A. Urechia, vice-prezidenți al Senatului, iar Dimitrie Gianni președinte al Camerei.

* * *

Noul ministru de instrucție s'a apucat de lucru cu toată puterea, dorind să facă bună administrație și să pregătească legile necesare pentru bunul mers al școalelor. Dar chestiunile politice de partid aveau pasul înaintea tuturor. Guvernul este atacat cu violență printr'o interpelare a lui N. Fleva care ține patru zile. Și el se considera liberal, dar zicea că „sistemul de guvernare de atunci este cu totul opus programului partidului.” Drapelistii, socotindu-se mai mult liberali decât Fleva, îi dădeau totuși sprijin prin atitudinea lor de frondă. La sfârșitul discuției, când s'a pus la vot moțiunea de încredere în guvern, au fost 95 voturi pentru și 50 contra. Și aceasta într'o Cameră în mare majoritate liberală !

A doua lovitură politică a fost dată de Take Ionescu. El aducea în Parlament acuzația absurdă că Sturdza a trădat chestia națională prin discursul rostit în sala Orfeu la 25 Septembrie 1894, și afirma că măsurile luate de Guvernul unghuresc contra școalelor românești din Brașov sunt întemeiate pe informațiunile date de guvernul lui D. Sturdza. Ministrul președinte

a arătat că suma care se servea bisericii Sf. Nicolae din Braşov era înscrisă în budget, deci nu era un secret şi nu din discursul său a aflat guvernul ungar chestiunea aceasta. A explicat că nu era vorba de o „subvenţiune”, ci de o „datorie” a Statului român către biserică pe baza unor vechi danii şi că a început tratative cu guvernul unguresc ca să se depuie undeva capitalul care să producă renta anuală ce era obligat Statul nostru să serve bisericii. Atât în Cameră cât şi în Senat, unde interpelase Titu Maiorescu, discuţiile asupra acestor lucruri au fost violente.

* * *

În mijlocul acestor furtunoase debateri, Haret se prezintă cu proiectul său pentru organizarea învăţământului secundar şi superior. Deoarece se renunţase la ideea reformării întregului învăţământ printr’o singură lege, de oarece învăţământul primar avea legea sa, se impunea acum ministrului să se ocupe numai de o ramură a învăţământului.

O expunere de motive foarte amănunţită şi însoţită de numeroase anexe s’a distribuit parlamentarilor şi publicului încă din Noembrie 1897. Aci se arată motivele pentru cari legea din 1864 trebuie schimbată, apoi se lămuresc principalele dispoziţiuni ale proiectului.

Pornind de la ideea că învăţământul secundar trebuie să dea *cultura generală* necesară oricărui om care năzueşte spre studii superioare şi *pregătirea specială* pentru a urma cu folos aceste studii, Haret organizează învăţământul secundar în două cicluri: inferior cu 4 clase pentru cultura generală, superior cu 4 clase, care pedeparte continuă cultura generală şi pe dealtă pregăteşte pentru învăţământul superior. De aci, împărţirea cursului superior în secţiuni. După o discuţiune teoretică, în care recunoaşte că nu se poate renunţa la tezaurul clasicităţii antice, dar nici nu se poate impune tuturor cunoaşterea acestuia, el conchide că trebuie neapărat să se diversifice cultura viitorilor studenţi universitari, dându-le unora putinţa de a îmbrăţişa studii realiste, altora studii literare. Împărţirea aceasta va avea de rezultat o cultură — în direcţia fiecăruia — mai puţin superficială decât cece se constatase cu vechia organizare, în care absolvenţii liceelor nu ştiau nici destulă latinească ori grecească, nici destulă matematică. Haret îşi amintea — şi oricine trecuse prin

liceul vechiu își putea aduce aminte—că, afară de acei elevi cari nu se turburau prea mult și nu aveau atracție pentru niciun studiu, ceilalți făceau selecțiunea materiilor după preferințele lor sau, uneori, după valoarea deosebită a vreunui profesor. Se vedeau atunci elevi cari erau notați cu 9 și 10 la matematici și cu 3 la studiile literare ori la latină sau greacă și invers. Excepțiuni erau accia cari puneau tot atâta sârguință pentru toate materiile. Haret însuși a fost o asemenea excepțiune și în desbaterile din Parlament s'a citat faptul ca un argument contra proiectului lui care înființa *secțiuni* în cursul superior.

Organizarea aceasta a cursului superior, organizarea gimnaziului cu un ciclu de cunoștințe de sine stătător pentru acei cari nu pot merge mai departe, organizarea școalelor de fete în așa fel ca să nu fie un îndemn pentru toate elevele de a urma studii superioare spre a îmbrățișa o profesiune : formează temelia părții din lege care se ocupă de învățământul secundar. Dintre chestiunile de al doilea ordin, vom cita măsurile pentru selecționarea elevilor dela clasa I secundară printr'un examen serios și prin mărginirea numărului de locuri în clasă, înlocuirea bacalaureatului prin examenul general de liceu, înlocuirea concursului pentru fiecare catedră prin examenul de capacitate, gruparea orelor de muncă ale profesorilor nu pe o catedră, ci pe cel puțin două specialități, schimbarea sistemului de salarizare a profesorilor.

În ce privește învățământul superior, Haret pornește de la ideea autonomiei universitare și urmărește să facă „*din fiecare universitate câte un centru unde să concurgă toată mișcarea intelectuală a țării.*” El reorganizează alcătuirea corpului didactic instituind, — alături de profesori — agregăți, conferențieri și docenți, suprimă concursul pentru fiecare catedră și prevede măsuri pentru o bună rânduială a vieții studentești.

Proiectul acesta a fost foarte răspândit în public ; mai mult : Haret a solicitat să i se comunice sau să se publice obiecțiunile ce s'ar face. A cerut tuturor direcțiilor de școli secundare și universităților să adune pe profesori, să discute și să trimită la minister rezultatul discuțiilor. Trebuie să observăm că, pentru Haret, aceasta nu era o simplă *formă* ; el era convins că din studierea serioasă și obiectivă a chestiunilor nu se poate să nu rezulte constatări și încheieri folositoare, fie pentru a întări unele dispozițiuni ale proiectului fie pentru a modifica altele. De câte ori

nu i s'a întâmplat să găsească în vreun articol al cuiva, în vreo scrisoare particulară vreo idee bună pe care și-a însușit-o și a pus-o în practică ! De aceea ne apare astăzi atât de puțin serioasă obiecțiunea ce i s'a adus de un adversar politic, Take Ionescu, care susținea că proiectul lui Haret seamănă mult cu cel alcătuit de dânsul în 1895. întâi, pentrucă o lege nu se prezintă ca o operă *originală* a unui individ, cum ar fi o lucrare de știință sau un roman, ci ea este în realitate născută dintr'o colaborare, ea poate fixa prin puterea ei dorințe și păreri emise de multe individualități sau de grupări și cari se socotesc necesare pentru bunul mers al trebilor publice într'un moment dat. In special, într'o țară cu regim parlamentar, în care se discută cu toată libertatea, se poate ca în proiectul prezentat de un ministru să se introducă amendamente pe cari le-a primit el de bunăvoie sau i s'au impus prin vot. Ar fi fost nu spre rușinea unui ministru, care voia să legifereze asupra unei chestiuni în 1898, să împrumute dispozițiuni dintr'un proiect (nevotat) făcut în 1895. Dar, al doilea, în privința acuzației aduse lui Haret, ca nu putea fi serioasă, fiindcă părțile asemănătoare din proiectul lui Haret și din proiectul lui Take Ionescu din 1895 se găsesc în proiectul lui Dimitrie Sturdza din 1886 și era foarte natural ca Haret, care fusese secretar general în acel an și colaborase la facerea proiectului, să ia pe de a'ntregul articole de acolo. Și la urmă cetățeanul care ar asista la o asemenea discuție asupra paternității unei dispozițiuni dintr'o lege, ar zice cu drept cuvânt : nu mă interesează cine a spus sau scris *întâi* ideea, mă interesează să fie bună.

Dar, spre cinstea Parlamentului nostru din acel timp, nu numai asemenea chestiuni s'au desbătut în cele 18 ședințe ale Camerei, ci și altele serioase privitoare la problemele de competență din proiect.

Discuția generală în Cameră a început la 27 Ianuarie 1898. Ea a fost precedată de citirea raportului lui C. Dimitrescu-Iași. Deși fusese între întemeietorii „Drapelului”, el revenise — ca să zicem așa — la matcă și primise a fi raportor al legii lui Haret și vice-președinte al Camerei. Raportul lui este o lucrare de mare valoare, așa cum se obișnuște în Parlamentele din Occident — se înțelege, pentru chestiuni cari cer asemenea muncă. El era profesor de istoria filozofiei, dar i se încredinșase și cursul de pedagogie și lucrase ca atare. Raportul lui rămâne în literatura

noastră pedagogică, prin bogăția documentației, prin claritatea expunerii și prin verva cu care este redactat. Dimitrescu-Iași era și un orator cu multe resurse, un cuvântător care știa să facă din cercetarea ideilor celor mai abstracte lecțiuni așa de atrăgătoare încât la cursul lui se îmbulzeau și studenții și mulți particulari. Nu se putea ca față de o lege așa de importantă, față de o prezentare așa de iscusită, vorbitorii să rămână la chestiuni mici de politică. De aceea debaterile proiectului acestuia au fost pline de interes și adesea ridicate la un nivel superior, încât a avut dreptate Haret să-și înceapă discursul exprimând adâncă sa mulțumire „pentru discuțiunea minunată care se urmează de două săptămâni încoace.” Bine înarmat prin studiile făcute, prin cunoștința practicei administrative școlare, el a răspuns pe larg, dar cu liniște și obiectivitate — uneori cu o modestie care atrage simpatiile ascultătorilor, la acele chestiuni cari i se păreau lui că nu s’au lămurit pe deplin de către deputații cari susținuse proiectul. Aducând omagii talentului lui Barbu Delavrancea, care rostise o avântată cuvântare în sprijinul culturii clasice, el găsește punctele slabe ale argumentării, și semnalează o sumă de scăderi morale ale antichității, prețuită de noi cu exagerare, pentru că „o vedem prin perdeaua a 2000 de ani, care ascunde sau deformează multe lucruri.” Cu motive de natură pedagogică, istorică, practică el lămurește problemele ce păreau mai controversate și obține la sfârșit aprobarea Camerei cu 107 voturi, fiind contra numai 7 și acelea, precum s’a spus, datorite unor membri ai partidului liberal.

La Senat el avu să întâmpine critici numeroase ale unor foști miniștri cari prezentase proiecte de reformă și nu le văzuse votate, Titu Maiorescu și V. A. Urechia, ale lui Grigore Ștefănescu, fostul său profesor, ale lui G. Mârzescu, care-l precedase la minister, ale bătrânului Nicolae Ionescu, cunoscutul orator, fostul șef al „fracțiunii” dela Iași, ș. a. El știu cu abilitate, cu modestă sinceritate, dar în fond cu multă convingere, să reducă obiecțiunile, să risipească temerile, să stabilească folosul reformei pentru binele obștesc, în cât, la fine, în ziua de 21 Martie, obținu unanimitatea voturilor celor prezenți.

Când citești debaterile Parlamentului și ziarele timpului și vezi violența discursurilor din Martie și Aprilie te minunezi — că s’a putut discuta, cu relativă seninătate și în orice caz cu

serioasă preocupare de interesele culturii românești, — proiectul de lege al lui Haret.

De aceea a avut dreptate Sturdza fostul ministru prezident să salute această lege și să felicite pe membrii Adunărilor că au dat votul lor. Se înțelege asemenea de ce Haret, la banchetul ce i s'a oferit de mai mulți parlamentari (31 Martie 1898) a zis : „Sunt un om fericit. Nu-mi închipuesc să poată fi cineva mai fericit decât sunt eu acum. . . . Am văzut o Cameră stăruiind în timp de trei luni în cercetarea unei legi tehnice și fastidioase de cercetat. . . . Am văzut Camera lucrând cu o tragere de inimă și cu bună-voință cum nu-mi închipuisem că va fi cu puțință, cum nu îndrăsnisem să sper. . . . Am văzut pe toți uitând toate deosebirile lor de vederi și de interese și având un gând comun, când a fost vorba de legea educațiunii naționale. . . . Să dea D-zeu ca bunăvoința deplină și unitatea de vederi cari s'au manifestat cu ocaziunea discuțiunii acestei legi să nu încezeze a domni între noi toți !”

* * *

Această urare a lui Haret a răsunat în pustiu, căci agitația pornită dintr'o netemeinică acuzațiune nu s'a potolit, ea a continuat mai violentă în sesiunea ce s'a deschis la 15 Noembrie prin interpelarea lui Titu Maiorescu (23 Noembrie) și s'a mai întărit după vacanța în primele luni ale anului 1899. În această epocă s'a consacrat, pentru prima dată la noi, obstrucțiunea ca mijloc de luptă politică. În adevăr, în ședința Camerei dela 17 Martie, Alexandru Marghiloman a citit o declarațiune semnată de 23 de deputați în care se zicea că prezența lui Sturdza în guvern este „o atingere a demnității naționale” și că nu-l vor lăsa să funcționeze mai departe, împiedecându-l prin „obstrucționism parlamentar”. Aceeași declarațiune s'a citit și în Senat, semnată de 10 senatori.

Ce era această metodă de luptă? Mai mulți deputați anunțau interpelări. În ziua fixată, cel care avea cuvântul trebuia să găsească mijlocul a vorbi mai multe ore în șir, desvôltând subiectul în mod artificial, făcând citațiuni, din cărți sau din desbateri parlamentare, cari țineau chiar o oră fiecare. Se cerea să ai o bună sănătate și putere de rezistență fizică, fiindcă majoritatea nu admitea ridicarea ședinței și amânarea discuției pentru

a doua zi, cu gând că oratorul va obosi; dar acesta nu se clintea din loc, vorbea, citea, vorbea, iar citea, i se aducea la tribună apă, dulceață, o ceașcă cu supă la ora dejunului, mai târziu ceaiu, ș. a. Mi-aduc aminte că un deputat George Scorțescu avea o deosebită artă pentru executarea obstrucției. Venea la tribună urmat de 2—3 ușieri, cari țineau fiecare 3—4 volume mari în brațe și avea material pentru a ocupa toată ședința de ziua și cea de noapte. Firește, mai toți deputații plecau pe la casele lor sau luau masa la bufet, iar oratorul rămânea aproape singur, fiind prezent numai vicepreședintele care prezida și care era cel mai pedepsit. Se vede că Regulamentul nu dădea mijloace de a se împiedeca acest „sport” — cum se zicea în glumă pe atunci — căci dacă prezidentul ar fi constatat că nu mai e niciun deputat în bănci ar fi trebuit să ridice ședința și tocmai aceasta doreau obstrucționistii, pentru ca oratorul să vină a doua zi cu forțele restaurate.

* * *

Noroc mare a avut Haret că a putut prezenta proiectul cel nou înainte ca această agitație să ajungă în faza de culminație și a vedea începută discuția legii învățământului profesional în ziua de 3 Martie 1899.

Oricât ar fi cineva „tare de îngeri” și oricât de preocupat de o chestie absorbantă, este peste putință să nu fie influențat de asemenea turburări, de asemenea atacuri contra băncii ministeriale pe care se afla și el așezat. Totuși a voit să-și facă datoria și și-a făcut-o.

Problema învățământului profesional e mult mai ușoară decât a celui secundar, fiindcă baza teoretică este lipsită de controversele filozofice, istorice și pedagogice care îngreuiază pe cealaltă. Toată lumea e de acord în privința scopului școalelor profesionale, cari sunt niște școale de specialitate: agricultură și silvicultură, meserii, comerț. Ele trebuie să ne dea agricultori și silvicultori, meseriași, negustori. În toate aceste profesii fiind grade, cari încep dela lucrătorul din fabrică sau conducătorul plugului la arătură sau micul funcționar comercial până la marele industriaș, conducătorul de mari ferme sau marele bancher, trebuie să fie o gradație și în pregătirea acestora, deci să fie categorii de școale cu un anumit quantum de cunoștințe

pentru categoria de absolvenți pe care are s'o pregătească fiecare.

Deasemenea putem zice că toată lumea e de acord asupra necesității acestor școale la noi ca și în alte țări. La noi era, în în acel moment, o necesitate nu numai vădită, dar de mare urgență. În 1898 se făcuse noua organizație a școalelor secundare. Haret reușise să-și asigure mijloace pentru a mărgini înmulțirea lor peste niște anume limite. Punerea în practică a acestei măsuri era condiționată de un complement necesar și imediat: creațiunea de școale profesionale cât mai multe și puse cât mai mult la îndemâna școlărilor. Noi aveam atunci o școală superioară de agricultură, școale superioare de meserii, câteva școale de comerț cari erau și ele, într'o măsură, tot superioare. Lipseau însă școalele inferioare unde să se îndrepteze mulțimea copiilor cari nu izbuteau să intre în gimnazii — și nici nu era de dorit să izbutească toți! Pentru fete existau, adevărat, câteva școale zise „profesionale”, dar rău organizate încât nu serveau scopului pentru care fusese create.

Era dar un vast teren de acțiune: să se stabilească diferitele categorii de școli și organizarea lor, să se facă o legătură între învățământul primar și cel profesional, să se găsească mijloacele materiale pentru întreținerea lor ș. a. De toate aceste chestiuni s'a ocupat Haret, a găsit soluțiuni, cari nu vor fi fost toate cele mai bune, dar cei cari l-au combătut n'au propus altele. Proiectul lui s'a prezentat Camerei tot cu un raport al lui Dimitrescu-Iași. Susținut de el și de câțiva deputați liberali, a întâmpinat critici violente din partea conservatorilor și a drapelștilor.

Dar ce se arăta prin acele critici?

Supărarea unora și altora pentru alte chestiuni de natură politică influența seninătatea debaterilor acestei legi în care era vorba de necesități urgente și indiscutabile. Întrebarea: dece să fie școalele acestea legate de ministerul de Instrucție? dece să fie obligate județele și comunele a contribui la întreținerea lor? și altele de felul acesta au format subiectul multor discursuri, iar la discuția pe articole: iscusința oratorică a lui Take Ionescu, vehemența tribunului Fleva, rezistența neobosită a lui G. Scorțescu, tratarea ordonată a lui Marghiloman, necazul reținut dar evident al lui Aurelian, supărarea lui Stolojan, care—

se zice—plănuise și el o organizare a unor școale profesionale : acestea s'au unit într'o perfectă înțelegere ca să combată legea. Unii din majoritate nu se arătau destul de convinși, poate că intra puțin și-o gelozie când vedeau succesele unui ministru debutant, care în primii doi ani ai activității sale putea să aibă la activul său două legi de importanța acestora. Dacă poetul francez vorbind de oameni ai bisericii, zicea : „Tant de fiel entre-t-il dans l'âme des dévots”, cum să nu zicem noi aceasta despre oameni politici?

Legea s'a votat cu mare greutate, la Cameră, dar s'a votat. La Senat se prezintă a doua zi după declarația obstructionismului în Cameră, adică la 18 Martie. Din primul moment ostilitatea începe, căci Titu Maiorescu, amintindu-și că e și avocat, găsește un motiv — sau chiar două — ca să ceară amânarea. Respingându-se cererea lui, combaterea proiectului începe prin discursul lui George Panu, pe atunci adversar al liberalilor, o continuă Petre Carp, care lua cam de sus pe „tânărul” ministru, dar Haret știa să-i răspundă cu toată deferența cuvenită unui om politic mai bătrân, dar cu accentul necesar pentru a preciza fondul greșit al afirmărilor lui. Maiorescu n'a mai luat cuvântul nici în discuția generală nici în discuția articolelor. Au mai vorbit și alții cari au criticat proiectul, chiar din membrii majorității.

Dar la 23 Martie legea s'a votat și de Senat.

Era și timpul, căci la 24 Martie sesiunea s'a închis. Agitațiunea în Cameră și pe stradă era de tot mare. O întrunire dela Dacia s'a terminat cu episodul din strada Enei și la 30 Martie guvernul prezidat de Dim. Sturdza a demisionat.

II.

1901 — 1904

După demisiunea guvernului prezidat de Dim. Sturdza la 30 Martie 1899, Regele a voit să încerce o altă formațiune ministerială liberală cu Dimitrie Gianni, președintele Camerei. Acesta ar fi trebuit să concentreze pe toți liberalii, dar drapeliiști se mențineau încă în atitudinea lor ostilă, iar amicii lui Fleva erau prea depărtați acum de liberali; de aceea Regele se decide a face apel la conservatori.

Aceștia erau și ei împărțiți: deoparte conservatorii vechi, de alta junimiștii. Ar fi trebuit o concentrare; dar nu s'a putut realiza, și atunci s'a constituit un guvern sub prezidența lui George Gr. Cantacuzino, numit de popor *Nababul*, din cauza mării sale averi. Desigur altă persoană ar fi fost indicată pentru aceasta: Lascăr Catargi, șeful partidului conservator, dar el murise chiar în timpul crizei de guvern. Acest nou guvern format în ziua de 11 Aprilie și-a zis conservator-omogen (fiindcă lipseau junimiștii) și a dobândit sprijinul lui N. Fleva, care a intrat în guvern ca ministru de domenii. Alături de el figurau personalități marcante ca frații Iacob și Ion Lahovări, Generalul Manu, Take Ionescu cu amicul său dr. Istrati și cu tovarășul mai vechiu C. Dissescu. Camerele liberale se disolvă, iar în Mai și Iunie se fac alegeri noi cari dau o bună majoritate susținătoare a guvernului.

Situațiunea lui, însă, nu era deloc ușoară, fiindcă trebuia să lupte cu criza economică și financiară care începuse și cu o opoziție dublă: a junimiștilor, nemulțumiți că nu li se satisfăcuse pretențiile la formarea guvernului; a liberalilor,

supărați că fusese forțați a se retrage prin lupta atât de aprigă desfășurată de conservatori.

Forța combativă a ministerului era reprezentată prin Take Ionescu, care dobândise mare autoritate în guvernarea trecută; dar se vede că conservatorii vechi îi atribuiră ministerul instrucției, iar finanțele — cel mai important în acele momente — fură date Generalului Manu, ceea ce desigur l-a supărat.

Guvernul a fost nevoit să contracteze în condițiuni foarte grele împrumutul de 175 milioane pentru lichidarea datoriei flotante.

Asemenea împrejurări au făcut, firește, dificilă situația Generalului Manu la finanțe, deși este sigur că nu putea să fie vorba de vreo greșală și o răspundere personală a acestui ministru, om ponderat și — se zicea atunci — chiar fricos când era vorba să angajeze banii Statului. Svonul public — hrănit, negreșit, de unii amici politici — zicea că era așa de circumspect încât, de câte ori semna o ordonanță de plată pentru o sumă mare, întreba pe șeful comptabilității dacă semnătura nu-l angajează și pe el personal. De aceea în urma vacanței de Crăciun au urmat discuții și tratative, după cari la 9 Ianuarie 1900, când s'a deschis Parlamentul, guvernul s'a prezentat remaniat: Generalul Manu era la interne, Take Ionescu la finanțe, dr. Istrati la instrucție, iar în locul acestuia I. C. Grădișteanu, cunoscut sub numele de Ionaș, persoană simpatică din cauza acțiunii sale naționaliste.

Acum, ministrul cel mai important al guvernului este Take Ionescu: acum începe ascensiunea rapidă a acestui bărbat politic, care știa să atragă în jurul persoanei sale mai mult decât în jurul partidului numeroase simpatii și chiar nemărginite devotamente, printr'o dibace acțiune de largă finanțară și de binevoitoare îngăduință față de slăbiciunile omenești. Ușa casei sale larg deschisă fiecărui partizan, farmecul persoanei sale (de pe atunci i se zicea de admiratori „Tăchiță gură de aur”) și interesul ce arăta pentru nevoile individuale ale celor ce veneau să-i solicite bunăvoința, au contribuit ca numărul partizanilor personali în lăuntrul partidului conservator să crească în fiecare zi.

Trei acte foarte importante au caracterizat această sesiune (1899—1900): transacția cu guvernul ungar în privința rentei școalelor din Brașov, afacerea Hallier și budgetul pe 1900—1901.

* * *

Violenta campanie a conservatorilor contra guvernului Sturdza în 1898—99 avusese ca motiv că a șters din budget subvenția ce se cuvenea bisericii Sf. Nicolae din Brașov și că a intrat în tratative cu guvernul ungar pentru a se găsi mijlocul legal de a se plăti suma cuvenită bisericii¹. S'a pronunțat atunci chiar cuvântul de *trădare*.

Sturdza făcuse aceasta în 1897, pentru a împiedica închiderea școalelor din Brașov, cum anunțau Ungurii. Modalitatea înțelegerii era ca guvernul român să dea odată pentru totdeauna un capital care să dea venit egal cu suma care în trecut era înscrisă în budget, dar tratativele s'au întrerupt, pentru că Sturdza cerea ca acel capital să se dea mitropoliei din Sibiu, iar Ungurii voiau să se dea guvernului lor.

A început atunci campania „trădării” și guvernul lui Sturdza s'a retras. Tratativele au continuat apoi și s'a ajuns la înțelegerea ca zisul capital să se depună la banca de stat din Budapesta. Această convențiune s'a votat de Parlamentul român la 29 Ianuarie 1900. Era dovada netemeiniciei campaniei care s'a sfârșit cu scandalul din strada Enei și se recunoștea că Sturdza nu putuse să facă altfel.

* * *

În Martie 1900 s'a produs afacerea Hallier, care a pricinuit mare turburare în viața noastră politică: afară de luptele din Parlament, au fost multe întruniri publice ale partidului liberal, și agitații în stradă.

Iată despre ce este vorba.

În 1895 și 1896, pentru a se desăvârși lucrările portului dela Constanța, s'au încheiat două contracte cu constructorul francez Adrien Hallier. Statul avea să plătească 15 milioane în doi ani, când totul trebuia să fie terminat. Lucrările mer-

1. Vezi Vol. II pg. 74.

geau însă încet, iar Hallier declară la 5 Martie 1899 că nu mai poate continua. Atunci Statul întreprinde a urma lucrările în regie pe socoteala antreprenorului. El protestează și cere despăgubiri de 17 milioane. Cine avea să hotărască? După contract, ar fi trebuit să judece tribunalele țării. Hallier însă voia să fie judecat de un tribunal arbitral, compus din un Român și un Francez plus un supra-arbitru.

Nu putem ști ce s'a întâmplat, vreau să zic că eu nu-mi pot forma prin mine o convingere, deoarece n'am studiat dosarele și mă mulțumesc a povesti după discuțiile din ziare și din Parlament. Fapt este că guvernul a admis pretențiunea lui Hallier. Unii oameni politici au afirmat că la acordarea împrumutului de către consorțiul de bănci streine s'a pus condiția ca diferendul lui Hallier să se judece de un tribunal arbitral; alții au negat. Curios este că Generalul Manu, care era ministru de finanțe când s'a făcut împrumutul, a declarat în Senat că nu s'a impus Statului român acea condițiune, pe când Take Ionescu, ministru de finanțe în momentul când afacerea a început a se desfășura, zicea că s'a impus ¹.

În opinia publică s'a produs mare nemulțumire, s'a socotit aceasta ca o jignire adusă Statului român. Liberalii au luat atitudine energic contra acestei soluțiuni, având alături pe junimiști.

Procesul a ținut de la 1 până la 21 Martie. ² Era un motiv de senzație și procesul însuși, dar și faptul că avocatul lui Hallier era un fost ministru francez, un mare om politic, Raymond Poincaré, acela care, peste optsprezece ani, avea să fie un cald susținător al țării noastre în împrejurările războiului mondial.

Poincaré a susținut că vina este a Statului român, în specie a inginerilor, cari tot întârziiau cu planurile și celelalte, schim-

1. Iată propriile lui cuvinte: „Partizanii d-voastre [aceasta se adresează partidului liberal] au adus țara într'o situațiune așa de teribilă încât am fost siliți să primim tribunalul [arbitral] ori să cază împrumutul. Dacă nu-l admitem, venea controlul strein în România”.

2. Tribunalul era compus din: *Mihail Sufu*, fostul director al Băncii Naționale, președinte, *Lemans* și *Mauffre*, membri. Advocații Statului: *G. Panu*, *Ion Boambă*, *Barbu Păllineanu*. Experți: *A. Saligny*, *P. Zahariade* și *Balaban*. Advocații lui Hallier: *R. Poincaré*, *Payzan* și *Audom*. Expert francez: *Barrès*.

bând diferitele părți ale devizului, ceace i-a adus pagube mari; că Hallier avea credite mari și deci nu se putea zice că n'avea cu ce să continue lucrările; în fine cerea în numele clientului său 17.000.000. Advocații Statului au susținut, la rândul lor, că vina este a antreprenorului, care a părăsit lucrările pentru că lăsase un rabat mai mare decât se putea (ca să poată dobândi lucrarea), că-și petrecea timpul cu alte lucruri și neglija treburile, că nu dispunea de capitalurile necesare. Sentința tribunalului a obligat pe Stat să plătească lui Hallier 6.226.632 lei, în care intra și restituirea garanției de 700.000 lei.¹

În cursul procesului (la 16 Martie) Dim. Sturdza a publicat o scrisoare către redacția „Voinței Naționale”. El răspundea afirmațiunii lui Poincaré, care susținuse că Hallier avea capital destul, dar a fost încurcat de inginerii români, și spunea: în Iulie 1898, solicitat de Hallier, care se plângea că este în jenă, i-am dat suma de 300.000 lei, am chitanța lui (o reproduce); Hallier s'a angajat să-i plătească în trei rate până la finele anului; însă, în Decembrie, Hallier a cerut să se amâne plățile. Sturdza spune și de unde a avut banii: îi dăduse Regele, care dorea să se termine mai repede lucrările portului.

Se înțelege că această scrisoare a produs mare sgomot și — ce e curios — acuzațiunea adusă lui Sturdza de gazetele conservatoare că nu a publicat mai înainte acest fapt. Sturdza a răspuns că l-a comunicat guvernului, dar, dacă nu s'a servit de el la proces, nu este dânsul de vină.

S'a mai petrecut atunci un fapt demn de notat. Poincaré a fost violent în pledoaria sa și i-a scăpat unele aprecieri grele despre inginerii români și despre țara noastră. Panu a relevat unele în fața tribunalului; i s'a mai răspuns și prin câteva scrisori publicate în ziarul francez al liberalilor („*L'indépendance roumaine*”). Tot aci s'a publicat o scrisoare lungă și plină de mâhnire semnată: *Un ami de la France quand même*. După informațiile mele, această scrisoare este a lui Spiru Haret. El arată toate motivele pentru cari Românii sunt datori recunoștință Franței, arată toate manifestările de iubire față de Franța pe cari le au dat și le dau Românii și deploră atitudinea guvernului francez

1. Pe atunci leul era egal cu francul francez.

în împrejurările acelea, încheind cu afirmarea amicitiei noastre față de Franța cu toate acestea.

Intr'una din întrunirile publice ale liberalilor organizate în campania contra afacerii Hallier a luat cuvântul (28 Martie 1900) și Sp. Haret.

* * *

Budgetul prezentat de Take Ionescu a dat naștere la oarecari discuții în Cameră, dar scânteietoarea cuvântare a ministrului de finanțe a avut de rezultat nu numai un vot de aprobare, dar o manifestație entuziastă pentru dânsul. Fixând la venituri 245.325.100 lei și la cheltuieli 238.278.376 lei, prevedea un excedent de peste șapte milioane și zicea că, chiar de nu s'ar obține excedentul așa cum l-a socotit, e afară de orice îndoială că budgetul va fi perfect echilibrat. Sfârșind, zicea : „*Ei bine, salutați-l, căci este cel dintâiu budget echilibrat în care s'au trecut adevăratele cheltuieli ale Statului ! Salutați-l ! căci a avea un budget echilibrat după un budget care a dat 32 milioane deficit..... acesta este un lucru pentru care omul are drept să fie mândru*”.

Negreșit, perorația aceasta șade foarte bine într'o antologie de discursuri, dar oamenii cari trăiau atunci și așteptau rezultatele unei bune așezări a finanțelor statului aveau nevoie să vadă realizate frumoasele prevestiri ale ministrului. După două luni, însă, a început să se vadă că budgetul un merge spre excedent, ci mai mult spre deficit, iar mai târziu s'a constatat deficitul de 28 milioane.¹

* * *

Inchizându-se Parlamentul, discuțiile politice se făceau — cum s'ar zice — între culise. Precum autorul budgetului exagerase

1. Despre acest budget a zis P. P. Carp în ședința Senatului de la 12 Februarie 1901 : „Vă aduceți aminte cu ce eleganță și cu ce încredere în sine trata d. Take Ionescu pe d. Maiorescu de diletant. D. Ionescu zicea : *Vă afirm că are să se poată, vă afirm că așa are să fie și noi diletanții ne făceam mici, tăceam..... Care este rezultatul ? Dacă a fost vreodată făcut în țara aceasta, nu de mine, nu de diletanți ca mine, dar de oameni competenți ca d. Take Ionescu, un budget fantastic, este acel făcut de d-sa..... Când d-v. veniți să vorbiți de vasta d-voastră experiență..... și se dovedește peste un an că d-v sunteți răspunzător de un deficit de 20 de milioane, atunci eu aș crede că ar fi nemerit nu să recunoașteți ceea ce zicem noi, ci măcar că vă puteți înșela, să ziceți : Se vede că și eu mă pot înșela”.*

în optimismul său, tot așa junimiștii exagerau în sensul contrariu, scriind în ziarul lor *Constituționalul* că guvernul a făcut „operă de ocazi”. Dar dacă și una și alta erau rachete pentru marele public, în forul lor interior atât cei dela guvern cât și cei din opoziție se arătau îngrijorați și atunci începură discuțiile pentru o fuziune între conservatorii vechi și junimiști și prin aceasta formarea unui nou guvern tot conservator. Astfel s'a ajuns la demisia lui G. Cantacuzino și la constituirea ministerului sub prezidența lui P. P. Carp. în ziua de 7 Iulie 1900. Șeful partidului rămânea, firește, tot Cantacuzino. Carp se găsea deci în situația liberalilor din 1896, când susținuse că nu se poate ca șeful guvernului să nu fie și șeful partidului. Asemenea preocupare era însă prea minimă față de situația grea a țării, de aceea Carp formă guvernul, luând departamentul finanțelor, cel mai important atunci. Alături de el intră dintre vechii conservatori Generalul Lahovari, om cu autoritate, fost de multe ori ministru, profesor de matematici la Universitate, inginerul C. Olănescu, care se găsea atunci președinte al Camerei și își face debutul ca ministru, Ionaș Grădișteanu, și Nicolae Filipescu, tot un debutant ca ministru, dar cunoscut prin activitatea sa politică mai potrivită par'că pentru rolul de opozant, cunoscut și ca om de mare corectitudine și puternică hotărîre. El luă departamentul agriculturii, la care nevoia de o forță nouă era adânc simțită. Junimiștii aveau pe Carp și pe Maiorescu, ca vechi oameni politici, pe Alex. Marghiloman, care fusese de mai multe ori ministru și care se găsea acum mai aproape de junimiști, de și făcuse parte din cabinete pur conservatoare, și pe un debutant Const. C. Arion, debutant ca ministru, dar cunoscut prin calitățile sale de avocat, prin conferințe aplaudate ș. a.

Alcătuît aproape numai din elemente de prima ordine, guvernul lui Carp avea în față-i trei dificultăți: o situațiune financiară primejdioasă care cerea o grabnică rezolvire, o opoziție viguroasă din partea liberalilor, o opoziție surdă din partea foștilor guvernanți cari încercase să rezolve problema la ordinea zilei și, nereușind, n'ar fi fost prea încântați să reușească ceilalți, mai ales că, prin aceasta, s'ar fi sdruncinat puternic pozițiunea pe care și-o stabilise în lumea politică Take Ionescu.

Pentru îmbunătățirea situației financiare guvernul a retras partea Statului din capitalul Băncii Naționale, și a prelungit privilegiul Băncii până la 1920. A încasat astfel (Ianuarie 1901), 14 milioane cu cari a lichidat parte din deficite. În același scop a prezentat alte proiecte : unul prin care se ceda unui consorțiu de bănci streine monopolul hârtiei de țigări pe 12 ani și al doilea prin care se modifica impozitul băuturilor spirtoase. Era și un proiect pentru modificarea impozitelor directe. Pe lângă acestea se propunea și vânzarea sau cedarea „disponibilităților” Statului. Ce erau acestea? Carp a definit astfel într-o ședință a Senatului : „Prin *disponibilități* înțeleg acea parte a averii unui Stat, pe care niciun Stat din lume nu o posedă și care existând la noi dovedește că noi ne-am dat luxul unor rezerve *de cari trebuie să ne felicităm* astăzi...” Citează ca exemplu : partea din capitalul Băncii Naționale, flota comercială care e a Statului, și adaugă : „vom avea recurs și la alte disponibilități ale acestei țări”.

Dim. Sturdza, în interpelarea sa dela 5 Februarie 1901, a combătut această denumire, zicând că este găsită anume ca să dea iluzia că ceace se propune spre vânzare este ceva superfluu și deci se poate mai lesne înstrăina. În realitate, acestea formează „averea” statului și dacă le-ai numi așa, mai greu ar fi să zici cetățenilor : vând *averea*, pe când e mai ușor să zici : vând *disponibilitățile*.

* * *

Față cu aceste măsuri, partidul național-liberal a luat o atitudine de energică protestare. Puterea sa era acum sporită, fiindcă disidența drapeliștilor încetase. E interesant de însemnat cum s'a petrecut acest fapt. În Octombrie 1899 Dim. Sturdza publică o scrisoare către Aurelian în care îi arată situația grea a țării și datoria partidului de a fi gata să o servească, apoi îl invită să-și reia locul în partid. Aurelian răspunde afirmativ și împăcarea se face.

Se mai întâmplase încă ceva : intrarea în partidul liberal a fruntașilor partidului socialist. Aceasta aducea forțe combative de prima ordine.

Mișcarea socialistă a început în țara noastră pe la 1875—80. Ea a venit pe două căi : prin câțiva nihilști veniți din Rusia, prin câțiva tineri români cari și-au făcut studiile în Paris sau în Bruxelles și au intrat acolo în legături cu cercurile socialiste. Diferitele guverne au luat măsuri mai severe sau mai blânde contra mișcărilor socialiste ; dar curentul a devenit destul de puternic, încât a venit momentul în care unii dintre fruntașii lor au putut fi aleși în Cameră. Atunci au început în Parlament campania pentru votul universal. În fiecare an, la discuția răspunsului la mesajul tronului, Vasile Morțun ținea un discurs și propunea intercalarea unui pasagiu despre introducerea votului universal. Firește, în situația electorală din acele vremuri, când devenea cineva senator cu 40 de voturi, o asemenea idee era întâmpinată cu simpatie de deputați cari nu aveau, altfel, nicio legătură cu principiile socialismului, de aceea în unii ani moțiunea lui Morțun întrunea chiar 40—45 de voturi, deși nu se găseau în Cameră decât 2—3 socialiști. Deși socialiștii erau, prin doctrinele lor, adversarii tuturor partidelor, totuși câte odată exprimau preferințe pentru liberali. Iată, de exemplu, ce zicea Morțun în 1897 : „Am credința că partidul liberal este chemat să săvârșească și marea reformă electorală, să dea țării votul universal. *Voi ați scăpat țaranul de iobăgie, tot voi trebuie să-i dați și dreptul de a vota*”. Așa se explică faptul că prin 1898 încep a se face apropieri între socialiști și partidul liberal cu ocazia alegerilor în diferite orașe. Mai intervine încă un fapt¹ : un început de neîncredere a muncitorilor în conducătorii lor, cari cei mai mulți erau oameni culți și se opuneau adesea pornirilor răzvrătitoare ale unora. Ba se desemnează chiar o disidență : un grup antisemit. Aceste împrejurări fac pe intelectualii socialiști să se simtă slăbiți în propriul lor partid și să ajungă la convingerea că ar fi bine să intre în partidul liberal. După oarecari convorbiri particulare, s'a fixat consacrară acestui eveniment pentru ziua de 9 Februarie 1900, când „un grup de tineri” au dat un banchet în onoarea lui Dimitrie Sturdza (în sala Liedertafel). Acești „tineri” erau membri mai vechi ai partidului, generația între 30 și 40 de ani,

1. Pe care l-am găsit relevat în cartea lui I. C. Atanasiu după mișcarea socialistă (1933).

vreo 40 la număr, cari au chemat pe bătrâni și alături de ei au venit un număr de socialiști, cari se rupseseră de tovarășii lor de idei și aveau, de acum înainte, să fie membri ai partidului liberal. Banchetul a fost prezidat de N. Coculescu, profesor de astronomie la Universitatea din București. Cuvântări s'au ținut multe. A vorbit Sturdza, mulțumind și felicitând pe noii veniți. În numele acestora a vorbit V. G. Morțun, zicând: „*Venim cu inimă curată și cu nestrămutată hotărîre să luptăm din toate puterile pentru întărirea partidului liberal*”. Au luat cuvântul și Ion I. Brătianu și Haret, care a salutat „mișcarea tineretului cult și entuziast”.

Partidul socialist, a primit cu supărare acest fapt și la 20 Februarie s'a convocat o întrunire a muncitorilor în sala constructorilor și s'a publicat în „Lumea nouă” o proclamație, în care se zicea: „*Remușcarea conștiinței ce, prin atitudinea noastră, am trezi-o în cei ce ne-au părăsit, dacă mai au conștiință, va răsplăti poate în cumpăna vremii durerea aceloră din noi cari s'au văzut pedepsiți pentru idee și cari se văd părăsiți într'un mod atât de neașteptat, fie prin mișelia altora, fie prin propria lor mișelie*”.

Combătând măsurile luate sau proiectate de guvern, liberalii nu se mărgineau la o atitudine de negațiune, ei propuneau o soluție a lor. Ei ziceau că remediul stă în economii budgetare. Trebuia să se studieze amănunțit toate nevoile statului și toate veniturile posibile și reducându-se cheltuielile să se stabilească o cifră realizabilă, care să se fixeze pentru un număr de ani până când va trece criza. Firește că o asemenea campanie era privită de mare parte a opiniei publice cu simpatie, de alta — și anume de funcționari — cu oarecare temere, dar toți simțeau greutatea situației și necesitatea de a ieși dintr'înșă cu orice sacrificii. Afirmațiunea liberalilor că salvarea stă în economie era considerată de partizanii guvernului ca „*un refren obsedant*”, iar „Epoca” (ziarul lui N. Filipescu) zicea: „Numai pe temeiul acestui cântec monoton, numai cu această *vagă promisiune* partidul liberal năzuește să ia puterea în împrejurările actuale cari reclamă *un plan, chibzuit până în cele mai mici amănunte, de măsuri menite a îndrepta situația financiară*”.

Dar tocmai aceasta făceau liberalii: cercetări și calcule până la cele mai mici amănunte și planul bazat pe studii serioase. Faptele ulterioare au dovedit că așa a fost.

* * *

Care era situația guvernului față de Parlament? Președintele consiliului a caracterizat-o astfel: „*este nedefinită și neclară*”. În adevăr, în sesiunea deschisă la 15 Noembrie 1899, se alesese președinte al Camerei G. Cantacuzino, șeful partidului conservator *concentrat*, care declarase că „actul contopirii tuturor elementelor conservatoare într'un singur mănunchiu va înlesni funcționarea regulată a regimului reprezentativ și va dovedi țării că fruntașii partidului sunt însuflețiți de apărarea intereselor superioare ale țării”. Declarațiunea aceasta n'a împiedecat ca chiar discuția răspunsului la mesaj să aibă câteva momente în cari „contopirea” să fie desmințită.

Lucrurile au mers cum au mers: dar, după vacanță, în Ianuarie 1901, când s'au discutat în secțiuni proiectele financiare ale guvernului, s'au dat pe față serioase împotriviri din partea unor deputați din majoritate și în deosebi din partea comitetului delegaților, între cari figurau Take Ionescu, Mihail Cantacuzino, fiul președintelui Camerei, Generalul Manu, Ioan Lahovari. Ce putea să zică șeful guvernului când aceștia se arătau protivnici? „Eu cred — zice Carp în ședința dela 25 Ianuarie 1901 — că, după cele întâmplate, nu mai am tăria necesară ca să pot căuta împreună cu dv. deslegarea chestiunilor ce se prezintă.” Iar la 27 Ianuarie el declară, în ambele Camere, că a prezentat demisiunea cabinetului. Regele a încercat să facă un minister nou tot cu majoritățile de atunci dând prezidenția consiliului lui Cantacuzino, dar n'a reușit și a cerut lui Carp să continue. Aceasta la 31 Ianuarie.

Era zadarnic. Principiile proiectelor lui Carp deveneau din zi în zi mai puțin susținute de parlamentari, mai ales după interpelarea dela 5 Februarie a lui Sturdza în Senat, care combătea politica lui financiară și propunea în mod hotărât: „să facem sforțarea care va reda încrederea în puterea noastră materială și morală, să facem 20 de milioane economii în cheltuielile budgetare!”

A doua zi chiar, guvernul a început a fi atacat și de glasu-ri din majoritate și anume de Barbu Păltineanu, amic devotat al lui Take Ionescu, deci cu consimțământul acestuia. Era evident că lucrurile nu mai puteau merge. Fie teama lui și a amicilor săi că ar putea reuși Carp în ceea ce dânsul se arătase nepu-tincios, fie convingerea ce și-au format despre consecințele primejdioase pentru țară ale politicii lui Carp, fapt este că din acel moment conservatorii vechi sub impulsunea lui Take Ionescu au hotărât să răstoarne guvernul. Carp a înțeles și a văzut că este inutil a rămânea într'un adevărat impas, deaceia la 12 Februarie — într'o memorabilă ședință — a cerut adunării „să pună capăt, cu o oră mai înainte, unei situațiuni dăunătoare și pentru partid și pentru interesele cele mai vitale ale țării”.

Atunci deputatul C. Hiotu a propus o moțiune de încredere în guvern, Barbu Păltineanu a propus ca comitetul delegaților să cerceteze proiectele guvernului și să expună Camerei rezultatul. N. Filipescu, în numele guvernului, a cerut să se voteze prima moțiune, pentru ca guvernul, dacă va avea încrederea Camerei, să poată lucra în liniște. Discuțiile au fost violente, lungi, pasionate; s'a pus la vot moțiunea deputatului Hiotu și a înrunit 74 voturi, fiind contra 75. Camera, deci, cu majoritate de *un vot a respins încrederea* în guvern.

De aceea, la 13 Februarie, guvernul a demisionat și la 14 s'a format ministerul lui Dim. Sturdza.

* * *

Astfel, Haret devine pentru a doua oară ministru de instrucție, alături de foștii săi colegi în guvernul trecut, Dim. Sturdza, C. I. Stoicescu și Ion I. C. Brătianu, alături de ministrul mai vechiu George Pallade, de fostul drapelist Aurelian și de Vasile Missir, vechiu liberal, intrat pentru prima dată în guvern.

Pentru ceea ce avea de realizat acest guvern în primele momente se cerea o desăvârșită unitate de vederi și hotărârea de a lucra repede și fără reticențe. De aceea Sturdza ia ministerul de externe și interimatul ministerului de războiu, iar finanțele se atribue lui Pallade.

Este uimitor ceea ce s'a petrecut atunci. După doi ani de turburare, de nesiguranță, se cerea o cât mai *grabnică* orân-

duială, pentru ca țara să simtă că lucrurile au intrat în ordine și că toată lumea trebuie să se pună la muncă. Deaceia Camerele se disolvă la 14 Februarie, colegiile electorale se convoacă pentru 9—10 Martie și 13—15 Martie, sesiunea ordinară a Parlamentului se deschide la 24 Martie și se încheie la 28 Martie. În aceste cinci zile se votează bugetul *statornicil la 218 milioane* și toate legile financiare necesare.

Acestate n'ar fi fost posibil, dacă partidul liberal n'ar fi avut totul preparat înainte de a veni la guvern. Astfel, el se ținea de cuvântul dat și realiza cu prisosință făgăduielile sale. Era deci natural ca toată țara să dea toată încrederea sa noului guvern.

La regularea situațiunii financiare a contribuit și Haret. Pe lângă reducerile în buget la capitolele *materialului*, trebuia să se micșoreze numărul funcționarilor și să se reducă lefurile celor rămași. Haret a găsit formula pentru efectuarea acestei reduceri, ceea ce s'a numit „curba lui Haret”. El zicea că reducerea *proporțională* sau nu dă decât o economie neînsemnată, dacă coeficientul e mic, sau face imposibilă viața funcționarilor cu lefuri mici, dacă coeficientul e mare; trebuie deci o reducere *progresivă*, care să înceapă dela 2% și să meargă până la 20% (aceasta pentru lefurile ce trec de 800 lei). Suma care trebuia scăzută se află prin formula : $r = \frac{l^2}{4000}$ în care r înseamnă reducere și l leafă ¹.

Proiectul de buget alcătuit de ministrul Pallade este prezentat Camerei prin raportul lui Emil Costinescu, care este remarcabil prin curajul cu care constată greșelile guvernelor trecute fără a voi să facă polemică politică aplicând aprecierile sale numai adversarilor, și prin claritatea expunerii măsurilor propuse de guvern. „De mulți ani trăim cu toții, Stat și țară, într'o viață economică factice, ne bucurăm de un belșug care nu este bunul nostru propriu, căci izvorăște numai din acumularea datoriilor contractate de Stat în streinătate...

1. Exemple : leafa 300 ; la patrat 90.000 ; împărțit cu 4.000, dă 22,5. Făcându-se rotunjire, avem 23 ; deci $300 - 23 = 277$, care va fi leafa redusă. Dacă leafa este 1.000, atunci $1.000^2 = 1.000.000 : 4.000 = 255$, apoi $1.000 - 255 = 745$. Iar la cei mici cu 100 lei, leafa redusă e 98 lei.

De mult timp luasem obiceiul de a plăti anuitățile prin noi împrumuturi..... Așa a mers până în 1899..... Situațiunea nesocotită care se urma de un lung șir de ani a ajuns fatal la desnodământului”. Așa începe Costinescu și, după ce arată toate scăderile ce se propun, termină printr'un mișcător apel nu numai la patriotismul, dar și la înțelepciunea practică a cetățenilor. „*Fără suferințe și sacrificii nu se poate salva țara din pericolul în care a pus-o un lung șir de ani de cheltuieli nesocotite. Dacă am fi amenințați în independența noastră, n'am sta, desigur, la îndoială a trimite la măcel sute și mii de tineri, floarea și viitorul națiunii. Ei bine, astăzi o parte din independența noastră este în joc și putem s'o salvăm cu sacrificii mai puțin dureroase. Vom ști să le facem toți, mare și mic, cum suveranul nostru a zis și cum a dat exemplu*”¹

* * *

După contribuția sa, a cărei valoare se cunoaște, la regularea situațiunii financiare, Haret trebuia să înceapă munca sa în organizarea școlară, întreruptă în 1899. Nu putea însă face niciun pas înainte, fără a restabili legile din epoca primului său ministeriat. O nouă sesiune de opt zile (14—21 Iunie), în care guvernul avea să prezinte câteva chestiuni urgente în strânsă legătură cu situația tezaurului, a permis lui Haret să aducă un proiect de lege prin care se restabileau legea învățământului primar a lui Poni din 1896, legile învățământului secundar și profesional din 1898 și 1899 și prin care se introduceau câteva modificări în legea administrației centrale a ministerului din 1892 și în legea clerului din 1893.²

După votarea acestora, Haret se apucă de lucru, cu hotărîre și cu un plan bine stabilit. Problema care i se înfățișa era : să aplice budgetul redus, pe care adversarii săi l-au numit „sălbatic”, în așa fel ca să nu se desorganizeze mersul învățământului. Din expunerea asupra activității sale administrative din acest timp s'a putut vedea cum a izbutit să puie în aplicare o lege nouă, care fusese modificată în unele privințe chiar în economia generală, și alta care fusese înlăturată chiar înainte de a

1. Regele ceruse să i se reducă și lui lista civilă.

2. Vezi Colecția Operelor lui Haret Vol. V Nr. XIV. Vol. II pg. 5, 23, 34, 37.

se fi făcut un început de aplicare; mai mult: acum s'a pornit un nou gen de activitate, numit al activității extra-școlare, care a avut însemnate urmări și morale și materiale.

Este desigur foarte curios, pentru observatorul obiectiv al acestor împrejurări, să vadă cele petrecute atunci. Un guvern încearcă să dea soluție crizei financiare și economice și, nereușind, se retrage pentru a înlesni o nouă formațiune ministerială a aceluiași partid întregit cu o fracțiune ce stătuse deoparte; soluțiunea propusă de noul guvern e combătută și de amicii primului guvern și de reprezentanții opoziției, care propunea o a treia soluțiune. Această soluție — a economiilor — rămânea dar singura ce se putea aplica în acel moment; însă, când vine guvernul care-și propune s'o aplice, el nu află sprijinul necesar din partea celor cari trecuse acum în opoziție, ba este chiar combătut cu mare strășnicie și împiedicat să realizeze ceea ce, cu un moment înainte, fusese aprobat, fățiș sau tacit, de cei cari nu putuse găsi atunci o soluție mai bună.

În lupta aceasta ce se dădea contra guvernului, Haret a avut să sufere o mare nedreptate: este campania în *chestiunea macedoneană*. Făcând parte dintr'un guvern care a luat cârma Statului pe baza unui program ce prevedea în primul loc economiile bugetare, era natural că nu putea să nu aplice principiul acesta în vreuna din ramurile de activitate ce țineau de departamentul său. L-a aplicat deci și școalelor românești din Macedonia. O campanie politică violentă, din partea ramurii vechilor conservatori, se pornește contra lui Haret, hrănită în special de Take Ionescu; o grevă a profesorilor români din Macedonia se pune la cale. Cel acuzat de „trădare a cauzei naționale” n'are ocazie să se explice, căci articolele de polemică din ziarele politice ale partidului național-liberal sunt combătute vehement în ziarele adversarilor și în întruniri publice. Haret face atunci un lucru neobișnuit: adresează Regelui un raport expunând, cu documente, chestiunea întreagă și acest raport se răspândește și în public. Se deschide parlamentul; se aștepta ca aci să se înceapă discuția pentru a vorbi în contradictoriu cu cei cari îl combăteau, dar niciun deputat, niciun senator nu-l interpeleză. Atunci interpelarea pornește din sânul majorității. Deputatul G. C. Dragu îi cere el explicații asupra celor afirmate de opoziție și, astfel, Haret are prilejul să rostească un dis-

curs foarte interesant și care e primul de acest fel în cariera parlamentară a lui Haret, fiindcă are să prezinte fapte și să le interpreteze, să răspundă unor acuzațiuni. În polemica aceasta, fiind stăpân pe o documentațiune bogată, nu numai că justifică satisfăcător toate măsurile luate de el, dar prin logica lucrurilor, devine el acuzatorul și replica deputatului Mihail Vlădescu, care ia cuvântul după el, nu poate știrbi nimic din succesul dobândit de Haret. Aci sever, aci ironic, făcând să se simtă totdeauna sinceritatea accentelor sale de revoltă sau de mâhnire, el dovedește, pentru ascultătorii sau cititorii nepărtinitori, că lucrarea lui a fost condusă de preocuparea pentru adevăratele interese ale Statului și că a pășit pe calea cea bună.

* * *

De și liniștea de care avea nevoie Haret pentru activitatea sa i-a fost turburată de campania aceasta, el n'a putut fi împiedicat în mod real dela lucru, pentrucă la începutul acestei guvernări național-liberale se simțea unitatea deplină a partidului, care dorea să facă posibilă realizarea programului pe baza căruia fusese chemat la cârma țării; iar opoziția nu era destul de puternică.

În adevăr, prin votul dela 12 Februarie 1901, fuziunea din Iulie 1900 se desfăcuse. Poate că nici nu purta în sine puterea de coeziune necesară, căci pe deoparte Carp declarase în ziua când s'a făcut fuziunea: „Rămâne bine înțeles că noi *ne unim viitorul*, dar nu ne unim trecutul și *fiecare rămâne răspunzător de faptele lui*”; iar pe de alta Generalul Manu a zis, după ce s'a desfăcut fuziunea: „Am declarat că *se decapita partidul conservator* prin alipirea unui grup care se zicea și el cu tendințe conservatoare, dar care și-a luat numirea de *junimist* și a *rămas toldeauna strein de organizarea partidului conservator*”.

* * *

În prima parte a legislaturii acesteia, începută în 1901, Haret a prezentat două proiecte de legi importante, se zicea atunci, noi am putea zice *azi*: de mare importanță.

În Decembrie 1901: Casa Bisericii.

Ideea acestei înființări a pornit dela preocuparea de a

vedea că averile bisericilor și mănăstirilor se administreză bine. Lăsând neatins modul de administrare stabilit prin legi și testamente, dând o organizație serioasă pentru cele nu au un asemenea temei, el a voit să institue un organ superior de *supraveghere* pentru toate aceste averi. De și dispozițiile din proiect sunt destul de clare, s'a ridicat din primul moment obiecțiunea că statul ar voi să ia în mâna sa *administrarea* averilor așezămintelor bisericesti de tot felul și prin aceasta să ajungă la o nouă secularizare. Se înțelege cât se poate broda pe o asemenea temă. Tot așa și cu a doua învinuire : că administrația averilor bisericesti se centralizează ; alții au zis că acest amestec al puterii civile în cele bisericesti este o știrbire a rolului episcopilor și al sinodului. Nu i-a fost greu lui Haret să risipească această atmosferă turburată, arătând cu toată sinceritatea și în mod limpede ce urmărește prin proiectul său. Interesante, pentru a vedea cu câtă rea voință se fac de multe ori polemicile în politică, sunt două obiecțiuni de alt ordin ce s'au adus : de ce a făcut excepție pentru Eforia Spitalelor civile, Epitropia Sf. Spiridon din Iași, Așezămintele brâncovenesti și Epitropia Madona Dudu din Craiova ? de ce s'a ocupat numai de averile bisericilor ortodoxe și nu și de alte culte și rituri ? Haret a răspuns cu sinceritate că cercetările sale nu erau suficiente asupra acestor chestiuni și de aceea n'a voit să se ocupe de ele, lăsându-le pentru alte timpuri, și grăbindu-se a pune în lege numai cecece era necesar în acel moment.

Trebue să observăm că în Senat, unde sunt membri și reprezentanții Bisericii, a avut mai puțin de luptat, mai ales că mitropolitul primat Iosif Gheorghian și episcopul de Râmnic Atanasie au declarat că ministrul a consultat pe episcopi și a ținut seamă de observările lor, că legea e bună și necesară și că ei nu doresc să aibă amestec în administrarea averilor bisericilor. Mai mult de luptat a avut Haret în Cameră și cele mai multe obiecțiuni au fost făcute de deputați liberali. Pe unii i-a liniștit el prin explicațiile date, alții au rămas nemulțumiți. N'a putut, firește, să fie luată în serios acuzația reprezentantului opoziției conservatoare că proiectul acesta este *inceputul despărțirii Bisericii de Stat*.

Cu aceste dificultăți, proiectul s'a votat și, astăzi, după atâția ani, constatăm că a dat bune rezultate.

În Decembrie 1902 Haret a prezentat legea pentru înființarea Casei de economie a corpului didactic. În genere vorbind, proiectul a fost bine primit; toate observațiile făcute au fost relative la chestiuni de amănunt și în deosebi la creațiunile de venituri prin subvențiuni eventuale dela Stat, prin reținerea unei cote din diurnele pentru examenele particulare și din beneficiile din vânzarea cărților didactice. A produs mare ilaritate răspunsul dat de Haret la o obiecțiune făcută de conservatori, prin care a arătat că articolele criticate sunt luate din legea făcută de Generalul Lahovari pentru casa de economie a ofițerilor. Se procedase după „Manualul perfectului opozant”, care trebuie să combată cu orice preț.

Corpul didactic însă trebuie să poarte veșnică recunoștință memoriei lui Haret pentru această lege.

* * *

Activitatea generală a guvernului în această legislatură a fost foarte fructuoasă. Cele mai multe legi erau impuse de însăși nevoia de a satisface noile cerințe ale vieții publice.

În primul rând trebuie să vorbim de legea meseriilor, după proiectul adus de Vasile Missir, și legea pensiilor. Cu ocazia celei dintâi, s'a făcut de către o parte a opoziției conservatoare o campanie violentă, care s'a terminat printr'o manifestație a unui număr de meseriași la Cameră. Cu aceea ocazie s'au petrecut desordini și forța publică a trebuit să intervie. Deputatul dr. I. Radovici, din majoritate, a învinovățit guvernul de slăbiciune și a afirmat că meseriașii au fost instigați de Iancu Brătescu, cunoscut agitator în București, amic devotat al lui Take Ionescu. Din contră, deputatul opozant M. Vlădescu a negat vinovăția lui Brătescu (care ar fi sfătuit pe meseriași să nu se ducă la Cameră) și a acuzat guvernul de prea mare asprime.

Legea pensiilor, făcută într'o epocă de așa mari economii, nu putea să fie o îndulcire a situației funcționarilor ce părăseau serviciul statului, dar a fost utilă prin câteva măsuri de natură administrativă.

Pe lângă convertirea în rentă amortibilă a bonurilor de tezaur de 5% și alte legi de minimă importanță, acum s'au

votat două legi de mare însemnătate *economică*, una *administrativă* și alta *politică*.

Vom vorbi întâiu de marea reformă financiară prin care s'au desființat accizele și s'a înființat fondul comunal.

Cei mai vârstnici dintre noi și-aduc aminte câte neplăceri aveau când intrau într'un oraș și erau siliți, la barieră, să de-clare tot ce au în trăsură sau în căruță. Imposibilitatea pentru cei mai mulți de a cunoaște tarifele taxelor comunale, aroganța și, adesea, venalitatea agenților (*acsi-zari*, cum îi numea mulțimea) erau curate piedici pentru cine voia să călătorească în țara sa. Temându-se de a fi obligați să plătească prea mult, nu puțini ascundeau cât puteau și se deprindeau cu fraudă; ascundeau — din neștiință — chiar obiecte ce nu erau supuse la nicio taxă. Mi-aduc aminte de un caz comic într'adevăr, dar destul de supărător. Proprietarul unei moșii din jud. Ilfov avea obiceiul să-și prepare sticlele de bulion pentru iarnă la moșia lui, unde cultiva însuși pătlăgelele roșii necesare. Ca să nu plătească taxa accizului, ascundea sticlele într'un car mare cu fân, pe care îl aducea în București pentru caii săi și asista, la barieră, cum agenții înțepau grămada de fân cu niște lungi frigări, cu cari, firește, spărgeau destule sticle. După mulți ani de asemenea practică — și pagubă — s'a decis să întrebe care este taxa ce trebuie să dea pentru sticlele de bulion. Vă închipuiți mirarea lui, când a auzit că nu e nicio taxă! Operația pe care o făceau agenții era explicabilă prin trebuința de a descoperi mai ales spirtul care se introducea în mod clandestin. Dar, dacă bietul proprietar se alegea cu sticlele sparte, introducătorii de spirt știau să-și ia măsurile cuvenite, fie prin anumite sume strecurate cu abilitate în mâna agenților, fie printr'o organizație de contrabandă, care înflorea ca o industrie specială sau ca o profesiune care, deși avea multe riscuri, era foarte rentabilă. Se vedea atunci cum se îmbogățeau, își clădeau case, își cumpărau pământuri diverși funcționari de accize și mulți oameni cari n'aveau nicio profesiune și cari, dacă ar fi existat pe atunci legea controlului averilor, n'ar fi putut să justifice prin nimic înfloritoarea situație materială în care se găseau.

Va să zică cetățenii erau necăjiți, pe de o parte, iar, pe de alta, comunele pierdeau foarte multe venituri ce li se cuveneau.

Legea prezentată de Costinescu, a stabilit modul în care taxele cuvenite pentru anumite producțiuni industriale să se plătească chiar la locul de producție și a desființat contrabanda, a făcut un bine și comunelor și particularilor. Afară de aceasta, din fondul comunal ce se constituie în fiecare an din impozitele respective și se împarte de către ministerul de finanțe, se pot ajuta și comunele mai sărace.

A doua este *legea băncilor populare*, în strânsă legătură cu acțiunea extra-școlară a lui Haret și putem zice, în mare parte datorită lui. Acest lucru este afirmat de ministrul de finanțe, Emil Costinescu, care a prezentat proiectul și care zice în *Expunerea de motive*: „D. Haret este acela care s'a gândit pentru prima oară la înființarea unei instituțiuni centrale cu menirea de a controla și ajuta băncile populare. În vara anului trecut a pregătit un proiect cu concursul d-lui C. Stere, dar considerând că e mai mult financiar mi l-a încredințat mie”.

Costinescu arată că prima bancă populară s'a înființat la Urziceni în 1891 și în 1893 au luat ființă patru, între cari a învățătorului Gr. Rădulescu din Bezdead. Amintește atențiunea pe care Haret a dat-o în 1898 acestui învățător, propunând Regelui să-l distingă cu „răsplata muncii” și publicând cu elogii activitatea lui. „Prin aceasta a produs deșteptarea și încurajarea printre învățători de a imita exemplul lui Rădulescu”. Când a venit a doua oară ministru, a urmărit ideea și a însărcinat (în Februarie 1901) pe învățătorul Dumitrescu-Bumbești să meargă prin țară și să facă propagandă pentru băncile populare. A reușit astfel să vadă la 1 Decembrie 1901 încă 168 bănci noi, iar la Septembrie 1902 alte 444.

Dela Haret veneau, deci, primele măsuri de înfăptuire², dela el primele studii pentru organizarea lor legală. El avea viziunea marei importanțe ce puteau să aibă ele în viitor și de aceea nu voia să le lase sub forma de instituții cu totul particulare, cari pot azi să fie și mâine să nu fie, ci să le dea o temelie pe care Statul s'o susțină, deoarece acțiunea lor în folosul Sta-

1. Vezi Colecția Operelor lui Haret Vol. I pg. 314.

2. Vezi Vol. II pg. 128, 143, 153, 189, 495.

tului este. Astfel fiind, era firesc ca ministrul propunător să-și înceapă motivarea proiectului său cu aceste cuvinte: „Acest proiect nu are de scop a înființa ceva nou, a alcătui din capul locului instituțiuni concepute acum și cu cari am voi să înzestrăm țara.... Avem fericirea de a trata o chestiune cunoscută și experimentată în multe părți din țara noastră”. Erau atunci 700 bănci populare și legea își propunea să le consolideze, să facă propagandă pentru înființarea altora noi și să înființeze o casă centrală, care să le controleze și să le ajute în dezvoltarea activității lor.

Importanța băncilor populare a fost mărturisită și de un deputat din opoziție, de Constantin Mille, care a zis că „băncile populare — dacă vor reuși — vor fi, după legea din 1864, cea mai mare reformă pentru țărănime și deci pentru țară”; dar, fiindcă nu-l lasă inima să mărturisească și adevărul despre rolul lui Haret în această chestie, zice: *a avut numai meritul că a văzut această idee pornită de la popor, a îmbrățișat-o și a dezvoltat-o.*

Organizarea poliției generale a Statului este o încercare de mare îndrăzneală de a remedia vechile neajunsuri ale acestei instituții, moștenite de ani și ani, trecute din generație în generație; este punerea în practică a doctrinei lui Vasile Lascar de a *face din poliție a doua magistratură.*

În fine legea procedurii electorale era menită să garanteze libertatea de exprimare a voinței cetățenilor la alegerile parlamentare pentru ca astfel Parlamentul să fie o reprezentare cât mai fidelă a dorințelor poporului.

* * *

În a doua parte a legislaturii 1901—1904 Haret a mai prezentat patru proiecte de legi, dintre cari trei s’au votat: prin unul se înființa un fond de construcții în Macedonia, prin alte două se aduceau oarecari modificări în legile pentru învățământul primar și pentru învățământul secundar.

Economiile făcute de guvern prin reducerile bugetare au permis, pe lângă stabilirea în fiecare an a echilibrului între

venituri și cheltuieli, să se formeze și un al doilea budget zis extraordinar, din care să se poată întreprinde acțiuni cari nu puteau să intre în budgetul ordinar. Astfel, vedem că în Noembrie 1903 Haret aduce un proiect pentru crearea unui fond de 600.000 lei din care să se facă construcțiuni școlare și bisericesti în Macedonia. Cine a urmărit discursul lui Haret în Parlament cu ocazia interpelării deputaților Dragu și Vlădescu sau a citit raportul adresat Regelui în chestia macedoneană a observat că în bugetele făcute de miniștrii Take Ionescu și Istrati figurau școli pentru cari nu se prevăzuse chiria localului. Această anomalie trebuia să înceteze, trebuia ca școalele să aibă asigurat localul în care să funcționeze. În acest scop vine el în fața Parlamentului cu proiectul de care vorbim. Cu toate că nu se putea face nicio obiecțiune asupra scopului urmărit, cu toate că, din contră, toată lumea ar fi trebuit să fie mulțumită că, într'o epocă de mari economii, s'a putut încropi din excedente o sumă pentru construire de biserici și școli în Macedonia, totuși proiectul depus de Haret a dat naștere la mari discuții de natură *politică*. Ce curioasă e câte odată lupta politică! Se vede că nu se poate concepe ca în luptă să zici vreodată că adversarul a făcut un lucru bun. Nu-ți vine să crezi că argumentul cu care a fost combătută legea de către conservatori și în Cameră și în Senat era acesta: D-ta care ai tăiat subvențiile date de conservatori și în special de Take Ionescu pentru Macedonia, d-ta vii acum și dai o sumă respectabilă pentru aceeași Macedonie; deci recunoști că ai greșit în 1901, deci tot ce ai vorbit atunci contra noastră a fost neîntemeiat. Degeaba arăta Haret că situația din 1901 impunea să se facă economii *cu ori ce preț*, degeaba repeta ce spusese atunci că banii dați de Take Ionescu nu serveau cu adevărat cauzei naționale, degeaba preciza, ceea ce se vedea de altfel din însuși proiectul, că altceva urmărește el acum cu crearea fondului de 600.000 lei; degeaba toate, căci opoziția părea că exultează, strigând: Te-am învins!

E inutil să spunem că proiectul s'a votat și chiar Generalul Lahovary, care combătuse acțiunea lui Haret, declara că va vota legea; dar nu e inutil să adăugăm că a fost și 1 vot contra.

Celelalte două proiecte propuneau câteva modificări de amănunt. Haret, care avea respectul legilor și nu voia să le calce, când vedea că vreo dispoziție nu dă rezultate bune, căuta s'o modifice. Notându-și, cum avea obiceiul, toate cazurile de acest fel, când își forma convingerea că anume articolele trebuie modificate, prezenta Parlamentului un proiect modificator și punea în discuția publică constatările sale. Și totuși trebuie să notăm că adversarii săi l-au acuzat de multe ori tocmai de călcarea legilor!

Astfel, în Februarie 1901 a cerut Parlamentului modificarea câtorva articole din legea învățământului primar și din a celui secundar. Ca să ajute la dezvoltarea învățământului primar, prevedea că învățătorii ajutori (cari se recrutau dintre absolvenți de gimnaziu sau dintre foști normalişti cari nu terminase studiile) să poată deveni titulari și să se poată lega astfel de școală. Ca să înfăptuească o mai lesnicioasă recrutare a corpului didactic secundar, a simplificat în unele privințe lista specialităților. Apoi, în ambele legi, a modificat dispozițiile privitoare la disciplina corpului didactic de toate gradele și anume: a stabilit că orice membru al învățământului, trimis în judecata comisiei disciplinare să poată fi asistat de un apărător, care să facă și el parte din învățământ; a pus principiul *suspendării* pedepsei pentru cei ce se găsesc la prima lor greșală și posibilitatea *radierii* pedepsei pentru cei dovediți că s'au îndreptat.

Afară de alte mici lucruri, dispozițiile enumerate aci se văd a fi folositoare pentru personalul învățătoresc. Totuși reprezentanții partidelor de opoziție au atacat proiectul cerând ca apărătorul acuzatului să poate fi un avocat de profesiune, ca ședințele să fie publice, sau stabilind că chestia suspendării pedepsei este o imitație după legea Béranger din Franța și nu s'au respectat principiile acelei legi, ș. a. Ba, ce este mai curios, moțiunea care prevedea că apărătorul să fie avocat, a fost subscrisă și de mai mulți deputați din majoritate.

Până să se prezinte Haret cu al patrulea proiect de lege, Parlamentul a discutat multe legi, unele foarte importante, ca: legea taxelor de timbru și înregistrare, un nou tarif vamal, orga-

nizarea comunelor rurale, legea burselor, a licenței pentru băuturi spirtoase, etc.

* * *

Sesiunea deschisă la 15 Noembrie 1904 a început sub impresia tristă a relei recolte de porumb, care aducea o cheltuială neprevăzută, deoarece trebuia ca Statul să procure sătenilor porumbul necesar. După stăruințele lui Haret, s'a hotărît ca operațiunea ajutorării sătenilor să se facă prin băncile populare și pentru aceasta s'a modificat (23 Noembrie 1904) un articol din legea băncilor populare ca să li se dea puțința de a realiza aceasta. Cu această ocazie Haret a dat o circulară către învățători¹, îndemnându-i să lucreze cu devotament în compania pentru asistența sătenilor în lipsa în care se găsesc : „aveți o datorie de onoare să dovediți ce servicii ați făcut țăranimii când i-ați dat băncile populare”. Tot din preocupările acestea și, desigur, după propunerea lui Haret, s'a votat o lege (1 Decembrie 1904) prin care formalitățile necesare la întemeierea cooperativelor s'au simplificat mult pentru „societățile cooperative sătești” și s'a stabilit ca și ele să fie controlate de Casa Centrală a băncilor populare.

* * *

Dacă, din punct de vedere al legiferării, activitatea lui Haret a fost mai puțin importantă în a doua parte a legislației, ca s'a manifestat prin discursurile la budget pentru 1902—1903 și 1903—1904, cum și prin o serie de răspunsuri la interpelări. Unele din interpelări au fost făcute de deputați din majoritate pre a dobândi explicațiuni pentru anume fapte sau spre a provoca anume măsuri administrative; altele au venit din partea opozanților cari ridicau acuzațiunea că Haret ar fi sectar și că ar lucra în ministerul său condus de considerațiuni politice de partid și că acestea l-ar împinge la dispozițiuni de o mare rigoare.

În Ianuarie și în Martie 1903 este atacat de deputații M. Vlădescu și Take Ionescu pe tema că a introdus politica în școală. Aceste interpelări au dat ocazie lui Haret să stabilească

1. Vezi Colecția operelor lui Haret vol. II pg. 516.

principial cum înțelege rolul profesorilor în politică. E bine, zice el, ca profesorii să ia parte la luptele politice, însă să știe găsi singuri măsura peste care situațiunea lor nu le permite să treacă, să n'ajungă niciodată ca deosebirea politică între profesorii unei școli să influențeze relațiile între dâșii în școală, unde trebuie să lucreze în bună înțelegere pentru educațiunea și instrucțiunea tinerilor ce le sunt încredințați. De altă parte, partidele politice să nu scoboare niciodată pe profesori la rolul de agenți electorali. Desbaterile acestea au adus în Parlament o sumă de cazuri concrete, între cari lupta dintre profesorii liceului din Ploești, împărțiți în două tabere cari se luptau prin gazetele locale aruncându-și tot felul de aprecieri defavorabile, pe cari le citeau elevii și desigur acest lucru nu era spre folosul unei bune educațiuni. Cercetând împrejurările de acolo, Haret a putut arăta deosebirea între modul cum au privit faptele administrația școlară a conservatorilor și cea a liberalilor, adică a lui. A mai dovedit cu acte atitudinea sa indulgentă față de necuvincioasa purtare a unora din profesori și încercările pe cari le-a făcut pentru a stabili între toți o înțelegere necesară pentru banul mers al școlii, cum toate măsurile de indulgență au întâmpinat răspunsuri din ce în ce mai îndrăznețe din partea lor.

Ceeace se pare astăzi întristător, citind discursurile contra lui Haret, este concluzia la care ajunge deputatul Vlădescu, declarând că, în adevăr, conservatorii au făcut favoruri partizanilor lor politici, dar au făcut și liberalii. Maiorescu ar fi zis: *Slabă scuză! Tristă scuză!* Dar ce trebuie să zică cititorul de azi când vede la ce se reduce în fapt acuzațiile aduse administrației lui Haret!

* * *

Ca interpelări adresate de amici politici, notăm pe a deputatului Tudor Vasiliu, pe a deputatului Moisescu și pe ale senatorului Petre Grădișteanu.

Deputatul M. Moisescu îl întreabă (Ianuarie 1903) ce măsuri a luat cu privire la atitudinea necuvincioasă a unui profesor la un banchet în onoarea lui Take Ionescu. Haret are ocazie să mai expună odată părerile sale cu privire la amestecul profesorilor în politică. „Cuvântul *politică*, în sensul lui primitiv

și mare — zice el —, însemnează mare lucru : *afacerile publice*. A face cineva politică va să zică a se ocupa de interesele cele mari ale țării, așa că ar fi absurd a interzice tocmai corpului eelui mai luminat de a zice cuvântul lui în anumite împrejurări în afacerile cari privesc țara... După părerea mea, rolul corpului didactic în politică e foarte mare și de un ordin superior. Politica are acest mare rău, că pasionează pe om și pasiunea nu-l lasă să vadă cu atâta sânge rece cât se cere pentru a judeca afacerile publice... Corpul didactic este chemat să fie elementul ponderator... Din nenorocire, punctul acesta de vedere a fost nesocotit... dar sunt convins că corpul didactic cu vremea va ajunge să judece singur situațiunea cu sânge rece și să dea înapoi acolo unde va fi înaintat prea mult.”¹

Citând apoi o serie de cazuri în cari profesorii au trecut limitele impuse de misiunea lor, — Haret critică procedurile întrebuițate de miniștrii conservatori și găsește că vina este nu a membrilor corpului didactic cari comit fapte reprobabile, din acest punct de vedere, ci a oamenilor politici, cari îi îndeamnă să se coboare la felul de politică nepermis pentru un membru al corpului didactic. Aceste observațiuni dau naștere unei cuvântări („în chestie personală”) a lui Take Ionescu, care cere să i se precizeze unde s’au întâmplat cele povestite de Haret ca să poată răspunde. Era numai o formă abilă de a răspunde, căci indicațiile lui Haret fusese destul de precise, unele chiar cu nume proprii.

Răspunzând deputatului Vasiliu (Februarie 1903) care, întreba de ce mijloace dispune pentru dezvoltarea învățământului rural, Haret are ocazie să precizeze concepțiunea sa despre această mare problemă socială și să expună punctele principale ale programului său de activitate în această direcțiune. Dar el arată în același timp cari sunt piedicile ce a întâmpinat și insistă mai ales asupra necesității de a se continua măsurile bine chibzuite, fără care progresul nu se poate realiza.

Chestiunea pe care a ridicat-o Petre Grădișteanu (30 Noembrie 1904) în Senat este una din cele mai penibile pe cari le-a întâmpinat Haret în legislatura aceasta. E vorba de școlile catolice de fete din Galați și Iași.

Aceste școale particulare întemeiate și ținute de comunități de călugărițe franceze au avut, dela întemeierea lor, o numeroasă clientelă din clasele bogate ale societății românești. Concepțiunea pe care se baza funcționarea lor era aceasta: Părinții cari ar dori să dea copiilor lor o educație franceză și nu s'ar putea despărți de ei trimițându-i în streinătate, vor putea găsi în țară o instituție care să se desvolte într'un mediu cât mai depărtat de societatea românească și cât mai asemănător celui din țara străină. Era natural ca în aceste școale să nu se predea limba și literatura românească, istoria poporului român să fie ignorată, iar pentru religie să aibă în față elevele numai cultul catolic. Ce educație dobândeau aci fetele române? O bună cunoștință a limbii franceze, maniere alese, deprindere cu conversații elegante, adică totul superficial, strălucitor, dacă se poate, dar deloc profund. În ce privește metoda de predare, era arhaică, bazată numai pe memorizare și toate cărțile aduse din streinătate, făcute anume de autori pentru școalele catolice. Amestecul autorităților noastre școlare era privit totdeauna cu rezervă, deși se mărginea la vizite sumare și cu privire la ordine și curățenie, cari nu lăsau niciodată de dorit.

Se creșteau deci niște viitoare mame și soții într'un spirit cu totul strein și, cum ele erau din familiile cele mai alese, urmarea firească era ca aceste familii să se înstreineze de societatea și țara românească. Cu vremea autoritățile școlare au început a se îngrijora de urmările acestui fel de educație și a privi mai de aproape ce se petrece în acele institute. Pe la 1893—94 a început a se trimite delegați la examene. Mi-aduc aminte că am avut însumi o asemenea însărcinare la școala de fete din Galați. La examenul de istorie, fiecare elevă avea un subiect pe care-l pregătise și când era chemată la rândul ei debita toate pasajele din carte privitoare la subiectul ei. Asupra altor chestiuni nu se puneau întrebări. Am încercat, de și nu era obiceiul ca delegații să pună întrebări, să abat pe o elevă dela rândul cărții, mi-a răspuns că nu știe, dar am avut mirarea să constat că la un moment al recitării a răspuns la întrebarea pusă de mine.

Haret nu putea primi această concepțiune de școli streine în țară, cari să fie niște centre de înstreinare a spiritului tinerelor generații. Cu încetul, în primul său ministeriat, a luat măsuri de a îndrepta lucrurile, dar a întâmpinat o îndărătnicie

din partea direcțiilor acestor școli, sprijinită de părinții elevilor, cari, fiind tocmai oameni din păturile conducătoare, aveau trecere și influență. Haret nu s'a lăsat convins, dar schimbările politice au zădărnicit, firește, rezultatele acțiunii sale. Revenind în 1901 a căutat să continue cu măsurile din trecut, dar n'a putut pune lucrurile în rânduală și, după o amănunțită anchetă făcută de inspectorul general D. A. Teodoru, a dat în judecată pe directoarele celor două institute.

Acest proces, care, în definitiv, n'a produs vreo supărare prea mare acuzatelor, căci s'au ales numai cu un avertisment, a dat naștere, în schimb, unui mare scandal politic. Opoziția s'a ridicat contra lui Haret, acuzându-l de călcarea constituției care vorbește de *libertatea învățământului*, de *libertatea de conștiință*. Și pe lângă oameni politici din partidul conservator, cum a fost Alexandru D. Xenopol, care a apărat direcțiile școlilor în fața consiliului permanent și s'a făcut directorul de studii al celei din Iași spre a putea, prin autoritatea persoanei sale, să mai paralizeze din acțiunea administrației școlare, s'au găsit chiar din partidul liberal unii cari le-au sprijinit. E destul să pomenesc pe Mihail Pherekyde, președintele Camerei, un fost colaborator al lui Ion Brătianu bătrânul, pentru ca să înțelegem cu câte și cu ce forțe avea să lupte Haret.

Și interpelarea lui Petre Grădișteanu¹ venea să-l acuze de slăbiciune, să-i amintească nesupunerea la regulamentele școlare ale direcțiilor școlilor catolice și să pună în față chiar pericolul convertirilor. Totuși, această interpelare a fost un bine pentru Haret, căci i-a dat posibilitatea de-a arăta în fața Parlamentului ce a făcut el și ce au făcut cei cari l-au combătut și cari sunt concepțiunile lui despre rolul școlilor particulare. Incheierea lui era aceasta: dacă am avut slăbiciune, pricina este că n'am o lege pe care să mă întemeiez și de aceea am adus în Parlament proiectul de lege pentru învățământul privat.

Acest proiect de lege, al patrulea prezentat de Haret în această legislatură, după la 3 Decembrie 1904, vine în discuția Camerei la 11 Decembrie 1904.

Dar în ce atmosferă?

* * *

1. Petre Grădișteanu i-a mai adresat o interpelare de același fel, despre școlile ungurești din București, în ziua de 10 Decembrie 1904.

Partidele politice, fiind reuniri de oameni pe baza unor idei comune, au nevoie de un număr de aleși dintre ei cari să aplice ideile, mai ales când partidul are în sarcina sa guvernul țării. Modul cum se constituiesc diferitele organisme de conducere și de aplicare, miniștrii și înalții funcționari, deputații și senatorii, poate da naștere la divergențe. Pot fi și divergențe cu ocazia aplicării unor principii politice, la facerea unor legi sau în alte împrejurări, cu deosebire în acțiunile așa numite de tactică politică. Neajunsurile acestea sunt posibile și serioase într'un regim parlamentar, dar ele sunt inevitabile și, desigur, mai puțin primejdioase pentru țară decât alte turburări cari se produc în regimurile absolutiste, căci dacă un partid ajunge la o criză, el părăsește puterea și vine altul care servește țara tot așa de bine sau poate mai bine decât el. De aceea s'a zis că partidele nu cad prin acțiunea opoziției, ci prin propriile lor greșeli sau frământări.

Așa s'a întâmplat cu partidul liberal în 1904.

Fără să am la îndemână toată documentația necesară, din cele publicate în ziare, din cele vorbite în Parlament și din amintirile mele personale, socotesc că divergența din partid a fost provocată și de chestiuni de principii și de chestiuni de persoane. După o vorbă a lui Ion I. Brătianu (la o întrunire la clubul liberal), „partidul național-liberal s'a călăuzit în toată viața lui de două principii: *tradițiile trecutului și aspirațiile viitorului*”. Cu alte cuvinte, acest partid trebuie să vadă cari sunt cerințele momentului și ce anume prevederi se pot face pentru viitor și astfel să realizeze pe cele dintâiu și să se pregătească pentru cele de al doilea; iar toate acestea, fără a rupe legăturile cu trecutul fie în privința unor principii fundamentale fie în privința oamenilor cari trebuie să conducă partidul. Dacă nu trebuie să fie revoluționar, se cere să urmeze evoluția ideilor și faptelor. În vremea aceea se agitau câteva idei în sânul partidului: ca reformă politică, votul universal; ca reformă economică, ridicarea stării materiale a țărănimii pentru ca — pe ea — să se bazeze ridicarea morală. Unii credeau că este momentul ca partidul să se îndrepte spre realizarea lor; alții ziceau că nu: iată divergența din chestiuni de principii. Din alt punct de vedere, de oarece în partid erau oameni de vârste diferite și diferiți în opinii, se cere ca în compunerea cercurilor de conducere

să fie o contopire a diferitelor personalități în așa fel ca scopurile partidului în mișcarea lui evoluționistă să poată fi realizate, zăiată divergența în chestiuni de persoane. Dar cece avea să aducă sau nu aplanarea divergențelor a fost, în ultimul moment, o chestiune de tactică. Din partea unora, se cerea o remaniere ministerială imediată; din partea altora — și în primul rând din partea lui Dimitrie Sturdza — se obiecta că guvernul are nevoie să se voteze întâi budgetul și să se reînnoiască convenția cu Bulgaria și apoi să se facă remanierea. Cei dintâi replicau că starea spiritelor în partid este turburată și, în alegerile generale ce se apropie, n'ar putea să aibă forța necesară pentru a învinge și de aceea e mai bine să se retragă imediat. Nu se poate tăgădui că în această mișcare au avut rol important și foștii socialiști intrați în partid în 1900.

Câtva timp această neînțelegere a rămas în cercurile intime, dar apoi a fost cunoscută de public.

În Parlament ea se manifestă la 9 Decembrie. Pherekyde, președintele Camerei, își dă demisia, motivând-o astfel: „Alegerea mea a avut caracterul unei depline înțelegeri între membrii majorității. Cu o vie părere de rău constat că ea nu mai poate astăzi păstra acest caracter....” Tot atunci demisionează și vice-președinții Dimitrie Protopopescu și V. G. Moșun. Atunci D. Sturdza zice: „sunt încredințat că divergențele nu s'au iscat împrejurul persoanei mele, căci partidul național-liberal este prea bine organizat ca să dea pe povârnișul personalităților”.... Apoi cere un vot ca să se vadă un semn dacă i se acordă mai departe încrederea sau nu. Pherekyde observă că Adunarea nu poate lucra fără o avea președinte, deci trebuie să se facă întâi această alegere. Punându-se la vot, se alege cu 70 voturi Ștefan Șendrea care era vicepreședinte. Atunci Sturdza cere votul de încredere. Rezultatul e 127 pentru guvern, 12 contra. Adunarea a exprimat încrederea în guvern. Se aleg vicepreședinți: I. A. Mitescu, C. F. Robescu și Ioan V. Teodor.

Prin urmare majoritatea nu voia ca ministerul să se retragă, iar Pherekyde declară că acțiunea sa nu trebuie luată

1. Erau, desigur, și nemulțumiri personale, cum a afirmat într'o ședință Toma Stelian, zicând că membrii partidului sunt mâhniți că nu s'a găsit în sânul său nici un om ca să devie ministru de justiție. (Sturdza oferise portofoliul lui A. Gianni, consilier la Casație).

ca o manifestare contra partidului : „nu este forță omenească care să fie în stare să mă ducă la luptă contra partidului liberal”. Dar a doua zi demisionează 12 membri ai comisiei bugetare (Vintilă Brătianu, Toma Stelian, Din. Protopopescu, V. G. Morțun, M. G. Orleanu, N. Coculescu, Em. Culoglu, Dr. I. Radovici, C. I. Brătianu, Al. Djuvara, I. Procopiu, Victor Antonescu) și se alege în locul lor alții (C. Arghir, P. Bancotescu, Gr. I. Buicli, Petre Chițu, G. Dimitriu, G. Esarcu, T. Frumușanu, C. Gârleșteanu, Iuniu Lecca, C. Lecca, B. Missir, I. Stănculeanu).

Se înțelege că nu se putea ca lucrurile să rămâie astfel, adică majoritatea să înlăture pe o sumă de parlamentari și oameni politici de mare valoare ai partidului.¹ Retragerea guvernului se considera ca sigură.

Totuși la 11 Decembrie începe discuția legii învățământului privat. Criticată violent de Take Ionescu, Al. Marghiloman și Petre Carp, adică de forțele de prima ordine ale opoziției conservatoare, era acuzată că e contrară constituției și celor mai elementare idei de libertate, că e făcută ca să acopere greșeala politică a procesului școalelor catolice, că (prin obligația ca orice școală privată să aibă autorizarea guvernului) institue regimul bunului plac. Majoritatea nu avea liniștea sufletească ce trebuia pentru a da sprijinul convenit unei legi necesare și unui ministru care făcuse atât de mult și pentru interesele școlii românești și pentru prestigiul partidului național-liberal.

Legea este retrasă prin forța lucrurilor, căci până la 23 Decembrie nu se țin ședințe, iar în ziua aceasta se prezintă noul guvern prezidat de G. Gr. Cantacuzino.

* * *

Care a fost, în aceste împrejurări, atitudinea lui Haret? O gazetă conservatoare din acel timp relatează că el ar fi zis: Nu mă ocup nici de liberali nici de conservatori, îmi văd de legile mele. Sub forma aceasta răspunsul nu e de crezut; dar fapt este că el a păstrat o atitudine rezervată, deși a rămas alături de șeful guvernului și, când a demisionat V. Lascăr și Ion Bră-

1. Atitudinea Parlamentului se înțelegea din faptul că 127 deputați au votat încredere în Sturdza, dar numai 70 au fost pentru alegerea lui Șendrea ca prezident; ceilalți s'au abținut.

tianu, a primit internele alături de Sturdza care a luat externele (13 Decembrie). Mie nu mi-a făcut nicio mărturisire în această privință; dar, judecând după împrejurări, socotesc că explicarea atitudinii lui Haret, ar fi următoarea. Cerințele reformatoare ce se manifestau în sânul partidului erau, în multe puncte, în acord cu păreri exprimate de el în diferite ocaziuni, iar Ionel Brătianu, spre care se îndreptau privirile multora ca spre acel care ar fi merit să le realizeze, era privit de el cu multă simpatie. De altă parte, însă, se simțea legat de Sturdza prin atâtea fapte din trecut și-i păstra o considerație atât de înaltă, încât socotea că nu s'ar putea despărți de dânsul, chiar dacă l-ar vedea greșind în unele cazuri.

El prețuia calitățile lui Sturdza și nu se uita la defectele lui, pe când mulți alți liberali se simțeau adesea supărați de temperamentul irascibil al bătrânului ministru (căci de aci îi veneau defectele). Pentru a se înțelege lucrurile acestea, voi povesti o întâmplare caracteristică.

Pentru aplicarea legii învățământului profesional, Haret luase măsuri ca să deschidă un număr de școale de meserii și de agricultură la 1 Septembrie 1901, însă cu cheltuieli foarte mici, făcând mai mult apel la comune, județe și particulari și transformând unele școale secundare în profesionale. Acest început cerea însă pentru budgetul următor 1902—903 o sumă mult mai importantă. Proiectul de budget avea să se discute în sesiunea de iarnă, dar trebuia să fie gata și prezentat ministrului de finanțe în vara anului 1902. Haret stabilise toate normele după care șeful comptabilității avea să lucreze și plecă în concediu în străinătate, rămânând interimar Dimitrie Sturdza. Eram atunci secretar general. Când m'am dus la dânsul cu șeful comptabilității și i-am prezentat proiectul, i-am atras atenția asupra sumei cu care trecea hotarele puse pentru patru ani și i-am arătat considerațiile pe cari Haret mă însărcinase să i le comunic. Cine a cunoscut pe Sturdza nu se va mira când voi spune că *a sărit în sus* și a urmat o serie de observațiuni asupra purtării celor cari nu prețuiesc silințele lui pentru înlăturarea crizei. Toate încercările mele de a-l convinge au rămas zadarnice și ne-a înapoiat proiectul cu indicația ca a treia zi să-l prezentăm fără cheltuielile acelea. Suferința mea — când mă gândeam cum să comunic lui Haret această întâmplare —

nu pot s'o descriu. Dar trebuia să mă supun. Serviciul comptabilității a lucrat zi și noapte și la ora hotărîtă, am prezentat proiectul refăcut. De astă dată, nu a deschis dosarul, ci — zâmbind — ne-a spus: „Imi pare rău că ați lucrat degeaba, să-mi aduceți proiectul celălalt. Pentru Haretu (așa îi pronunța el numele) trebuie să facem tot ce se poate. Am reușit să reduc dela ministerul de războiu suma cerută de el”.

III.

1907—1911

Retragerea liberalilor la 22 Decembrie 1904 a făcut loc unui guvern conservator prezidat de G. Gr. Cantacuzino, șeful partidului, care luă internele, înconjurat de cei mai autentici reprezentanți ai vechiului partid conservator: Ioan Lahovari (domeniile) și Iacob Lahovari (generalul, externele), g-ral G. Manu (războiul), și alături de ei profesorul Mihail Vlădescu, care desvoltase o stăruitoare activitate parlamentară prin atacurile contra lui Haret. A doua grupare în acest guvern o formează Take Ionescu (finanțe) cu amicul său Alexandru Bădărău (justiția). Al optulea minister (lucrările publice) îl ia Ionaș Grădișteanu, rupt dela gruparea lui Carp.

Forța combativă era reprezentată prin Take Ionescu, mulțumit, de sigur, de înlăturarea junimiștilor, cari stăteau ca o perpetuă amenințare pentru ascensiunea sa în primele rânduri ale partidului conservator.

Carp era un adversar serios acum, mai ales, că, decepționat că nu luase el guvernul, s'a arătat din primul moment dispus să întindă liberalilor o mână amicală pentru a face opoziție împreună. Ca adversar mai depărtat se arăta la orizont Nicolae Filipescu, care era acum în prietenie cu Carp.

În guvern, Take Ionescu e susținut de generalul Manu, care nu voia cu niciun chip o apropiere de Carp; încât chiar aci era oarecare diviziune.

Intreaga perioadă de guvernare a conservatorilor dintre 1905—1907 se caracterizează prin luptele acestea, mai des ascunse, mai rar pe față, între cele două grupe ale conducătorilor, cari

împiedecă unitatea de acțiune a guvernului și a parlamentului. La început, pericol din partea opoziției nu este, căci liberalii, divizați, dau impresia că se vor reculege cu greu. Această impresie încurajează pe fiii lui Cantacuzino să puie la cale atacuri contra lui Take Ionescu, de oarece văd că preponderanța lor *in spe* este amenințată de el. Intr'un moment se pare că Filipescu e înțeles cu Cantacuzino ca să pregătească unirea junimiștilor cu conservatorii, eliminându-se Take Ionescu. Așa se explică faptul că Filipescu acuză chiar în Cameră pe Bădărău de fapte incorecte, și rezultatul este demisia ministrului de justiție și înlocuirea lui cu Dimitrie Greceanu. Dar lovitura dată amicului lui Take Ionescu nu-și produce efectul, căci i se dă o satisfacție destul de importantă : Mihail Vlădescu este înlocuit la instrucție cu Const. Dissescu, iar secretarul general al ministerului de interne, Mih. Rahtivan, este înlocuit cu Petre Sfetescu.

Deocamdată, situația lui Take Ionescu este consolidată, dar viitorul rămâne tot nesigur.

De altă parte, liberalii își strâng rândurile cu greu ; d'abia la finele anului 1906 se întrunește un congres care, înlăturând pe câțiva din așa zise „vechile cadre”, pune *jaloanele* — deocamdată numai atât — ale unei acțiuni unitare.

Cu toate acestea, când se ivește proiectul concesiunii terenurilor petrolifere, liberalii încep lupta contra guvernului.

Iată care era chestiunea.

Bogăția de petrol a țării noastre începuse a fi cunoscută, în acea epocă, și prețuită în cercurile economice ale statelor mari din Europa, și Germanii erau aceia cari doreau să devină deținătorii acestor terenuri, știut fiind că noi n'aveam capitaluri suficiente pentru a le exploata. Cum politica noastră externă gravita în acel timp în orbita germano-austriacă, se înțelege că băncile și societățile financiare din Germania căutau să se grăbească și să formeze aci organisme trebuincioase, pentru a avea în mână producția de petrol și deci de benzină. În acest scop cumpărau mereu terenuri sau măcar numai dreptul de exploatare dela particulari, dând cu mână largă foloase cât mai mari. Așa s'a întemeiat „Steaua Română”. În Europa nu era alt Stat care să facă concurență ; dar de dincolo de Ocean se ivea finanța Statelor-Unite, care — la rândul ei — pentru a-și feri de concurență posibilă activitatea petroliferă, începe a se interesa

și a cumpăra terenuri ale particularilor în țară, și urmărea, după metoda americană, a-și asigura un monopol mondial.

Deoarece Statul nostru posedă terenuri destul de întinse în regiunile petrolifere, s'a ivit în mințea societăților financiare americane ideea de a lua în concesiune aceste terenuri și astfel s'a ivit oferta companiei *Standard Oil*. În fața ei s'a ridicat însă *Deutsche-Bank* din Berlin. Propuneri de ici și de dincolo s'au făcut în timpul guvernării liberale și s'a produs un curent de opinie publică ostil Americanilor. Raporturile noastre politice cu Germania au făcut să se asculte cu mai multă simpatie glasul băncilor din Berlin. Se zicea că Sturdza este în principiu decis să acorde concesiunea, asigurând Statului cât mai mari foloase materiale.

Take Ionescu, venind ministru de finanțe, își propune să realizeze ideea părăsită oarecum de guvernul precedent. Partidul liberal se ridică în contra acestei concesiuni și alături de el vine partidul lui P. P. Carp, încurajați cu toții de ceea ce se spunea — probabil cu temei — că și președintele consiliului, G. Cantacuzino, ar fi protivnic concesiunii.

Iniințarea unei secțiuni speciale la Curtea de Casație cu misiunea de contencios a dat naștere unei opozițiuni violente din partea liberalilor, cari au declarat că o vor desființa, ceea ce au făcut în anul 1910.

La ministerul de instrucție noul titular s'a arătat din primul moment decis să împiedece aplicarea măsurilor luate de Haret și să schimbe, întrucât va fi nevoie, unele din legiuirile lui. Fiindcă Haret nu intrase în Parlament, este nevoit a-și apăra prin alte mijloace opera sa primejduită. În acest scop înființează în 1905, împreună cu un număr de profesori, institutori și învățători, un organ de luptă : „Revista Generală a Invățământului”, în care a combătut cu vigoare măsurile luate de ministrul Vlădescu și a atras în juru-i foarte numeroși membri ai corpului didactic .

Acțiunea lui Haret, care avea răsunet în lumea corpului didactic, nu putea să impresioneze mult pe Take Ionescu, pe

1) Vezi articolele în Colecția operelor lui Haret volumul cu Polemici.

de o parte fiindcă ea lovea în activitatea lui Vlădescu, pe care avea în curând să-l facă a părăsi ministerul, și fiindcă ea privea numai pe un membru al guvernului, iar nu guvernul întreg. De aceea el își urma desfășurarea planului în vederea propriilor sale interese politice.

Din acest plan face parte expoziția din 1906, care trebuia să sărbătorească jubileul de 40 de ani de domnie a Regelui.

Tot din acest plan face parte și călătoria lui Take Ionescu la Berlin. Prietenia ce legase cu Kiderlen-Waechter, când fusese ministru plenipotențiar în București, i-a înlesnit acum, când el se găsea în înalta situație de ministru de externe al imperiului, să aibă o întrevedere cu împăratul Wilhelm.

În partid, situația lui Take Ionescu pare a se întări, căci, după moartea generalului Lahovari, fratele lui trece la externe, și la domenii este numit d-rul Istrati; iar după moartea lui Gr. Triandafil, președinte al Camerei, este ales C. Cantacuzino-Pășcanu, amic al lui Ionescu, și vice-președinte Pavel Brătășanu, alt amic al lui.

Cu toate aceste frământări și dificultăți, situația guvernului era destul de solidă ca să mai poată cârmui țara, dar evenimentele ce s'au produs în Februarie și Martie 1907 au schimbat cu totul starea de lucruri.

În adevăr, pe la sfârșitul lui Februarie se produc turburări în câteva sate din jud. Iași și din jud. Botoșani, de pe moșiile pe cari le ținea în arendă Mochi Fișer. Țăranii, apăsați de greutățile învoielilor și de alte mijloace prin cari se exploata munca lor, nu se mulțumesc cu protestări mai mult sau mai puțin sgomotoase, ci fac acte de adevărată rebeliune, devastând casele și hambarele. În Parlament începe a se vorbi despre faptele acestea, iar la 3 Martie Ion I. Brătianu interpelează pe ministrul de interne, întrebându-l dacă nu crede că e momentul a se lua grabnice măsuri contra *trusturilor* arendășești, căci în adevăr familia Fișer ținea în arendă întinse moși în diferite județe din nordul Moldovei. Președintele consiliului se arată impresionat, mai ales că interpelatorul nu are niciun accent de critică personală, ci se mărginește a semna în scurt pericolul amenințător pentru Stat. Se pare, dacă ținem seama de cele

ce se vorbeau atunci, că ministrul de interne a fost în adevăr surprins de evenimente și n'a luat măsuri decât după ce turburările au luat forme grave. Se zice că nenumărate telegrame ale prefectilor cari semnalau faptele s'au găsit nedeschise în Cabinetul ministrului. De aceea el a mulțumit lui Brătianu că se arăta gata să dea sfaturi și ajutor guvernului și i-a cerut chiar să formuleze vre-o soluțiune. La 6 Martie, după ce guvernul socotise că prima măsură ce se putea lua era să cheme sub drapel pe toți rezerviștii, ca să sustragă astfel și pe răsvrățiții din satele Moldovei, Dim. Sturdza adresează în Senat o interpelare cu același subiect ca a lui Brătianu, dar într'un ton foarte violent, explicabil și prin firea lui și prin faptul că trecuse câteva zile în cari situația se înrăutățise. Președintele consiliului răspunde că guvernul își va face datoria.

Dar ce putea face? Ii lipsea în primul rând forța morală, îi lipsea unitatea de acțiune (căci ziarul *La Roumanie*, oficiosul lui Take Ionescu, învinovăța destul de transparent guvernul) și apoi.. evenimentele se precipitau. Răscoalele trecuse și în Muntenia, unde pierduse nota antisemită și luase caracterul unei lupte contra proprietarilor și în genere contra orășenilor. Felurite svonuri se publicau prin ziare sau se colportau prin viu graiu : că țărani din satele Bucovinei vor să treacă în Moldova spre a ajuta pe frații lor, că guvernul Austriei ar fi trimis la hotare nu știu câte divizii ca să fie gata a intra în țară la orice moment. Toate acestea făceau să se întinză panica.

În acest timp unii parlamentari, fie pentru a se arăta că nu cred în iminența pericolului, fie din pricină că nu-și dădeau seamă de realitate, făceau interpelări despre chestiuni cu totul depărtate de actualitate. Așa, I. Tanoviceanu a vorbit două zile pentru a semnală abuzurile lui Dimitrescu-Iași, care încasa șase lefuri și nenumărate diurne, lucruri pe cari le-au contestat ori rectificat deputatul Sabba Ștefănescu și ministrul Dissescu, mai ales că faptele pe cari le relata interpelatorul se petrecuse pe vremea când ministru era Mihail Vlădescu. Asemenea, se discuta cu aprindere dacă șefia electorală a Capitalei o va avea Mihail Cantacuzino sau Barbu Păltineanu.

Dar erau și alții cari înțelegeau gravitatea situației și asupra ei își spuneau părerile. La discuția bugetului, luând cuvântul Em. Costinescu, în ziua de 10 Martie, vorbește mai mult

de răscoale, de cauzele lor, de mijloace pentru a le potoli. Atunci P. P. Carp rostește acele cuvinte cari au rămas caracteristice pentru dânsul : „In așteptare a măsurilor de reformă și altora de acest fel] — o zic cu rizicul de a vedea cuvintele mele spărgându-se în capul meu și în avutul meu : *nu este decât un singur lucru de făcut : nu este decât represiunea. Vom așeza pe urmă*”¹⁾. Cercetarea cauzelor i se pare, pentru acel moment, inoportună și se mărginește a semnală vinovăția liberalilor, căci ei, promițând înființarea Casei Rurale, au făcut să se nască în țărani ideea că vor putea pune mâna pe moșiile proprietarilor. In aceeași ședință Take Ionescu face o severă critică — și justă — procedurilor de luptă între partidele noastre, cari prin excesele de limbaj au făcut să intre în mintea sătenilor că și unii și alții, adică *toți orășenii*, sunt vinovați de sărăcia lor.

Firește, era îndreptățită critica aceasta (care pare că s'ar referi mai mult la partidele conservatorilor), dar această privire retrospectivă nu prea servea la ceva. Trebuia să se găsească oameni de conducere cari să ia răspunderea situației și să caute a scăpa țara.

Și aceasta, de urgență !

S'au găsit, a fost guvernul format la 12 Martie, sprijinit de partidul național-liberal.

* * *

De sigur, partidul liberal nu era, după retragerea sa, într'o situație prea favorabilă pentru a lua cârma țării : avea nevoie să se refacă ; dar nici nu putea să se dea la o parte și să se mulțumească cu o atitudine pasivă sau negativă, când celelalte partide nu se arătau dispuse să-și ia răspunderea.

De aceea el răspunde la chemarea Suveranului și la chemarea țării. Șeful partidului, Dim. Sturdza, luă prezidenția și externele, iar internele Ion I. Brătianu, cum era dorința unora din vechii liberali (ca M. Pherekyde, Eug. Carada, ș. a). Celelalte portofolii se atribuiră unor foști miniștri, cunoscuți și cu activitate veche și în partid și în minister : lui Costinescu, finanțele ; lui Anton Carp, domeniile ; lui Toma Stelian, justiția ; lui Haret, instrucția ; lui V. Morțun, lucrările publice ; așa că despre toți

1) Desbaterile Adunării Deputaților. 1906—1907, pg. 726.

se putea zice vorba englezească : *right man in the right place*. Rămânea războiul. Pentru început, în starea de nesiguranță în care se găsea țara, trebuia un militar. S'a găsit un om nou, nou mai ales în politică : generalul Al. Averescu. Soarta deschidea poarta gloriei acestui ofițer, care din simplu plutonier, printr'o muncă perseverantă reușise să facă studii speciale în Italia, să devie profesor la Școala de războiu, atașat militar în diferite state și să fie acum pus în situația de a pacifica țara, iar viitorul îi rezerva rolul de comandant glorios în războiul de întregirea neamului și bastonul de mareșal.

Ziua în care acest guvern s'a prezentat Parlamentului a fost numită — pe drept — *ședință istorică*.

A fost, în adevăr, ceva înălțător. Primit cu aplauze de majoritatea care susținuse guvernul căzut, i se exprimă felicitări pentru jertfa pe care a făcut-o de a lua conducerea țării în acele momente. Apelul la unire pe care-l face Sturdza are răsunet în sufletele deputaților și senatorilor. În Cameră Take Ionescu, Ion Lahovari și Petre Carp îl asigură de concursul lor, deci de concursul tuturor deputaților. În Senat vorbesc în același sens : dr. Istrati. C. C. Arion și Dissescu, precum și Mitropolitul Primat, care-l asigură de colaborarea tuturor reprezentanților Bisericii.

În amintirile sale, Bacalbașa notează că „s'au văzut oameni plângând” atât în incintă cât și în loji. El zice că unii au privit cu scepticism scenele din acele momente : cum Sturdza s'a coborât de pe banca ministerială și a îmbrățișat pe Take Ionescu, cum Ionel Brătianu, care nu-l cunoscuse personal, s'a dus la el și, dându-și mâna, i-a spus cuvinte de caldă prietenie. Mărturisesc că nu împărtășesc acest scepticism ; nu pot admite că pe Take Ionescu și pe amicii lui i-a îndemnat la această atitudine numai interesul politic de a vedea învins pe G. Cantacuzino. Dacă aș fi fost atunci în Cameră, aș fi plâns și eu. Cred că totul a fost o pornire de sinceritate și, dacă e așa, găsesc răutăcioasă observația unui ziarist din acel timp : „La Cameră aveai impresia că te găsești în fața unei majorități de mameluci liberali, atât de sgomotos aplaudau acești deputați fiecare gest al miniștrilor”.

Nu, eu cred sufletul omenesc mai bun ; regret numai că prea curând s'au uitat aceste momente de efuziune patriotică.

Majoritățile parlamentare au primit proiectele prezentate de ministrul de finanțe și de cel de interne, cari se socoteau necesare chiar din prima zi, iar raportori ai proiectelor au fost: în Cameră Take Ionescu și în Senat C. Disescu. Peste câteva zile s'a votat și starea de asediu.

În numele Regelui, miniștrii au adresat țării un manifest cu următorul preambul: „Chemați la guvern în împrejurările cele mai grele, cerem concursul călduros și patriotic al tuturor pentru restabilirea liniștii, siguranței și a păcii obștești”.

Ca și în 1901, liberalii se gândise la măsurile ce ar fi trebuit să se ia. Ei pot din prima zi să le facă cunoscute și, în loc de a începe manifestul politic prin amenințarea cu o represiune severă, ei vorbesc de „*cereri drepte și legitime*”, adică admit că pornirea revoluționară are îndreptățirile ei, și de aceea promit:

a) să se desființeze taxa de 5 lei pe care o plătesc țăranii pentru asigurarea contra lipsei de porumb în anii de secetă;

b) să se desființeze taxa fiscală pe decalitrul de vin, ca să rămâie numai plata fondului comunal;

c) să se revizuiască recensământul din 1905, care face să fie mai mare impozitul micii proprietăți țărănești decât al celei mari;

d) proprietățile statului și ale așezămintelor publice de orice fel să se administreze în regie sau să se arendeze țăranilor;

e) să se întărească băncile populare spre a putea ajuta pe țăranii;

f) să se supravegheze de către funcționarii statului cum se face măsurătoarea terenurilor cari se dau țăranilor cu învoială;

g) să se facă o lege pentru învoielile agricole;

h) să se înființeze Casa Rurală spre a înlesni țăranilor cum-părarea de proprietăți;

i) să se interzică arendașilor de a lua în arendă mai mult de două moșii și mai mult de 4000 ha.

Haret a adresat preoților și învățătorilor un apel prin care îi îndeamnă să facă tot posibilul pentru a potoli spiritele și a contribui la restabilirea ordinii și liniștii în țară.¹

Pe lângă aceste apeluri și măsuri administrative și legi-

1) Acest apel, din 13 Martie 1907, se găsește în colecțiunea Operelor lui Haret vol. III pg. 3.

slative, planul de pacificare întocmit de generalul Averescu a dus la potolirea răscoalelor, astfel că la 26 Aprilie guvernul a putut disolva Camerele și fixa alegerile la 20 Mai și urm.

Care era, în acest moment, situația politică?

Conservatorii împărțiți pe față în două partide (Carp; Cantacuzino) și unul din ele, prezidat de Cantacuzino, împărțit în ascuns și el în două, erau de sigur o slabă opoziție, și de aceea unii liberali au îndemnat să se facă alegerile cât mai curând pentru ca lupta electorală să fie mai ușoară.

A fost ușoară, în adevăr, dar nici conservatorii n'au rămas în aceeași stare. Au urmat tratative și fuziunea s'a făcut. Carp și Cantacuzino au publicat o scrisoare în care spun: „ne am înțeles să facem concentrarea conservatoare menită a apăra interesele superioare ale țării periclitate prin propaganda socialistă care a sdruncinat temelile ordinii sociale”. Totdeodată anunță că direcțiunea partidului o va avea de aci înainte Carp.

Unele ziare ale timpului spun că Take Ionescu a încercat să împiedece acest act, dar a fost silit să cedeze. Vedea însă că, dacă rămâne în situația aceasta, rolul său în partidul conservator va deveni din ce în ce mai puțin însemnat. Cu această ocazie, generalul Manu, consecvent cu ceea ce spusese despre fuziunea din 1901, se retrage din comitetul partidului.¹

Campania electorală s'a desfășurat fără violențe, în multe părți printr'un fel de acord între guvern și opoziție. Numărul conservatorilor intrați în parlament a fost destul de redus. În împrejurările acestea, G. Panu, șeful fostului partid radical, s'a apropiat cu totul de liberali și a fost ales vice-președinte al Camerei.

Situația, dar, era destul de bună pentru liberali, căci le permitea să puie în aplicare nu numai măsurile și legile cu caracter urgent, ci și pe acelea cari cereau mai mult timp pentru punerea în aplicare.

* * *

1) Antagonismul, din ce în ce crescând, între Take Ionescu și Carp, era cunoscut de opinia publică și, în vremea campaniei prin care s'a făcut partidul conservator democrat, se vindeau pe stradă niște jucării cu două figuri cari reprezentau lupta între „Take și Petrache”.

În această a treia perioadă de activitate ministerială, Haret are dela început un câmp de lucru mai larg și mai complex. Deși a ținut ca să i se dea totdeauna același minister spre a urmări punerea în practică a concepțiunilor sale privitoare la învățământ, nu s'a putut de astădată mărgini numai la chestiile școlare, pentrucă pășise și în alte domenii de activitate politică și pentrucă din punctul său de vedere despre acțiunea radiantă a școlai rezulta pentru școală și pentru slujitorii ei un rol mult mai important în mijlocul societății.

În cursul anului 1907 activitatea lui Haret, deși atacată prin presa partidului conservator, nu este pusă în discuție în Parlament, dar, îndată după vacanța Crăciunului, i se adresează două interpelări în Senat: una despre rolul preoților și învățătorilor în răscoale, (la 24 Ianuarie 1908) a lui C. Disescu; alta despre activitatea extra-școlară, a lui Titu Maiorescu (la 25 Ianuarie 1908).

Aceste interpelări aveau în fond același subiect: să arate că activitatea lui Haret a fost o pricină a răscoalelor.

Maiorescu discută partea teoretică, criticând ideea lui Haret de a face ca școala să radieze în afară, de a îndemna pe învățători să se amestece și în viața satelor, adică să aibă acțiune și asupra oamenilor maturi nu numai a copiilor. Aducându-și aminte de un tânăr licențiat în matematici pentru care el, ca ministru, pusese la concurs o bursă cu care să-și continue studiile pentru doctorat la Paris, el privește de sus pe acela care acum era el ministru și cu răutăcioasă ironie zice: „Când vrei să fii șeful unei asocieri de învățători rurali, când te-ai folosit de împrejurarea că ești ministrul unui resort..., când ai dispus să faci o campanie..... *de probleme ce sunt în școală?* A nu! O campanie culturală și economică pentru ca din această mulțime de învățători, *care ți-e dată pentru abecedar și cartea de citire*, să faci o tovărășie cu care să te amesteci în tocmelile agricole, în băncile rurale,... ce ordine mai însemnează aceasta într'un stat constituțional?” Și alături de această desaprobare teoretică, atacul personal: „Mulți dintre noi credeam că adevăratul ministru al școalelor este d. Haret. Deodată acest ministru începe a se preocupa și de alte mari probleme ale Statului, de problemele generale ale organizării... *Dacă omul tinde mai departe, dacă vrea să-și lărgească orizontul și dintr'un om de specialitate vrea*

să devie un om de Stat cu îmbrățișare generală a problemelor !...
Vrea omul să înainteze !...”

Concluzia lui Maiorescu : Rău ai făcut că ai luat pe învățător dela abecedar și l-ai pus în consiliul unei bănci populare ; prin aceasta i-ai dat o îndrăsneală pe care n'o îndreptățește nici cultura, nici situația lui.

Iar Dissescu prezintă urmarea practică a acestei greșite concepțiuni : ei au aflat pe țărani.

Se înțelege, era mai ușor de susținut punctul de vedere al lui Maiorescu ; cu o interpretare ad-hoc a unor pasagii dintr'o scriere, cu o voit greșită așezare cronologică a unor împrejurări — pentru a se putea face raționamentul *post hoc, ergo propter hoc* —, cu o anume intonație, cu o pauză bine pusă, pe cari cu mare măiestrie știa să le întrebuițeze un debater ca el, se putea chiar dobândi un succes. De aceea Haret și-a început răspunsul zicând : „v'a dat d-voastră ocaziunea să ascultați un discurs de o formă frumoasă, cum d. Maiorescu are obiceiul să facă”.

Mai greu era, însă, de susținut punctul de vedere al lui Dissescu. În cuvântarea lui se afirmau *fapte* și faptele trebuiau *dovedite*. Negreșit, abilitatea de avocat cu bogate cunoștințe în diferite domenii îi da putință să convingă măcar pe cei dintr'un partid cu dânsul, dar argumentarea nu putea să reziste unei documentări obiective. Toată desfășurarea interpelării sale se baza pe raportul lui Haret către Rege, prin care propunea să se medalieze învățătorii și preoții cari lucrase la potolirea spiritelor. Haret pusese în «Anexe» diferite scrisori și rapoarte ale particularilor și ale autorităților cu privire la atitudinea învățătorilor ; în acestea se găseau și acuzări și laude și tocmai din confruntarea lor voia să reiasă buna purtare a celor pe cari îi propunea spre a fi distinși. Dissescu se servea de partea negativă, o interpreta așa că din sunetul unui *singur* clopot, când în broșura lui Haret erau *două*, scotea concluziile pe cari le dorea ; apoi, ca să facă oarecum delicată situația lui Haret în guvern și să atace și guvernul — *d'une pierre deux coups* — pomenea și de excesele săvârșite pe alocuri de trupe și de niște desaprobări ale lui Haret despre aceste fapte. Adăogând unele fapte din trecut, cari puteau să fie legate de împrejurările din 1907 sau comparate cu ele, unele chestiuni politice cari n'aveau întru nimic

a face cu ele, Dissescu voia să încurce pe ministru într'un labirint retoric din care să nu poată ieși la liman.

Haret răspunde cu sinceritate, explicându-și cu toată claritatea faptele și vorbele și punând întâmplările de atunci în adevărata lor lumină : „Astă primăvară, când amețeaua cuprinsese pe toți, când fiecare se temea și de vecinul său, când denunțările curgeau din toate părțile, când în învălmășeala generală nu se mai putea face deosebire între prieteni și vrăjmași, d. Dissescu *cere ca în momente ca acelea să se fi petrecut lucrurile ca înaintea tribunalului*”. Apoi enumără o serie de cauze cari justifică nemulțumirile țăranilor și explică, fără a le scuza, mișcările anarhice ; amintește cum în Martie 1907 a fost unanimitate în Parlament pentru a se lua anume măsuri și a se vota anume legi, a căror justificare era tocmai constatarea că existau cauzele pe cari astăzi conservatorii nu vor să le mai cunoască și caută altele. Dacă Haret a semnalat încă din 1905 în studiul său asupra *Chestiei țărești* aceste cauze recunoscute în 1907, adversarii săi zic acum că el a contribuit la izbucnirea răscoalelor. A arătat cum s'a răstălmăcit articolul său publicat în „Voința Națională”, despre care se vorbește în atâtea ocaziuni, pentru a-l prezenta ca dușman al proprietarilor. „De ce n'ați citit tot ? zice Haret, „In banda de hoți nu vorbeam de proprietari, ci cuprindeam pe aceia cari în 10 ani au ajuns din măcelari la Mihăileni să învârtească cu lopata milioanele scoase de pe spinarea țăranilor”.

Și când o interpelare ca aceasta venea să aducă în Parlament ecoul articolelor din ziarele cari strigau „Omul școalei e omul răscoalei”, Haret, cu toată seriozitatea și cu toată puterea simțirii sale patriotice revoltate, raportându-se la cele ce scrisese în 1905, zicea : „Astăzi ca și atunci spun că, *dacă nu se va face ceva ca să se rezolve chestiunea cu bine și pace pentru toată lumea, pericolul nu va dispărea, ci va reveni din nou sub altă formă*”. Și termina prin aceste vorbe : „Dar chemarea guvernului de astăzi (și am putea să adăogăm noi : pe care l-ați primit ca salvator acum nouă luni) este de a prevedea și de a preîntâmpina, și *datoria d-voastră este să-i dați sprijin, cum ați făgăduit, iar nu să căutați să agitați lumea pentru ca să pescuiți în apă turburată*”.

Aceasta este impresia pe care o are și cititorul după aproape treizeci de ani.

Acești doi antagoniști ai lui Haret în chestiunea răscălelor erau reprezentanții a două grupări din partidul conservator cari, deși se găseau într'o luptă din ce în ce crescând, își potriveau acțiunea când era vorba să lovească în liberali.

* * *

Căci, în adevăr, se petreceau fapte de mare importanță în lumea noastră politică : se punea la cale nașterea unui partid nou.

Prin fuziunea din Martie 1907, conservatorii, deși uniți sub un șef care era P. P. Carp, aveau alături de el un fost șef, cel puțin măhnit, și doi aspiranți pentru viitor la conducere : Take Ionescu și Nicolae Filipescu, valori și temperamente politice recunoscute. Take Ionescu nu putea să fie încântat de colaborarea ce i se impunea cu Filipescu, fiindcă era sigur că între ei se va da lupta pentru întâietate. Divergența între dânsii s'a manifestat cu ocazia discutării în comitetul executiv al partidului a proiectelor făcute de Carp și cari aveau să fie înfățișate parlamentului spre a fi opuse celor ce prezentase guvernul. Era vorba de reforma agrară, tocmelile agricole, băncile de stat, încurajarea pășunilor artificiale. Intre ele era și reforma administrativă, care împărțea statul în provincii conduse de guvernatori cu rang de miniștri. Era iluzia descentralizării, prevăzută în Constituția din 1866, dar simplă iluzie, căci realitatea era că se făcea o altă centralizare în cele șase provincii, cari s'au numit de cineva „gubernii” (ca în Rusia), nume care a rămas spre a caracteriza plănuita reformă a lui Carp. Firește că liberalii erau contra acestui proiect, dar mai puternic adversar îi era Take Ionescu, care dobândise aderenți numeroși în sânul comitetului, chiar și contra celorlalte proiecte. Interesant de notat e că alături de el se găsea și Ioan Lahovari.

Neînțelegerile dintre conservatori nu se puteau aplana ușor : era evident pentru cine cunoștea situația că nu pot sta două săbii într'o teacă. Cu ocazia unei întruniri la Club s'a arătat că traiul împreună nu mai e cu puțință, că trebuie să se producă ruptura, numai să se găsească ideea și momentul.

Ideea s'a găsit : realizarea unui sistem politic democratic. Momentul a fost fixat nu de vreun eveniment politic în

afara partidului conservator, ci prin propaganda pe care amicii lui Take Ionescu o începură în județe, căutând să atragă la noua formațiune pe membrii comitetelor locale de conducere. În ziarul „Acțiunea” am găsit scris că în ziua de 22 Ianuarie 1908 s'a constituit partidul *conservator-democrat*. Numele era bine găsit, căci grație lui putea să atragă și dintre oamenii de origine modestă și încântați de a lucra într'un partid cu idei mai înaintate, și dintre reprezentanți ai familiilor boierești cari aveau admirație personală pentru talentul noului șef.

Fiind atunci o serie de alegeri parțiale, *tachiștii* (acum numele devenea consacrat) reușesc la Iași, la Vaslui, la Craiova, la Ilfov. Aci candidatul lor a fost Nicolae Fleva, care, după puțina lui ispravă ca ministru în cabinetul lui G. Gr. Cantacuzino, fusese numit reprezentant al țării la Roma. Acum demisionă ca să se sprijine pe tachiști prin amintirea ce lăsase în masa electorală ca luptător și orator popular.

* * *

Față cu aceste împrejurări, care era situațiunea în partidul liberal?

Deși în 1904 se retrăsese din cauza unor divergențe între conducători, liberalii s'au recules destul de repede și au început a-și face datoria de luptă politică, apoi — deși încă nu pe deplin consolidați — au avut curajul să ia guvernul în 1907 și, după potolirea rășcoalelor, au reușit să înfăptuiască cea mai parte din reformele făgăduite și proiectate.

Creându-se ministerul de industrie și comerț, acest portofoliu a fost încredințat la 1 Ianuarie 1908 lui Alexandru Djuvara.

Campania îndârjită a tachiștilor reușește în alegerile parțiale mai în toate părțile și mai ales în capitală. Această împrejurare aduce mare descurajare în rândurile liberalilor și unii dintre ei încep a gândi că ar fi și vina conducerii partidului lor. Sturdza, în adevăr, era obosit și chiar bolnav. Simțind poate și oarecari nemulțumiri în juru-i, se hotărî să-și dea demisia. De aceea, din Paris, unde se dusesese în concediu, scrisese Regelui 22 Decembrie 1908 o scrisoare plină de mâhnire, în care spune că „puterile nu-i mai ajung pentru a purta mai departe sarcina pe care Regele i-a încredințat-o”. Regele îi răspunse foarte

mișcat printr'o scrisoare în care zicea : „*Cuvintele nu pot arăta măhnirea adâncă de care este cuprinsă inima mea în acest moment dureros când aflu că sănătatea d-v. sdruncinală vă silește a căuta liniștea și odihna după o muncă necurmată de peste o jumătate de veac*” și arată apoi meritele lui Sturdza pentru țară.¹

Regele chiamă pe Haret, care ținea interimatul prezidenției Consiliului, și-i cere să convoace pe miniștri, la 27 Decembrie, împreună cu președinții Corpurilor legiuitoare. Ei în unanimitate recomandă Regelui pe Ion I. C. Brătianu. În aceeași zi apare decretul regal, urmat de referatul lui Spiru Haret, prin care Brătianu este numit președinte al Consiliului.

Această alegere a fost ratificată de congresul partidului în ziua de 11 Ianuarie 1909, când s'au adunat delegați din toată țara. Se vedea acum că nu este vorba de o înlocuire vremelnică a bătrânului președinte, ci de retragerea lui definitivă. Nici nu s'ar fi putut altfel, căci starea sănătății lui era așa de compromisă, încât, chiar după întoarcerea din Franța, unde fusese îngrijit de medici și unde puterile i se întremase, n'ar mai fi putut relua ocupațiunile. Schimbarea aceasta n'a produs turburări în câmpul larg al partidului, deși era oarecum în contra raporturilor de vârstă și deși se găseau între fruntașii liberali oameni mai bătrâni decât Brătianu și cu mai multă experiență; dar înșiși bătrânii partidului au fost aceia cari au cerut-o: Aurelian a prezidat congresul, Pherekyde a vorbit susținând propunerea, pe care a făcut-o Emil Costinescu; iar majoritatea partizanilor aveau un fel de intuiție că tânărul șef va ajunge să realizeze rezultate prețioase și pentru partid și pentru țară. Ici-colo s'au produs oarecari fricțiuni între tineri și bătrâni, provocate de dorințele unora și de temerile altora, fără ca urmările lor să aibă vre-o importanță.

Dar Guvernul a avut în curând dificultăți din pricina generalului Averescu, a cărui administrație era atacată de opoziție — cel puțin de o parte a ei — și pe care nici primul ministru n'o socotea destul de bună. După interpelarea lui Al. Marghiloman la 27 Februarie 1909, guvernul a cerut generalului Averescu să demisioneze, dar refuzând, Ion I. Brătianu a prezentat Regelui demisia întregului guvern (3 Martie) care s'a refăcut a doua zi

1) Cu data de 28 Decembrie 1908.

fără general, iar interimatul războiului a fost dat lui Toma Stelian.

Evenimente importante au urmat: alegerea mitropolitului primat (Atanasie) și a mitropolitului Moldovei (Pimen); vizita moștenitorului de tron din Austria, Arhiducele Franț-Ferdinand; inaugurarea portului dela Constanța; iar în Octombrie, o remaniere a guvernului, prin care A. Djuvara trece la externe, Costinescu, Morțun și Toma Stelian își păstrează portefeuliile, iar ca miniștri noi intră: Alexandru Constantinescu, luptător neobosit și iscusit avocat, la domenii, Mihail Orleanu, care avea o situație electorală sigură la Galați și era socotit ca partizan al unor idei înaintate, la comerț și industrie, iar la războiu generalul Gr. Crăniceanu, cunoscut ca bun ofițer de geniu și ca scriitor militar cu mare autoritate.

Noul guvern se așează pe lucru, dar atentatul contra primului ministru la 8 Decembrie 1909 aduce îngrijorare mare în sânul partidului, din fericire trecătoare, căci Brătianu scapă cu viață. I se acordă un concediu pentru boală, în care timp interimatul prezidenției și al ministerului de interne îl ia Pherekyde. În vremea aceasta se mai face o alegere parțială și reușește Dimitrie Moruzi (fost prefect al poliției capitalei pe vremea lui Ioan Brătianu bătrânul), ceea ce aduce oarecare descurajare în rândurile liberalilor și mare avânt în acțiunea opoziționistă a partidului conservator-democrat, care credea că succesele electorale obținute vor fi o indicațiune pentru Rege ca să-i cheme la guvern în locul liberalilor, a căror plecare o socoteau foarte apropiată.

La 10 Februarie 1910 Brătianu, însănătoșit, își ia locul și guvernul continuă activitatea, având însă a lupta cu multe și variate greutăți.

Poate că Haret a fost ministrul contra căruia s'a dus de către opoziție lupta cea mai crâncenă, dar activitatea lui este de o importanță politică deosebită, prin varietatea problemelor ce a fost ținut să rezolve, prin realizările ce a putut săvârși și prin eforturile neînchipuit de mari — și multe din ele încă necunoscute — pe cari a fost silit să le facă și prin aceasta să-și sdruncine sănătatea în mod serios.

În acest al treilea ministeriat, Haret a avut a se ocupa mai mult decât altădată de chestiunile bisericești și a avut în această privință o bogată activitate parlamentară .

În Ianuarie 1908 s'a discutat proiectul prin care se aduceau oarecari modificări în vechea lege a lumânărilor de ceară. Scopul era să se împiedece falsificarea acestor lumânări prin întrebuințarea parafinei, pentrucă fumul ce se răspândește este vătămător și pentru sănătatea credincioșilor din biserică și pentru picturile de pe pereți. Afară de aceasta, dacă se oprește prin diferite măsuri (pe cari le prevede legea) falsificarea, se dezvoltă creșterea albinelor, care forma în trecut o frumoasă și bogată industrie, grație căreia se trimeteau anual mii de kg. de ceară la Constantinopol. Era dar un triplu interes : artistic, sanitar și economic. Firește, legea s'a votat, dar te miri de ce au fost în Cameră 12 voturi contra. ¹

În ședința dela 26 Februarie 1909, Senatul votează mai multe modificări în „legea clerului mirean și a seminarilor” din 1893 (prezentată de Take Ionescu), căreia i se adusesse mici schimbări în 1906. Prin aceasta se modifica întocmirea instanțelor disciplinare ale preoților, desființându-se consistoriul apelativ; se admitea ca în comunele pentru cari Statul n'a putut prevedea în budget salariul unui preot, să fie plătiți preoții de către comune; se luau măsuri pentru a împiedeca pe preoții abuzivi să ceară taxe mai mari decât cele legale pentru botezuri, înmormântări, etc. Camera a confirmat și ea votul maturului corp în ziua de 24 Martie, după oarecari obiecțiuni foarte discutabile, cum era, de exemplu, cerința ca preoții aceia *ajutori*, plătiți de comune, să fie obligați a avea și ei licența în teologie, pe când proiectul ținea seama de situația lor inferioară și se mulțumea cu seminariul complet ²

După aceasta a venit rândul unei mari probleme, care, din nenorocire, a dat naștere unor lungi polemici și unor turburări cari au hrănit o adevărată *criză bisericească* în timp de trei ani, sfârșită într'un mod rușinos.

1) Vezi Operele lui Haret volumul VI pag. 72.

2) Vezi Operele lui Haret volumul VI pag. 155.

E vorba de modificarea legii sinodale din 1872.

Din timpuri vechi Biserica noastră a avut o autonomie destul de mare. Din. Cantemir, vorbind de mitropolitul Moldovei, zice : „*deși nu se numește patriarh, nu e supus niciunui patriarh*”. E adevărat că primește *binecuvântarea* patriarhului din Constantinopol, dar nu are nevoie de *aprobarea* acestuia pentru a lua în stăpânire demnitatea sa. Legătura spirituală cu patriarhia din Constantinopol se întărise prin închinarea mănăstirilor noastre către diferite mănăstiri grecești din Orient. Secularizarea din 1863 a produs oarecare turburare în aceste legături, dar decretul organic din 3 Decembrie 1864 precizează : a) menținerea *unității dogmatice* a Bisericii ortodoxe române cu Biserica ecumenică din Constantinopol ; b) Biserica ortodoxă română este și rămâne *independentă de orice autoritate bisericască streină*. Era aci afirmarea teoretică a autocefaliei, care s'a stabilit definitiv în 1885.

Decretul organic, de care am pomenit, a dat prima organizație Sinodului României, inspirată de principiile lui Andrei Șaguna. Autoritatea supremă a Bisericii avea să fie Sinodul, compus din : mitropoliți, episcopi, arhierei, din câțiva reprezentanți ai *preoșilor de mir* și din câteva persoane *laice*.

Discuții mari s'au iscat atunci în privința canonicității acestei întocmiri și proteste din partea unor scriitori bisericești. Pentrucă acest decret nu preciza modul numirii mitropoliților și episcopilor, se întocmește o scurtă lege la 11 Mai 1865, prin care se stabilesc următoarele : Ei se aleg din clerul monahal cu vârsta de cel puțin 40 sau 35 ani *de către consiliul de miniștri*, care prezenta Domnului propunerea.

Această situațiune se menține până în 1872, când se face legea dela 19 Decembrie, care prevede compunerea Sinodului (mitropoliți, episcopi, arhierei titulari) și modul de alegere. Alegerea este încredințată unui *colegiu* compus din membrii Sinodului, din deputații și senatorii creștini ortodocși, iar candidații trebuie să fie arhierei români (nu se mai adaogă : *titulari*, ceea ce însemnează că pot fi și alți arhierei, afară de cei ce se află pe lângă scaunele metropolitane și episcopale).

Inlăturarea din Sinod a preoșilor de mir și a laicilor a început a fi criticată de către unii scriitori bisericești, pe măsură ce, mai ales după înființarea Facultății de teologie, se înmulțea numărul preoșilor cu titulari academice superioare din țară sau

din streinătate. Se susținea că, de vreme ce Sinodul trebuie să fie — în ortodoxism — adunarea reprezentativă a Bisericii și de vreme ce treptele preoțești sunt trei (arhiereu, preot, diacon), este drept ca în compunerea Sinodului să ia parte reprezentanți ai celor trei trepte. Haret, socotind îndreptățit acest punct de vedere, alcătuește un proiect care să-i dea satisfacere. Nu am la îndemână primul ante-proiect, dar, după afirmația lui că a schimbat de multe ori dispozițiile proiectului până să ajungă la cel prezentat Parlamentului, am dreptul să cred că prima formă preconiza alcătuirea Sinodului ca în Biserica ortodoxă ardeleană. Mai târziu s'a ajuns la formula următoare: Sinodul episcopal va avea să decidă în toate chestiunile de dogmă și ritual; iar în celelalte va decide Sinodul mixt (compus din Sinodul episcopal, din reprezentanți ai clerului de mir, dintr'un delegat al Facultății de teologie și din doi reprezentanți ai mănăstirilor). Acest Sinod mixt avea să poarte numele de „Consistoriu superior bisericesc”.¹ Proiectul lărgea cercul eligibililor la locurile de episcopi și mitropoliți și mai propunea și alte câteva amănunte.

În mod firesc, acest proiect a venit întâi în cercetarea Senatului în ședința dela 5 Martie 1909. În comitetul delegaților au intrat cei doi mitropoliți, iar raportor a fost ales însuși mitropolitul primat Atanasie. Discuția generală a ținut șase zile, în cari s'a produs o combatere puternică din partea episcopului de Roman, Gherasim Safirin, și din partea celor două partide de opoziție, mai ales prin glasul a doi mari advocați, C. C. Arion și C. G. Dissescu, cari au studiat cu sârguință dreptul canonic spre a putea lovi cât mai puternic în guvern².

Episcopul nu este contra lărgirii cercului eligibililor, cu oarecari rezerve, dar cere ca arhieriei să nu intre în Sinod, căci nu sunt *canonici*. Ei pot fi numai reprezentanții, trimișii episcopilor pentru anume servicii, între cari poate fi și participarea la o discuție în concilii sau sinoade. Se ridică însă cu violență contra creațiunii Consistoriului, căci „Biserica fiind o instituțiune dumnezeiască, noi, slujitorii lui Hristos pe pământ, nu putem să slujim pe Hristos altfel de cum a orânduit el”; deci

1) Spre mai bună păstrare a drepturilor superioare ale Sinodului, proiectul prevedea că hotărârile consistoriului vor fi *ratificate* de Sinod.

2) Vezi Operele lui Haret vol. VI pg. 178 și urm.

a pune pe preoți să lucreze cot la cot cu episcopii, o fi măgulitor pentru ei, omenește vorbind, dar bisericește este o *erezie*.

Haret arată că spiritul bisericii ortodoxe e mai democratic decât al celorlalte rituri creștine; amintește că în alte țări ortodoxe fac parte din Sinod și preoți de mir; în fine vorbește de constituția bisericească a lui Șaguna și întreabă: de ce să nu ne folosim de experiența lui ca să putem dobândi și noi aceleași rezultate?

Haret mai avea pentru sine un argument foarte puternic: faptul că Sinodul a aprobat proiectul. Acesta a fost convingător pentru Senat, dar nu pentru episcopul hotărît să-și susțină teoria până la capăt: ori tot ori nimic.

Mai curios este că faptul n'a fost convingător nici pentru deputatul N. Iorga, când a trecut legea în discuția Camerei, la 23 Martie 1909, căci a susținut același punct de vedere ca episcopul de Roman. De aceea avea dreptate Haret să se mire: „Ne spune tocmai d. Iorga, istoricul, că Biserica noastră nu e Biserică națională și că datoria preotului este numai să slujească liturgia!” Tot așa a provocat mirare afirmația că Biserica română din Transilvania se află în alte împrejurări și nu o putem imita.¹

Răspunzând mai departe tot deputatului Iorga, singurul care l-a combătut, Haret, chemând pe preoți alături de episcop prin înființarea Consistoriului, precizează că a avut în vedere să creeze „un mijloc de apropiere între toate gradele clerului românesc în afacerile bisericești, să creeze nu numai raporturi ierarhice între păstori și păstoriți, dar să vină să stea de vorbă la un loc despre trebile cari interesează toată Biserica”.

Prin căldura convingerilor sale și prin exprimarea lor în strânsă legătură logică, Haret a convins și pe deputați, și legea s'a votat și de Cameră.

1) Cuvintele deputatului Iorga: „Biserica din România cea liberă nu e altceva decât Biserica îndeplinindu-și rostul ei bisericesc... Nu are alte rosturi decât cele bisericești”. Deși astăzi, cu actuala organizație bisericească, nu se mai poate discuta dacă Haret a văzut bine sau rău lucrurile în 1909, totuși vom pune alături de aceste afirmațiuni, constatările unei foi ardelene („Tribuna din Arad”), după votarea proiectului în Senat: „Rolul episcopului nu se poate mărgini la citirea *cazaniilor*, ci, împreună cu preoțimea mireană, să lucreze la satisfacerea nevoilor Statului și ale societății românești... Prin regimul ce se inaugurează în România, frații noștri vor câștiga o nouă *părghie* pentru înălțarea ediției naționale”.

Până aci nimic anormal : discuții în Parlament, vii, prea vii poate, dar mărginite la expuneri teoretice. Primită de ambele Camere, sancționată și promulgată, legea trebuia să se aplice.

Sinodul, întrunit în sesiune de primăvară în Mai 1909, alcătuește regulamentul Consistoriului. Episcopul Romanului, cu această ocazie, declară că el se abține dela orice discuție ca să fie consecvent cu cele ce spusese în Senat. Și aci iarăși ceva normal.

Iată însă că la începutul sesiunii de toamnă, Episcopul Gherasim, la 6 Octombrie 1909, deșune pe biurul Sinodului un memoriu în care susține că legea „răstoarnă *dogma* despre ierarhia bisericească, *dogma* despre raportul între episcopi, preoți și diaconi, *dogma* despre centrul autorității bisericești” și declară că, „dacă frații săi întru Domnul vor stărui în anti-dogmatica situațiune” le va aplica canonul I al Sinodului VII și anume : „*rup orice legătură canonică cu ei, îi așurisesc, îi dau anatemei ca pe niște păgâni și vameși.*”

Chiar această atitudine încă e normală, adică *ar fi fost* normală, dacă ar fi fost urmată de demisiunea din Sinod și din Episcopat, căci ne aflăm pe terenul discuțiilor de principii.

Și natural a fost ca discuția să înceapă în presă și în publicistica noastră. Atunci un teolog, doctor în teologie, Grigore Pișculescu (devenit mai târziu preot, astăzi cunoscut și ca scriitor cu numele de Gala Galaction) a dat la lumină o broșură intitulată : „Apologia unei legi și mai presus de ea : a unui principiu” (Buc.—1909), în care este studiată pe larg toată chestiunea și se ajunge la concluzia că este neîntemeiată împotrivirea contra proiectului lui Haret.¹ În afară de discuția științifică, autorul se întreabă :

Este admisibil ca un cetățean al țării să se răsvrătească în contra unei legi făcute după toate regulele constituționale? Este admisibil ca un episcop să arunce anatema asupra colegilor săi, când un asemenea act numai Sinodul ar fi putut să-l facă și când Sinodul a arătat prin hotărîrea sa rătăcirea episcopului?

¹ Principiul în numele căruia vorbește autorul cărții este : „*al umanității evangetice*”. „Chiar dacă ar fi în totul întemeiată argumentarea Episcopului Ghe-

Sinodul, primind memoriul Episcopului, îl declară neavenit și nu-l ia în considerație.

În acel timp, se deschide prima sesiune a consistoriului superior și episcopul de Roman primește — ca și ceilalți membri ai Sinodului — invitația de a participa la lucrări conform legii. El refuză, și la 14 Decembrie trimite un nou memoriu în care repetă afirmațiunile din cel precedent, atacă pe Mitropolitul Atanasie pentru atitudinea ce a avut față de dânsul, cere ca ministrul să modifice legea în părțile atacate de dânsul în Senat.

Aci lucrurile încep a lua o față foarte curioasă, căci a doua zi, la 15 Decembrie, se desvoltă în Senat interpelarea lui C. G. Dissescu în privința situațiunii episcopului Gherasim. Întrebă pe ministru cari sunt cauzele conflictului între Sinod și Episcop și ce măsuri are să ia ca să aducă pacea în Biserică. El propune să se modifice articolele pe cari episcopul le-a declarat anti-canonice.

răsim, nu se poate să împărlășim concluzia lui și să respingem legea, fiindcă starea în care se găsește *turma cuvântătoare* este așa de întristătoare încât nu putem rămânea cum suntem”.

Trebue deci să facem o schimbare. Va fi bine venit orice mijloc care va întări în norod credința religioasă, va apropia cât mai mult, va lega — dacă se poate — pe cei păstoriți, de Biserică. Statul a dovedit că voiește să meargă mână în mână cu Biserica și conducătorii lui au prezentat o lege menită să slujească scopului pe care l-am pomenit.

Ce ar putea îndreptăți pe conducătorii Bisericii să combată legea? Necesitatea este indiscutabilă, redactarea este reformabilă azi sau mâine, când experiența va cere aceasta. Dar canoanele? Dar unitatea cu celelalte Biserici ortodoxe? Dar făgăduiala pe care am făcut-o în 1885 când Patriarhia din Constantinopol a recunoscut autocefalia Bisericii noastre, că nu vom schimba rânduiala ierarhiei bisericești?

Examinând aceste întrebări, autorul studiului de care vorbim afirmă că nu poate fi veșnică tirania unor canoane alcătuite după nevoile de acum câteva sute de ani, căci nu putem merge „spre litera care omoară, ci spre spiritul care dă viață”. Ba, chiar din studiul acestor canoane și din istoria bisericească, se vede că în cursul timpului au fost momente de colaborare între episcopi și preoți ori diaconi. Apoi constată că în organizarea bisericească din Rusia, din Grecia, din Muntenegru, se găsește un sistem mixt în conducerea Bisericii mai accentuat decât în noua noastră lege. În fine arată că chiar Patriarhia din Constantinopol are un sinod mixt. Deci din partea aceasta nimeni nu s’ar putea ridica spre a ne arunca piatra.

Și atunci mai rămâne ceva din toată împotrivirea Episcopului?

Haret dă un răspuns plin de înțelepciune, zicând că este inoportun să se discute din nou dacă legea este sau nu canonică, fiindcă dacă legile s'ar putea schimba cu prilejul interpelărilor, rezultatul ar fi o continuă nesiguranță în aplicarea celor votate de Parlament. Interpelatorul voia numai atât : să zică ministrul că va schimba legea. Haret explică foarte frumos că nu e vorba de amorul său propriu, că a făcut schimbări în legile propuse de el de câte ori experiența a dovedit că modificarea este necesară. Acum însă ce dovedise experiența? Nimic, fiindcă nici nu se făcuse. Dar intervenise oare vreun fapt nou care să justifice schimbarea? Niciunul. Episcopul Gherasim repetase sub formă de memoriu ceea ce susținuse în Senat la discuția legii. Că aruncase anatema asupra Sinodului, că nu mai voia să ia parte la ședințele lui : aceasta nu era o probă că legea este rea și că trebuie modificată; era chestia numai de atitudinea unui membru al Sinodului față de colegii săi.

Răspunsul lui Haret s'a desfășurat în trei ședințe : a discutat din nou acuzația că legea este contra dogmelor și canoanelor și a arătat modul cum episcopul Gherasim conduce eparhia Romanului. Eram de față în acea ședință și mi-amintesc și acum impresia tristă pe care a produs-o asupra ascultătorilor citirea actelor aduse de ministru.

Terminând, Haret stabilește legătura între diferitele fapte ale episcopului : că, după votarea legii, episcopul a declarat că, deși a combătut-o, se va supune ei, ca să nu producă turburare în Stat, că mai târziu s'a răzgândit și a luat atitudinea știută, fără însă a trage toate consecințele, căci continuă să-și exercite atribuțiunile de episcop și să ia parte la desbaterile Senatului. „Cum a putut în timp de opt luni să meargă și să slujească alături de mitropolitul Moldovei și de episcopul de Huși, pe cari, după câtva timp, îi declară necanonici și-i dă anatemei?”.

Ce s'a întâmplat în acest interval? Haret nu dă niciun răspuns, dar este evident că s'a găsit cineva care a avut interes ca lucrurile să nu se potolească și „i-a deschis capul”. Partidul liberal guvernase țara trei ani și era bine-venită o împrejurare ca să-i poată grăbi retragerea ! ¹

1) Episcopul Gherasim răspunde în două ședințe la acuzațiile ce-i adusese ministrul, dar acesta nu vrea să-l asculte, ci se retrage împreună cu toți membrii Sinodului.

Aci situațiunea începe să fie cu totul anormală.

Deși afurisise pe colegii săi, vine în Sinod la 22 Decembrie, depune pe birou o nouă adresă și pleacă. În adresă declară că „numai când vor dispărea știutele motive cari mă împiedică a sta aci, voi lua parte la lucrările Sf. Sinod”.

Sinodul, natural, a considerat aceasta ca o *răsvărire* și i-a atras atențiunea asupra purtării sale. Episcopul a venit în ședința dela 11 Ianuarie 1910 și a citit o adresă de desvoință; a mai venit la 13 Ianuarie și a citit o propunere ca să stabilească printr'un vot, că Consistoriul nu poate avea decât atribuțiuni consultative.

Lucrul acesta era bine lămurit în lege. Articolul 18 împărțea în două categorii ocupațiunile Consistoriului superior: unele de strictă administrație și cari deveneau executorii prin aprobarea ministrului; altele privitoare la cult, disciplină, port, la cărțile de ritual și cele didactice, cari deveneau executorii numai după ratificarea Sinodului.

Probabil că episcopul înțelegea să se suprime deosebirea, și toate hotărârile Consistoriului să fie ratificate de Sinod.

Sinodul primește propunerea și hotărăște a interveni la guvern și astfel episcopul Gherasim își va lua locul în Sinod.

Se părea că chestiunea s'a închis. Era o formă onorabilă ca lucrurile să se împace.

Dar poate că erau unii cari nu vedeau cu ochi buni tocmai această *împăcare*. Și atunci episcopul nu s'a arătat mulțumit cu o făgăduială platonicească, ci cerea să se modifice *numaidecât* legea după indicațiunile sale.

Astfel începe un nou războiu.

La 3 Februarie 1910 episcopul întreabă pe ministru dacă are de gând să modifice legea și zice: „Sf. Sinod a admis în unanimitate *părerea mea* că legea sinodală din 1909 conține *dispozițiuni eretice*. Potrivit votului unanim al Sf. Sinod, Președintele Sf. Sinod a intervenit la guvern pentru modificarea legii. *În aceste condițiuni am luat legătura canonică cu acei cu cari o intrerupsesem*”.

Aci este — cred eu — greșeala Sinodului. În dorința de a potoli pe Episcopul răsvărit, a dat hotărârii sale o formă în doi

peri, care să satisfacă și pe Episcop și să nu fie o revenire asupra aprobării date legii în Senat. E adevărat că Mitropolitul Primat lămurește lucrurile zicând: „avem încredere în onor. guvern că va găsi momentul oportun ca să vină cu modificările *când va crede și când experiența va dovedi...*” De geaba! Episcopul Gherasim continuă să întrebe când se vor face modificările și e gata să mai anunțe o interpelare.

Și de aceea vedem că în ședința dela 8 Februarie 1910 senatorul Pavel Brătășeanu declară: „Legea o vom modifica noi!” Vedem că ziarele încep cu stăruință a agita publicul asupra „chestiei sinodale care turbură atât de mult lumea noastră credincioasă”.. Iar Episcopul, în ședințele Sinodului, protestează mereu. La 14 Mai depune iar o protestare scrisă și se retrage; la 18 Mai depune o acuzație contra mitropolitului.

Acum începe scandalul. O parte din presă îl hrănește cu toată stăruința. Sinodul nu se mai poate ocupa de altă chestiune, declară iar nulă și neavenită petițiunea de acuzare a episcopului, face o encicloică prin care arată credincioșilor că în toată această campanie este o urzeală vrăjmașă Bisericii Naționale și la 24 Mai se închide sesiunea.

Campania însă continuă. Episcopul face și el o encicloică adresată credincioșilor din eparhie, prin care se apără pe sine și acuză pe mitropolit și Sinodul.

Sesiunea sinodală din Octombrie 1910 e turburată de aceleași adrese și răspunsuri și lucrurile rămân în aceeași stare până la finele anului, când guvernul se retrage.

* * *

Problemele învățământului de toate gradele au preocupat pe Haret în tot cursul acestei legislaturi.

Atunci a făcut prima lege a grădiniilor de copii, cari trăiau pe temeiul dispozițiilor de regulament sau al deciziilor

1) Afacerea aceasta a răsvrătirii Episcopului s'a sfârșit în 1911 sub guvernul următor, fiind ministru de culte C. C. Arion. Episcopul a fost caterisit, legea însă s'a modificat după cum ceruse el, iar mitropolitul Atanasie, achitat de acuzările aduse de episcopul Gherasim, a demisionat și s'a retras la mănăstire. Când s'a discutat proiectul în Senat, Haret a luat cuvântul și a arătat greșeala guvernului în procedările sale. Vezi discursul în vol. VI al Opereilor la pg. 535.

ministeriale. Prezentat întâi Camerei, proiectul a fost pus la ordinea zilei în ședința dela 2 Martie 1909. N'a luat nimeni cuvântul și, rămânând votul nul în acea ședință, s'a votat în ședința următoare dela 3 Martie cu unanimitate de 72 de voturi. Trecând la Senat, s'au petrecut lucrurile tot așa, numai că s'a votat chiar în ședința în care s'a prezentat, adică la 23 Martie 1909¹.

Pentru învățământul primar n'a avut nimic de legiferat; dar a prezentat constatările și punctele lui de vedere cu ocazia interpelării deputatului I. Demetrescu-Agraru în ședința dela 3 Februarie 1910².

În ce privește învățământul secundar, s'a simțit nevoia câtorva modificări. Aceasta s'a făcut în două rânduri: odată în Aprilie 1910, când proiectul a trecut fără discuție; altădată însă, în Ianuarie 1908, când modificările n'au fost prea importante, dar au dat naștere în Senat la discuții aprinse în urma vorbirii lui Const. Arion. S'a insistat mai mult asupra articolelor cari priveau recrutarea corpului didactic secundar, aducându-se în discuție chestiunea *anulărilor* pe cari le a judecat Curtea-de-Casație³.

Logic ar fi fost ca parlamentarii să cerceteze numai dacă modificările propuse de ministru sunt bune sau rele; interesul luptei politice cerea — se vede — ca să se stărue asupra unor întâmplări laturalnice, pentrucă din ele se putea trage o concluzie nu despre valoarea proiectului propus, ci despre activitatea administrativă a lui Haret, lucru care s'ar fi putut critica printr'o interpelare.

Să reamintim cele petrecute.

Haret semnalase la timp neregularitățile examenelor de capacitate și înlăturarea formelor cerute de lege pentru numirea celor reușiți⁴. Era întâi faptul că nu se publicase tabloul celor reușiți la examene pentru ca să știe fiecare *ce loc* are pe tablou, ceea ce îi dădea un anumit drept la alegere; apoi nu se publicase

1) Vezi volumul VI pag. 364.

2) Vezi volumul VI pg. 78.

3) Asupra acestei chestiuni vezi deciziunea de anulare în Colecția Operelor lui Haret volumul III pg. 11.

4) Vezi articolele din „Revista generală a învățământului” din 1906, reproduse în Colecția Operelor lui Haret vol. cu „Polemice”.

toate vacanțele, pentru ca să știe cei reușiți ce anume catedre pot cere. Se mai făcuse combinații de ore în vederea unor anume candidați, transferări în legătură cu catedrele nepublicate, și altele. El ar fi putut să anuleze toate examenele cu rezultatele lor, dar s'a gândit că prin această măsură ar fi adus mare neajuns tuturor candidaților reușiți — și celor favorizați prin numirile ilegale, dar și celor nepăstuiți — de vreme ce ar fi trebuit toată lumea aceasta să se prezinte din nou la examene. De aceea a obținut aprobarea consiliului de miniștri, la 7 Iulie 1907, ca să anuleze numai numirile făcute în 1906, și a publicat deciziunea prin prin care chema pe toți cei numiți să prezinte actele lor până la 7 August, așa ca, la începutul anului școlar, toate să fie așezate după lege. Atunci mulți, foarte mulți profesori au făcut recurs la Contencios și opoziția a pornit o campanie violentă contra lui Haret. Pe măsură ce lucrurile se studiau și se luau măsuri pentru intrarea în legalitate, recursurile făcute nu mai aveau interes și, retrăgându-se multe, a rămas un mic număr care s'a judecat și dintre acestea unele s'au câștigat de Minister, iar 5 s'au pierdut. Se înțelege ce fel de campanie se putea face: Un ministru blamat de Justiție! Trebuie să se retragă!

Când citim astăzi acele discuții și vedem reaua credință cu care se ducea campania, trebuie să ne întristăm de lipsa de măsură pe care o vedem uneori în luptele politice. Cu tot respectul ce trebuie să avem pentru hotărârile Justiției, ne minunăm de unele hotărâri. Să pomenim una cu totul caracteristică: Era în lege un articol care stabilea anume drepturi pentru profesorii cari vor fi servit cinci ani *neîntrerupți*. Ministrul din 1906 acordase aceste drepturi unor persoane cari servise în adevăr *cinci* ani, dar separați prin diferite intervale. Dispoziția legii care stabilise „cinci ani *neîntrerupți*” se întemeia pe considerația că în acest timp profesorul a făcut o anumită practică și n'a întrerupt profesiunea sa. Interpretarea ce s'a pus de advocații recurenților cu numiri anulate și s'a admis de Contencios a fost aceasta: se cere ca *fiecare* an din cei cinci să fie *neîntrerupt*, dar dela unul la altul *poate să fie întrerupere*. Să declare oricine dacă poți acuza pe ministrul care a pierdut un asemenea proces!

Altă măsură legislativă în legătură cu învățământul secundar a fost: desființarea legii din 1906 prin care se intro-

ducea *militarizarea școalelor*. Haret criticase aceasta în „*Revista generală*” și prezentarea acestui proiect era un lucru foarte firesc.

Să examinăm această problemă în complexul ei.

Astăzi mai toate Statele au serviciul militar obligator pentru a putea să aibă la nevoie o armată care să apere hotarele, viața și avutul locuitorilor. Acest serviciu obligator are, în diferite țări, un *termen* în lăuntrul căruia se socotește că se poate desăvârși pregătirea militară și o *vârstă* la care el începe. La noi se cerea atunci trei ani de serviciu, care trebuia să înceapă la 21 de ani. Nu e locul să examinăm aci pentru ce conducătorii armatei noastre au stabilit normele acestea; e destul să le enunțăm. De aci urmează în mod logic că Statul, *dacă păstrează această înlocuire*, nu poate să facă altă lege prin care să oblige pe cetățeni să servească *mai mulți ani și la altă vârstă*. Ce poate însă Statul? Poate să organizeze ceva care să dea viitorilor soldați anume însușiri, anume deprinderi cari să-i facă mai apți pentru serviciul militar. Nu e nevoie să stabilesc aci cari ar fi acele deprinderi, dar este firesc că ele trebuie să fie *în raport cu vârsta și să nu împiedece* pe tineri dela preparăția cealaltă pentru viață, care este școala.

Haret recunoaște că poate fi folositor să se introducă instrucția militară în școale, dar declară că transformarea școalelor în cazarme nu se poate concepe. Ar fi absurd să dăm școalelor o organizație în așa fel ca să dea armatei un soldat gata *făcut înainte de 21 de ani*; ele trebuie să-i dea elemente pregătite pentru *a se face soldați*.

Ce scop avea legea din 1906?

Iată ce zice în art. 2: „Scopul este să dea *instrucțiunea teoretică și practică* (militară) tuturor elevilor din școalele publice și particulare de băieți, primare, secundare și profesionale”. Nu a venit în mintea celor ce au conceput această lege întrebarea firească: se poate da această instrucțiune *cu începere dela 7 ani*?

Greșeala cea mare a legii din 1906 este că a voit să facă soldați pe copiii de 7 ani și nu s'a mulțumit să-i pregătească. Au socotit că copiii de Români sunt așa de proști încât le trebuie șapte-opt ani ca să învețe *mănuirea armei*. Dar ce pușcă poate

mânui un copil de 7—10 ani? De sigur o imitație de pușcă, o jucărie. Și pentru cumpărarea acestor jucării se înscrisese în bugetul Casei Școalelor în 1907 suma de lei 1.200.000, socotind cu 6 lei bucata cele 200 000 de pușci necesare. Și Haret zicea cu drept cuvânt: „Șase lei o bucată de lemn curat!... Am întrebat la Școala de meserii cu cât s'ar putea face o asemenea armă și mi s'a răspuns că cu 1,50 bucata”.

Va să zică cel dintâiu rezultat al legii era punerea la cale a unei risipe din banii Statului.

Din greșeala inițială au urmat altele. În școlile secundare s'a redus numărul orelor de clasă dela 5 pe zi la 3 sau 4, dar nu s'a gândit nimeni dela Minister că există o programă de studii alcătuită pentru 5 ore pe zi. În școlile secundare s'a considerat instrucția militară ca *obiect de studiu* și a primit coeficientul 2 pentru promovare. Pentru aplicarea acestor dispoziții în toate școlile, s'a format un corp special de instructori și inspectori ai lor, supuși ministerului de războiu, dar plătiți de ministerul instrucției. S'a ridicat bugetul acestui minister cu sume foarte mari, cum și al Comunelor pentru întreținerea trăsurilor și cailor necesari pentru revizorii militari. Iar pentru toată populația școlară s'a impus să-și procure uniformă.

Bazat pe aceste și alte motive, Haret propune desființarea *militarizării școalelor*, dar vrea să folosească *instrucția militară*, însă „în oarecare măsură și cu precauțiunile cuvenite”. El amintește că chiar din epoca 1901—1904 se introdusese în școli tragerea în țintă și se dăduse o dezvoltare educațiunii fizice și crede că a da armatei tineri cu corpul bine dezvoltat, cu deprinderea de a face marșuri și exercitați la tragerea în țintă, pe lângă acestea, cu sufletul hrănit de cultul patriei, de iubire pentru trecutul nostru glorios, este a-i face mai mare și mai real serviciu decât a-i da niște copii istoviți de sforțări de exerciții militare mai presus de vârsta și forțele lor.

Atitudinea opoziției a fost favorabilă pentru partea care cerea desființarea militarizării și poate n'ar fi fost nicio discuție, dacă în proiect nu se găsea și un alt punct: păstrarea organizării militare în școlile normale de învățători, ai căror elevi se pregăteau cu toate cunoștințele și deprinderile necesare și nu mai făceau serviciul militar la regiment, rămânând înscrși în controalele armatei cu gradul dobândit în școală.

Asupra acestui punct, conservatorii, mai ales în Senat au dezvoltat argumentul că o asemenea măsură este un *privilegiu* acordat învățătorilor, pe când toți ceilalți cetățeni își fac serviciul în cazarmă. Era o chestiune secundară, firește, dar Haret a înfățișat motivele sale. Dintre acestea, cel mai important era că mai toți elevii școalelor normale devin absolvenți la vârsta de 19 sau 20 de ani și până după satisfacerea serviciului militar nu pot dobândi posturi ca titulari, deci o pierdere de trei ani, ceea ce pentru numărul destul de mic de candidați învățători, față cu nevoile învățământului rural, era o pagubă foarte importantă. De altfel, o măsură analogă era atunci în vigoare pentru elevii școalelor de poduri și șosele¹.

Legea pentru organizarea școlii superioare de medicină veterinară, care răspundea unei necesități adânc simțite, s'a discutat în ședința Camerei dela 21 Martie 1911 într'o atmosferă de obiectivitate, iar în Senat a fost votată la 24 Martie în unanimitate fără nici o discuție².

*
* * *

Nu tot așa s'au petrecut lucrurile cu proiectul pentru înființarea unor catedre universitare³.

Legea învățământului secundar și superior prevedea că înființarea unei catedre universitare nu se poate face decât prin lege, după cererea facultăților respective, aprobată și de Senatul universitar. În cursul anilor, amândouă Universitățile ceruse ministerului înființarea unor catedre noi. La un moment dat se adunase un număr de 63 cereri. În Ianuarie 1907, C. Dissescu, fiind ministru, făcuse un proiect prin care propunea Parlamentului să voteze 51 de catedre noi. Contra acestui proiect s'a ridicat o manifestație puternică din partea profesorilor și din partea partidului național-liberal, așa că ministrul a fost silit să-l retragă. Haret, ținând seama de cererile Universităților și — pe de altă parte — de situațiunea bugetară, a întocmit și el un

1. Vezi volumul VI din colecția Operelor lui Haret pag. 131 și urm.

2. Vezi volumul VI din colecția Operelor lui Haret pag. 237 și urm.

3. Vezi volumul VI din colecția Operelor lui Haret pag. 426 și urm.

proiect și l-a depus în Cameră în 1908, pentru înființarea a 6 catedre noi. De atunci și până în Martie 1910 s'au făcut multe cereri de către deputați, așa că în momentul când s'a început discuția (17 Martie) erau propuse 21 catedre, dintre cari patru adăogite de comitetul delegaților, dar toate cerute de către autoritățile administrative universitare. Combătut cu mare putere de ambele partide de opoziție (au vorbit : Al. Marghiloman, Take Ionescu ș. a.), cum și de deputatul N. Iorga, proiectul a fost votat la 18 Martie.

Motivele de combatere erau foarte diferite : unii ziceau că sunt ramuri de învățământ, cum ar fi cel primar, cari au nevoi mai urgente decât Universitățile ; alții credeau că înscrierea în budget a plății profesorilor pentru unele catedre nevotate de Parlament constituie o *înființare* ilegală a acelor catedre ; alții contestau dreptul comitetului delegaților de a face un adaos la propunerile din proiect ale ministrului ; alții, în fine, credeau că nu e bună modalitatea recrutării profesorilor pentru aceste catedre ; — de sigur acestea erau lucruri ce se puteau discuta și asupra cărora se putea să aibă cineva păreri deosebite de ale ministrului ; dar alte obiecțiuni erau chestiuni de fapt, acuzări că ministrul n'a îndeplinit prescrierile legii, și altele, pe cari Haret le-a dovedit neîntemeiate.

Deși Camera votase proiectul, Haret, văzând campania pe care o pornise opoziția celor două partide conservatoare, văzând mai ales că Universitățile au înaintat fiecare câte un memoriu aducând obiecțiuni legii și fiecare prezentând astfel lucrurile încât ministrul n'ar fi putut aduce eventuale modificări proiectului său, se hotărî să nu-l mai prezinte Senatului și să-l amâne până mai târziu spre a găsi modul de a concilia diferitele puncte de vedere.

Logic ar fi fost ca lucrurile să se oprească aci ; dar politica nu este totdeauna amica logicei. Acum vedem că în Senat se produc discuții asupra unei legi retrase, pentru ca Titu Maiorescu, C. Dissescu și C. C. Arion să-l poată interpela asupra campaniei din 1907 contra proiectului lui Dissescu. Cele spuse atunci de diverși senatori și explicațiile date de ministru arată sub o tristă lumină modul de luptă politică din acel timp, mai ales în chestiuni cari ar fi trebuit să se mențină la un nivel mai ridicat. Haret are acum ocazia a justifica atitudinea sa ostilă proiectului lui Dissescu, asupra căruia face observațiuni foarte serioase.

Aceeași atitudine violentă a opoziției s'a produs în discuția proiectului pentru modificarea câtorva articole din legea administrației centrale a Ministerului, din 12 Aprilie 1906. Haret voia să redea Casei Bisericii și Casei Școalelor situațiunea independentă pe care au avut-o la întemeierea lor, fiind transformate în simple direcțiuni ale Ministerului prin legea ministrului Vlădescu; mai urmărea o nouă organizare a serviciului de control, asigurând personalului o stabilitate prin care să se creeze o adevărată carieră. Mai ales această parte e foarte atacată atât de deputați din opoziție cât și de un deputat din majoritate. Unii ziceau că vrea să facă inamovibili pe oamenii devotați lui; alții criticau mijlocul de recrutare prevăzut în proiect. Când judeci — azi mai ales — cu obiectivitate, vezi că criticile erau făcute cu rea-voință și așa zice: unele chiar cu rea-credință. În adevăr, el punea următoarele principii în privința personalului de control: să aibă un număr de ani serviți în învățământ, să aibă notări deosebite în statele personale, să aibă o reputație bună bine stabilită și să fie aleși dintr'o listă de prezentare de către o numeroasă comisiune de funcționari superiori, între cari să fie și membrii precedentului consiliu permanent (numiți adică de un alt ministru) și să se asigure celor numiți o stabilitate.

Tot felul de bănuieli se formulau și în Senat (de către C. C. Arion) și în Cameră, încât, într'un moment, Haret a dat o ripostă puternică, zicând: *„Eu nu afirm că sunt infailibil. Este prea posibil să mă înșel uneori; dar să-mi puneți la indoială intențiunile mele și dorința foarte curată de a face binele și numai binele, aceasta nu o admit”*. Firește, Camera a salutat cu aplause prelungite aceste cuvinte, dar nu e mai puțin adevărat că asemenea atacuri îl făceau să sufere. În aceeași sedință răspunde și deputatului Păltineanu care spusese că pătrund în administrația ministerului numai cei „cu pecetea haretistă”. În adevăr gazetele opoziției numeau atunci pe cei ce lucrau sub ordinele lui: „Cazacii lui Haret” și unele căutau să acrediteze legenda că Haret vrea să-și facă partid. El persiflează pe acei cari „și-au făcut alte cete cu -ist și speră să stăpânească destinele țării românești”.

Cu toată această atmosferă încărcată, proiectul se votează de Cameră la 8 Martie și de Senat la 5 Aprilie 1910¹.

1) Vezi volumul VI pg. 483—414.

Dar, în împrejurările acelea, Haret era obligat să se ocupe și de alte probleme decât de cele școlare.

Intre acestea, a fost *comisia istorică*. Ce era aceasta?

Văzând că pentru studiile istoricilor mari și mici, e nevoie să se publice un *corpus* al cronicilor interne și externe, alături de altul al documentelor iarăși interne și externe, Haret s'a gândit că particularii cu greu pot cheltui sumele cerute de cercetări și publicații și că este datoria Statului să-i ajute. Să înscrie în budget o sumă? Un ministru poate s'o puie, altul s'o șteargă. Atunci să se facă o lege! Și a făcut-o, a prezentat-o Camerei la 2 Martie 1909. Și-ar închipui cineva că un asemenea proiect s'ar putea combate? Și ce se obiecta? De ce ministrul instrucției să se ocupe de publicarea cronicilor? Ce este această centralizare? De ce să le facă el toate? — zicea Take Ionescu. De ce membrii comisiei să ia leafă? De ce să-i numească ministrul? O să puie oamenii lui! zicea deputatul Iorga. Era deci naturală mirarea lui Haret.... mirare că vedea proiectul combătut. Dar nu e numai atât. După ce se votează de Cameră, trece la Senat; și acolo, la 23 Martie 1909, se pune la vot fără discuție (probabil că Haret lipsea) și se respinge. *Se respinge!*

Atunci Haret, fiindcă avea în budget suma necesară și fiindcă tipărirea unei cronici era și începută, numește o comisiune care să se ocupe de aceste lucrări; iar în anul următor, la 13 Ianuarie 1910, aduce iar în discuție proiectul. Atunci altă furtună. Nicolae Fleva îl acuză că... a *călcat constituția*, pentrucă a adus în ultima sau penultima sesiune a legislaturii un proiect important. Dar nu e numai atât. Ministrul a lovit în prestigiul Parlamentului, pentrucă *a pus în aplicare o lege pe care Senatul o respinsese*. Te miri că n'a cerut să fie trimis în judecata Casației!

Acum legea se votează definitiv; dar vedem 13 voturi *contra* la Senat și 10 la Cameră. O! politică, mari sunt tainele tale¹!

* * *

Acceași hărțuială la un alt proiect tot afară de sfera școalelor: teatrul.

Necesitatea unei legi care să refacă organizarea teatrului național a fost mărturisită de Haret cu ocazia interpelării ce

1) Vezi volumul VI pg. 168 și urm.

i-a adresat deputatul N. Iorga la 27 Februarie 1908. Interpelatorul cerea ministrului să înlocuiască pe directorul de atunci (care era Alexandru Davila), pentru ca altul să realizeze cerințele unui teatru *național*, adică : să încurajeze literatura dramatică românească și să fie o școală de educație literară și socială. Haret îl aprobă în toate punctele de principiu și făgăduiește că va căuta, când va fi bine documentat, să facă și un proiect de lege bazat pe aceste principii. Cât privește înlocuirea directorului, care i se cerea, nu vrea s'o facă sub presiunea întepelării și vedem că o face mai târziu : în Martie 1909, adică atunci când chestiunea era — cum se zice — *coaptă* și opinia publică era unanimă pentru o schimbare.

Persoana aleasă a fost Pompiliu Eliade, despre a căruia administrație au rămas cele mai frumoase amintiri, pe cari artiștii le au manifestat acum după trecere de atâția ani. Dar Eliade era cumnat cu ministrul și era deputat. Însărcinându-l cu direcția Teatrului, Haret a fost întrebat (în ședința Camerei dela 15 Martie 1909) dacă poate să mai rămâie deputat ; el a răspuns că nu dă nicio părere, e treaba Camerei să decidă cum va vrea. A doua zi altă interpelare a deputatului Victor Filotti, din partidul lui Take Ionescu, care critică pe noul director. Toate aceste lovituri contra lui Eliade erau în realitate mijloace de a lovi în Haret, deși — judecând obiectiv — va recunoaște oricine că noul director al Teatrului avea suficiente calități personale ca să fie numit, și, pentru Haret, calitatea de rudă nu ar fi fost hotărîtoare ; dar ea dădea ocazie celor răuvoitori să-l acuze că „vrea să-și căpătuiască neamurile”.

Acestea erau, poate, și un fel de tactică pentru a crea o atmosferă nefavorabilă pentru proiectul de lege pe care-l depusese atunci în Cameră și care vine în discuție în ședința dela 24 Martie 1909.

De astădată s'a întrebuințat altă tactică. A vorbit numai Ioan Lahovari, care a rostit o cuvântare mai mult spirituală decât serioasă ; dar s'au formulat și depus atâtea amendamente încât Haret, la sfârșitul discursului său, a propus să se trimită legea la Comitetul delegaților și să se suspende discutarea ei în plenul Adunării. Aceasta a putut să fie considerată de adversarii săi ca o înfrângere a lui Haret, mai ales că el zisese că „lasă la aprecierea Camerei” și Camera primise propunerea cu aplause.

Când revine cu acest proiect, după aproape un an (la 6 Februarie 1910), găsește mulți deputați ostili. De oarece în anul trecut se voțase luarea în considerație, acum se discută numai articolele, dar aci se concentrează atacurile. Același lucru și în Senat, la 25 Februarie. Cele mai mici detalii dau prilej la cuvântări lungi și pasionate. Se vorbește despre disprețuirea Moldovei, pentru că în Comitetul din Iași sunt trei membri și în București 5, sau pentru că în București e un reprezentant al Ministerului și la Iași nu. Se întreabă de ce directorul din București are epitetul de „general” și cel din Iași nu? Obiecțiuni de același fel se ridică și pentru Craiova. Se critică puterile dictatoriale ale directorului și se accentuează că aceasta nu e „mentalitate liberală”. De ce să facă el, prin funcționarii săi, distribuția rolurilor și să nu o facă însuși autorul? De ce actorii puși la pensie să nu se poată adresa tribunalelor? De aci se deduce că legea e contra Constituției.

Explicațiile serioase ale lui Haret nu pot convinge — firește — pe cei cari aduceau obiecțiuni de așa natură, dar majoritatea e mai cuminte și votează proiectul cu 67 voturi (15 contra) la Cameră, iar la Senat cu 39 voturi (contra 1) ¹

*
* * *

Aceasta este activitatea de legiferare a lui Haret, la care mai adăogăm o modificare a legii Casei de Economie a corpului didactic, care se votează fără discuție și în Senat și în Cameră. Dar Haret mai are încă vre-o câteva discursuri, unele destul de importante. Sunt patru răspunsuri la interpelări, două discursurile la budget și unul în discuția adresei.

Dintre interpelări, vom vorbi despre a deputatului N. Iorga în chestiunea restaurării monumentelor istorice. ² Aceasta dă lui Haret ocazia să facă istoricul restaurării monumentelor isto-

1) Vezi volumul VI pg. 248 și urm.

2) Celelalte sunt : a lui I. Lahovari la 20 Martie 1909 (Vezi pg. 227 vol. VI) a dr-lui Gr. Romniceanu la 7 Aprilie 1910 (Vezi vol. VI pg. 526) și a lui N. Iorga la 4 Decembrie 1910 (Vezi vol. VI pg. 528).

rice din țara noastră, să examineze cu obiectivitate problema artistică și istorică, să arate interesul ce a pus Regele Carol în campania pentru această operă, care, chiar de ar putea să se critice din unele puncte de vedere, a dăruit țării monumente cari reamintesc cu mândrie desvoltarea artistică din țara noastră în secolele trecute.

*
* *

În acea legislatură Haret ține două cuvântări la discuția bugetului pentru 1909—1910 și pentru 1910—1911. Prima dă explicații pentru o chestiune locală¹; a doua tratează chestiuni de interes general². El răspundea mai ales lui Al. Marghiloman, care criticase diferitele sume înscrise în buget, găsim că unele sunt prea mici, altele prea mari; apoi discută chestiunea clădirilor școlare și a materialului didactic. Cu această ocaziune pomenește de un raport pe care l-a alcătuit în 1909 și l-a înmănat unora din colegii săi din Minister, cei mai indicați spre a-i da sprijin. „Când ați cunoaște, zice el, starea adevărată a lucrurilor, nu mă îndoiesc că ați da cel mai energic concurs oricărui ministru al instrucțiunii, care ar veni să ceară ajutor”. Din acest raport a citit câteva pasagii, cari fac în adevăr să îți se strângă inima de durere, când te gândești la ce a fost și la ce este încă în multe părți : „Școalele s’au înmulțit și s’au populat, institutele de cultură au căpătat o importanță științifică sau artistică din ce în ce mai mare, dar Statul continuă a lăsa adăpostii prin niște ruine, unde nu numai de știință sau carte, dar nici de sănătate nu poate fi vorba”. Și citează diferite exemple din București și din alte orașe mari ale țării. N’am putut găsi un exemplar întreg din acest raport, pe care l-aș fi publicat în colecțiunea aceasta; dar se vede din citatele lui Haret cât de mare era interesul ce punea el pentru această chestiune și cu câtă durere spune adevărurile cari, poate, au supărat pe unii colegi din guvern. Vorbind de școalele primare și de gimnazii, zice că : a lăsa pe copii în localuri nesănătoase și neîncăpătoare este a compromite sănătatea și a lor și a corpului didactic care-i instruește, și adaugă : „a nesocoli acest lucru ar însemna a lua asupra noastră

1) Vezi Operele lui Haret volumul VI pg. 203.

2) Vezi Operele lui Haret volumul VI pg. 506.

cu bună știință cea mai grea responsabilitate față de țară”. Ca încheiere a acestor constatări și considerațiuni, propune să se facă împrumuturi speciale pentru clădirile școlare, căci „așa cum suntem nu mai putem merge și că trebuie cât mai curând să intrăm în preocupările d-voastre ale tuturor, nu numai ale oamenilor de școală, că e o trebuință absolută să ne îngrijim și de partea materială a învățământului, nu numai de personal”.

Asemenea strigăte de durere înalță discuția unui budget, pe care adversarii săi, în cazul de față Marghiloman, voiau să o scoboare, acuzându-l că vrea „să-și procopsească neamurile”, pentru că Pompiliu Eliade a fost numit director al Teatrelor și că prin măsurile sale face „boclucuri” guvernului.

Firește, Haret știe să răspundă acestor răutăcioase învinovățiri, dar acei cari cunosc care e opera îndeplinită de el și ce a făcut pentru școala română își dau seama de ce se petrecea în sufletul său când își termina discursul cu aceste vorbe: „Rămâne să vă spuneți cuvântul dacă, în urma obiecțiunilor făcute de d-l Marghiloman ieri și în urma răspunsului meu de astăzi, se cuvine să-mi refuzați și dvs. încrederea, precum mi-a refuzat-o d-sa”.

* * *

Mai avem să vorbim despre discursul rostit în Cameră în ședințele dela 3 și 4 Decembrie 1909, în discuția răspunsului la mesajul regal ¹.

Printr'o împrejurare foarte curioasă, dar explicabilă prin faptul că conservatorii credeau că plecarea liberalilor e foarte apropiată și că mai e nevoie de câteva lovituri pentru a o grăbi, discuția aceasta, cu care începe sesiunea 1909—1910, a fost foarte violentă și atacurile contra guvernului au scos la iveală, pe lângă împrejurări recente, și chestiuni vechi, asupra cărora se părea că lumea și-a format convingerea. S'a repetat acuzația că liberalii au provocat răscoalele din 1907 și că represiunea a fost prea crudă. Atunci deputatul Const. Banu a caracterizat faptele și oamenii într'un frumos discurs, din care reproducem următorul pasagiu:

„Când furia maselor se deslănțuise, când turburarea și

1) Vezi volumul VI pg. 273 și urm.

desnădejdea cutreerău câmpiile țării, când limbile de foc cutreerău zărilor, când barierele orașelor erau forțate, când aci în București se ridica un svon înfiorător de nu știu ce pregătiri tainice și criminale, când totul nu era decât un haos de anarhie, atunci nu eram tot noi Iacobinii de astăzi? Nu era tot Morțun sindicalistul, nu era tot Haret instigatorul? Pentru ce ne-ați dat puterea? Căci ne-ați dat-o. Pentru ce ne-ați făgăduit „unanimitatea conștiințelor” în acea ședință istorică, în care liberali și conservatori au căzut unii în brațele altora, când toate pasiunile, toate ambițiunile au tăcut? Nu eram tot noi cari purtăm astăzi sub redingotele noastre un petec din stindardul roșu și în cutele stindardului nostru desordinea și anarhia?

„Atunci găsești că represiunea nu este destul de grabnică, destul de puternică, și acum vine d. Filipescu să ne spună că represiunea a fost exercitată în condițiuni crude? Atunci umpleați anticamerele ministerului de interne și cereați puști și baionete și astăzi noi suntem asasinii și d-v apărătorii poporului!”

Prin acele atacuri era vizat în primul rând mai ales Haret. Dar nu era numai atât.

S'a reeditat atunci toată seria de acuzări, mari și mici, cele discutabile ca orice act politic ce poate fi privit din diferite puncte, precum și cele absurde, chiar acelea de cari s'ar căi astăzi dacă ar trăi cei cari le-au spus.... ce zic? de cari s'au căit curând, după trei ani, când mormântul a cuprins oasele celui care se sbătuse o viață întregă ca să înalțe un edificiu pe care-l visa frumos și care ar fi fost minunat dacă nu s'ar fi stricat de câte ori pleca el dela minister¹.

Atacat de mulți deputați, el răspunde nu ca să se apere personal, ci : „fiindcă învinuirile nu mi se aduc mie decât pentru

1) Să notăm aci că — la moartea lui — ziarele cari l-au combătut cu mai multă învierșunare i-au adus laude nu numai pentru activitatea de om al școlii, ci și pentru activitatea socială : „Cea mai curată iubire de țară l-a însuflețit când a închinat băncilor populare toată munca lui, de pe urma căreia se culeg secundele rezultate practice de azi”, zice „Epoca”; iar „Acțiunea” : „Lui se datorește puțină țărânilui ca, la nevoie, să găsească banul necesar pentru munca pământului la băncile populare, cari eu drept cuvânt s'ar putea chema băncile omului mare, omului de bine care a fost Spiru Haret”.

a lovi în guvern și în sistemul de guvernământ". Este primul și singurul discurs de acest fel al lui Haret.

In adevăr, ce nu s'a zis?

— Ai înființat nenumărați revizori școlari ca să-ți faci partizani printre învățători!

— Ai lovit în prestigiul Parlamentului înființând comisia istorică pe care el ți-a refuzat-o!

— Ai provocat scandalul bisericesc prin legea Sinodală pe care ai făcut-o!

— Ai fost censurat de Casație care ți-a desființat anulările numirilor făcute de Vlădescu!

— Ai înjosit prestigiul Universității prin critica făcută unei hotărâri a comisiei de judecată, care achitase pe doi profesori ce se bătuse în cancelaria școlii!

— Prin activitatea extra-școlară ai urmărit să-ți faci un partid!

— Ești un sectar periculos!

— Ai scris broșura din 1905, care a făcut pe țărani să aștepte ca Statul să le dea moșii, și pe cea din 1907 care a ațâțat pe țărani contra Evreilor!

Vorbirea lui Haret, documentată și precisă, arată netemeinicia acuzațiilor, aduce în fața Camerei faptele adversarilor politici făcute când erau ei la guvern și rezumează tot ce a realizat el în diferitele domenii ale activității ministeriale.

Cu toate că sentimentul de revoltă ar fi fost foarte îndreptățit, sfârșitul discursului său este de o frumoasă înălțime morală: îndemn la împăcare și la colaborare: „Ați avea și dv. un rol foarte însemnat în activitatea care se desfășură. Intervențiți în ea, aduceți contingentul dv. de muncă și de idei, căutați să îndreptați activitatea aceasta pe calea care vi se pare cea mai bună și să îndreptați ceea ce vi se pare că este excesiv și rău în activitatea noastră, dar să vreți să răsturnați toate, să criticați tot ce am făcut noi, aceasta este o sistemă foarte greșită”.

Aceste cuvinte erau în acord cu ceea ce spusese și în alte ocazii: „Nu cu ură se poate lucra pentru binele unei țări, ci numai cu iubire”.

Aceasta este activitatea lui Haret în ultima sa epocă de luptă parlamentară, activitate bogată și ca material, căci a rostit peste 40 de cuvântări, și ca valoare politică și socială, căci multe din ele se citesc și azi cu interes, fiindcă arată omul și concepțiile lui.

SCRIERILE POLEMICE ALE LUI SP. HARET

I

1886—1900

Haret are o bogată activitate de polemist.

Prima lucrare este făcută pe vremea când era secretar general al Ministerului. Situațiunea lui oficială l-a oprit să-și pună numele; de aceea a semnat cu pseudonimul *Spectator*. Chestiunea discutată aci privește lucruri de mult trecute; dar ca teorie poate fi oricând de actualitate. Iată de ce este vorba. Guvernul din 1886, văzând nevoia ce este de a se construi localuri proprii pentru diferite școale, a obținut un credit de 21 milioane. Spre a se îndeplini scopul pentru care se acordase creditul, trebuia să se facă planuri și devize; apoi avea să se țină licitație pentru darea în întreprindere a fiecărei construcții; în fine, pentru supravegherea antreprenorului în timpul construcției, trebuia sau să se dea sarcina aceasta chiar autorului planului sau altei persoane competente. Această lucrare urma să fie plătită cu un procent oarecare. Totalizând sumele ce reprezentau aceste procente, s'a văzut că prețul total al construcțiilor se ridică prea mult. De aceea ministrul de atunci, Dim. Sturdza, cunoscut totdeauna ca econom, având alături pe Haret, a hotărît să înființeze un birou tehnic, care să se ocupe și cu facerea de planuri, afară de edificiile prea importante, și cu desvoltarea planurilor și supravegherea construcției. În fruntea azestui birou era George Duca, cunoscutul inginer. Unii au găsit că era greșită măsura ministrului; de aci interpelări în Parlament și articole în ziare. Intr'unul era și un atac personal contră lui Haret: se zicea că Duca, director la Școala de poduri, îl numise profesor la acea Școală, și Haret, ca mulțumire, a făcut să fie Duca însărcinat cu direcția biroului tehnic. Această notă personală nu se găsește

în răspunsul lui Haret. El se mărginește a dovedi că Ministerul a realizat cu adevărat o economie importantă.¹

* * *

A doua scriere de acest fel este cea din 1897, intitulată : „*Cestiuni de învățământ*”² Aci sunt adunate o serie de articole publicate în ziarul *Liberalul*. În acel timp Haret era deputat, fusese raportor al proiectului de lege prezentat de ministrul Poni pentru organizarea învățământului primar (1896) și toată lumea politică precum și corpul didactic înțelegeau că trebuie să se continue cu legiferarea organizării învățământului. Take Ionescu făcuse un proiect în 1895, Poni lăsase în Minister altul în 1896. Prin ziare începuse a se discuta chestiunea și se vedeau silințele unora de a combate ideile fundamentale din proiectele făcute în cursul timpului de liberali. Era vorba de învățământul secundar, căci situațiunea de atunci bazată pe legea din 1864 se arăta tuturor că nu mai poate dăinui. Neegalitatea de plată pentru diferitele categorii de școli secundare, neegalitatea în orele de muncă cerute profesorilor, disciplina corpului didactic și bacalaureatul erau chestiunile cele mai discutate. Haret socotește că soluțiunile preconizate de liberali încă din 1886 trebuie să fie cât mai mult cunoscute și examinate. Pentru susținerea lor scrie articolele de cari vorbim aci. Unele puncte fusese atinse de el în cunoscutul său *Raport* din 1884, altele se găseau formulate în proiectul lui D. Sturdza din 1886. Ele se vor găsi sub forma de articole de legi în proiectul ce avea să depună el însuși, ca ministru, în 1898.

Împrejurările îl aduc în adevăr în capul ministerului de instrucție în 1897 și îi dau putința să vază votate și promulgate cele două legi : a învățământului secundar în 1898, a inv. profesional în 1899. Dar tot împrejurările politice îl silesc, după retragerea guvernului în 1899, să înceapă vestitele lui polemici pentru a-și apăra opera de legislație școlară rău aplicată și apoi desființată. Sunt cele două serii de articole, adunate și în broșuri : „*Aplicarea legii învățământului secundar și superior*” (1899) și „*Schimbarea legilor instrucțiunii*” (1900).

1. Această lucrare intitulată „chestiunea clădirilor școlare sau 3 mai mare decât 6” se găsește în *Colecția Operelor* lui vol. VII pg. 1 și urm.

2. Se găsește în *Colecția Operelor* lui vol. VII pg. 21 și urm.

În acestea Haret arată cum i s'a compromis opera sa de legislație școlară printr'o aplicare nu numai greșită, dar rău voitoare și, apoi, cum a fost înlăturată cu totul, schimbându-se punctele fundamentale ale reformelor sale.

Articolele din 1899 pornesc de la faptul următor : distribuirea catedrelor pentru anul școlar 1899—900 făcută de ministerul condus de Take Ionescu a produs nemulțumiri printre profesorii secundari și s'a răspuns că ele s'au făcut conform unui plan lăsat de Haret. Acesta intervine, afirmând că ceea ce se numește *plan de distribuție* este numai un calcul pentru stabilirea cifrelor *budgetare*, adică o lucrare pregătitoare (făcută în Septembrie 1898), iar distribuția avea să se facă în vacanța anului 1899 pentru a se aplica în Septembrie 1899, și se știe că Haret a părăsit ministerul în Aprilie 1899. Afirmațiile și dovezile aduse de Haret provoacă răspunsuri dictate firește de la Ministrul Instrucției și publicate în ziarul oficios al partidului, la cari — firește — Haret dă cuvenitele replici.

Pornind de aci, Haret critică și alte măsuri luate de Take Ionescu și în deosebi :

— aplicarea trifurcării numai în zece licee, ceea ce avea să aibă de rezultat că o parte din elevi vor face cursul în șapte ani, alții în opt ;

— mărirea efectivului claselor contra dispozițiilor legii din 1898, ceea ce avea să aibă de urmare imposibilitatea aplicării programei, care era bazată pe o nouă metodă de predare ;

— amânarea examenelor de capacitate pentru cursul secundar, ceea ce înlesnea autorității școlare doritoare de a compromite legea lui Haret numirea de suplinitori și încuraja pe acei suplinitori lipsiți de diplome universitare (cerute de lege) să solicite numirea lor ca titulari pe baza așa numitelor *proponimente* (cum existase în legea din 1864, dar se desființase prin cea din 1898) ;

— promovarea neregulată a elevilor din unele clase în contra dispozițiilor legii din 1898 ;

— greșita aplicare a dispozițiilor din legea învățământului profesional din 1899.

— înscrierea studenților în facultate în raport cu secția ce a urmat în liceu.

În privința acestui din urmă punct, Haret discută princi-

pial chestiunea interesantă a facultății de medicină. În privința aceasta erau două păreri: unii susțineau că medicina nu se poate învăța decât de cei cari au urmat secția clasică sau modernă, pentru că este nevoie de cunoașterea limbii grecești și latinești spre a înțelege termenii medicali; alții — între cari și Haret — credeau că pregătirea studenților cari au terminat secția reală, în care au învățat cu desvoltări și experiențe științele naturale, fizica și chimia, sunt mai bine pregătiți pentru medicină. Asemenea susține Haret că în facultatea de itere se pot înscrie și absolvenții secției *reale*, cu condiție ca ei să nu urmeze decât partea *filozofică*, deoarece tendințele moderne ale învățământului filozofic cer o pregătire realistă.

Când — în Martie 1900 — se depune în Cameră proiectul prin care se modificau toate legile instrucției, Haret întreprinde un studiu asupra acestui proiect, adresând toate observațiile sale lui Take Ionescu, care alcătuiuse și depusese proiectul, deși ministru era dr. C. Istrati, fiindcă celălalt trecuse la Finanțe.

Deși este vorba de a-și apăra opera, Haret are stăpânirea de sine, ca, în cea mai mare parte a acestui studiu, să păstreze obiectivitatea necesară pentru a convinge pe cititor de urmările stricătoare ale proiectului prezentat Parlamentului și votat, chiar înainte ca dânsul să fi terminat publicarea studiului.

Examinând amănunțele de organizare, el găsește pentru unele din ele, nu numai dorința de a strica lucrul făcut de un adversar politic, ci anume convingeri politice contrarii principiilor liberale sau anume cerințe ale luptelor de partid din acele momente. În măsurile privitoare la învățământul primar el vede *tendința de a împiedica răspândirea științei de carte printre săteni*, împutșinându-se numărul copiilor ce vin la școală și reducându-se la un minimum cunoștințele ce au să dobândească majoritatea acestor copii prin mărginirea obligativității la cursul inferior primar. De aci urma imposibilitatea de a pătrunde în învățământul secundar și în școlile profesionale. Tot aceeași tendință se vede și în măsura de a înlocui pe învățătorii și institutorii bărbați prin femei. Haret amintește cum a reușit el să stimuleze zelul învățătorilor pentru propășirea *școalelor* și cum i-a făcut să devină un element auxiliar pentru propășirea *satelor*. „Sunt mândru și fericit, zice el, că am văzut pe învățători și institutori răspunzând cu cea mai mare însuflețire la așteptările mele”.

Aceasta este una din părțile cele mai importante ale studiului. Alături este chestiunea învățământului profesional. Aci Haret demonstrează că ceea ce făcuse Carp prin legea din 1893 — și păstrase Take Ionescu în proiectul din 1900 — este un învățământ destinat numai proprietarilor mari și mijlocii și unei pături mai ridicate dintre țărani, pe când *învățământul profesional elementar* — înființat prin legea lui din 1899 — este cu totul desființat.

Deasemenea arată greșelile organizării propuse pentru învățământul secundar, reducând cursul anilor la șapte în loc de opt și lăsând pentru secțiuni numai trei ani în loc de patru ai cursului superior. Critică restabilirea bacalaureatului pe care Haret îl înlocuise cu examenul de absolvire, alcătuit astfel ca să dovedească maturitatea candidatului și influența studiilor liceale asupra formării cugetării lui, în loc să fie o cercetare a cunoștințelor ce a putut să păstreze elevul din diferitele clase. Arată urmările stricătoare ale modificărilor pe cari proiectul l-a adus în recrutarea și plata profesorilor secundari.

Ultimele articole se ocupă de modificările aduse în organizarea universităților, suprimând autonomia lor, schimbând modul de recrutare al profesorilor, etc., și aceasta pentru a putea face să pătrundă în Universități amici politici ai guvernului.

Din polemica aceasta rezultă că Haret ajunge la convingerea că organizarea și conducerea învățământului nu este numai o chestiune de preocupare de ordin școlar propriu zis, că, la temelia acestora, este — trebuie să fie — o idee politică, fiindcă școala nu are un scop în sine, ci este menită să contribuie la dezvoltarea statului și la mulțumirea unora din nevoile societății în mijlocul căreia se dezvoltă.

* * *

Această convingere se găsește pe larg expusă în articolul său publicat în revista „Convorbiri didactice” după congresul corpului didactic primar din 1900. Când vine ministru în 1901, el îl retipărește și-l trimite tuturor membrilor corpului didactic.

În scrisoarea care precede articolul el rezumează astfel cuprinsul lui :

„Țara noastră se află într'o perioadă de transformare radicală.

„Până mai ieri, îngenuchiați sub greutatea împrejurărilor cari atâta timp au pus în primejdie însăși existența noastră națională, noi nu am avut puțința de a ne ținea în curentul evoluției care transforma popoarele din Apus. Astăzi însă trebuie să recâștigăm cu orice preț timpul pierdut. Trebuie ca și poporul nostru să se folosească de îmbunătățirile morale și materiale de cari se bucură popoarele culte.

„Opera aceasta nu se poate realiza în scurtă vreme și, pentru ca să se desăvârșească, trebuie să se pună în mișcare toate forțele națiunii.

„Corpul didactic nu poate să se abțină dela această lucrare de regenerare, tocmai el care constituie una din cele mai însemnate forțe ale Statului și, în direcția de care vorbesc, poate cea mai însemnată.

„Deaceea îmi propun ca, pe câtă vreme mă voi găsi la postul de onoare pe care-l ocup în momentul acesta, să nu negliج nimic pentru a cerca să aduc la îndeplinire, măcar în parte, programul ce expuneam acum 16 luni”.¹

El este programul activității pe care avea s'o desvolte, ca ministru, între anii 1901—1904.

1. Scrierea aceasta se găsește reprodusă în colecția Operelor lui Haret vol. VII pg. 313 și urm.

II.

1905—1907

Ceea ce se întâmplase după retragerea lui Haret în 1899, când a trebuit să-și apere opera sa legislativă,¹ s'a întâmplat și după 1904. De astădată legile făcute de dânsul nu au fost schimbate, dar s'a paralizat mersul învățământului organizat între 1901 și 1904, prin măsuri administrative și prin o sumă de proiecte cari au contribuit la această paralizare și au stat amenințătoare în timpul celor doi ani, 1905 și 1906.

De rândul acesta, Haret a adoptat alt mod de luptă. În loc de a publica articolele sale în ziarele politice, a voit să se servească de un organ special care să fie consacrat numai școlai, în accepțiunea cea mai largă a cuvântului. Astfel, apăru la 1 Mai 1905 publicațiunea lunară: *Revista generală a învățământului*, condusă de un comitet alcătuit astfel: *Director*: Sp. C. Haret; *Secretar de redacție*: A. Lupu-Antonescu; *Casier*: P. Gârboviceanu; *membri*: I. Bianu, Er. A. Pangrati, S. Mehedinți, Spiridon Popescu, Const. Litzica, d-na Adela Proca, D. Constantinescu A. Sinișteanu, Gr. Teodossiu. Ei reprezentau diferitele grade ale învățământului din țară.

După atâtea frământări în domeniul reformelor școlare, cari „poartă toate semnul împrejurărilor grele în cari s'au făcut”, când lipsea personalul pregătit, lipseau mijloacele materiale, lipseau experiența și tradiția, a urmat o perioadă nouă de organizare bazată pe un plan general. Acest plan, întemeiat pe constatările raportului lui Haret din 1884, dat la lumină prin proiectul de reformă școlară din 1886, s'a concretizat în diferitele legi

1. Vezi volumul VII din Operele lui Sp. Haret. Vezi și în lucrarea de față pg. 272.

din anii 1896—1904. Această legiuire reformatoare se poate zice că formează o doctrină atotcuprinzătoare în ce privește toate ramurile învățământului. Ea a avut însă două categorii de adversari, numeroși în multe împrejurări, puternici câte odată : unii nu se împăcau cu principiile fundamentale ale acestei reforme ; alții își vedeau stânjenite interese momentane de partid. Afară de aceasta, ea nu se înfățișa — oricât a luptat Haret să fie altfel — ca o operă fără contingente cu realitățile și necesitățile atât de complicate ale vieții politice și parlamentare, de aceea vor trece ani mulți până când noul așezământ școlar să fie recunoscut ca temeinic, de toată lumea preocupată de dezvoltarea culturală a Statului nostru.

De aceea crede el că este nevoie de o publicațiune care „să explice, să apere, să propage noua doctrină școlară”.

Iată cum se definește rostul ei, în *cuvântul* preliminar al revistei : „Ne propunem a funda un organ de discuție, al cărui scop să fie expunerea, lămurirea, apărarea și propagarea ideilor cari au prezidat la realizarea reformei, precum și perfecționarea ei în părțile pe cari experiența sau discuția le-ar dovedi că pot fi îmbunătățite”. Această publicațiune se adresează tuturor cititorilor cari se interesează de chestiunile școlare, iar în deosebi membrilor corpului didactic, cari trebuie „să-și formeze o opinie hotărâtă asupra însemnatelor chestii ce se agită în domeniul școlar”. Dorința întemeietorilor Revistei este ca recentul edificiu al învățământului să se întemeieze pe *convingerile* acelor cari îl aplică prin practica zilnică. În felul acesta, zice mai departe *cuvântul* preliminar : „se va stabili pe tărâmul didactic o legătură care să dea corpului dascălesc consistența ce-i lipsește și care este atât de necesară nu numai din punctul de vedere al intereselor lui de corp, dar mai ales din acela al intereselor superioare ale școlii și ale țării”.

În *Revista* aceasta au apărut — în cursul anilor 1905, 1906 și 1907 — articolele lui Haret. Ele cuprind, firește, cercetarea amănunțită a modului cum se făcea atunci administrarea școlilor, cum se formau și se aplicau bugetele anuale ; dar, cu ocazia acestor discuțiuni, el lămurește din nou principiile cari l-au condus în alcătuirea reformelor sale școlare, pe cari le comentase și le dezvoltase în expunerile de motive ale proiectelor și în discursurile parlamentare. Acolo privise toate acestea în

întregimea lor, mai mult teoretic; aci le pune în legătură cu diferitele cazuri particulare cari se prezintă zi cu zi.

În aceste articole va vedea cineva care este, în planul său general, justificarea tuturor măsurilor pe cari le luase pentru bunul mers al învățământului primar, cât a fost de greșită încercarea de a se desființa școalele normale întocmite de el; va vedea înaltul scop cultural și politic-social al învățământului popular, contra căruia se pornise o acțiune de anihilare¹.

După legea lui Poni din 1896, revăzută și pusă din nou în practică de Haret în 1901, și după legea învățământului secundar a lui Haret din 1898, Statul trebuie să dea poporului o școală primară egală și obligatorie pentru toți copiii, care să fie așa întocmită încât să facă posibilă trecerea unora din absolvenți în cursul secundar, să pregătească pentru învățământul profesional inferior pe alții, în fine să dea destule cunoștințe practice pentru cei meniți a rămânea în satul lor, aceștia întăriți printr'un învățământ supra-primar. Corpul didactic al acestor școale urma să fie pregătit în niște institute speciale, numite școli normale, în cari se luau copii din clasa I (adică după absolvirea cursului primar) și se creșteau ca interni până erau capabili să devină *învățători*. Cine a urmărit mersul acestor școale, cine a văzut întocmirea programelor, organizarea în scop teoretic și practic a vieții interioare a acestor școale, cine a putut să vadă bunele rezultate date și valoarea multora din absolvenții lor, va înțelege indignarea cu care scrie Haret articolele sale contra măsurilor menite a desființa aceste școale². Dacă, în schimb, s'ar fi pus în fața organizării lui Haret o concepție bine gândită, urmată de o întocmire bine încheșată, s'ar fi putut discuta toate cu liniște; dar planul ministrului din 1905 era lipsit de orice claritate, căci imagina niște școale normale, în cari s'ar primi absolvenți a câtorva clase de liceu și li s'ar da cunoștințe practice de gospodărie rurală, iar pe *unii* din absolvenții acestor școale imagina să-i puie în școale normale oarecum supe-

1. Articolele *Proiecte de schimbări în învățământul rural și Proiecte contra învățământului popular*, în vol. VIII pg. 81 ș. u., 89 ș. u. din Colecția operelor lui Sp. Haret.

2. Articolul *Desființarea școalelor normale*: Vol. VIII, pg. 63 — 80 din Colecția operelor.

rioare, în cari să învețe pedagogia și limba franceză cu profesori și pedagogi francezi.

Tot din cauza lipsei de claritate în privința unei plănuite reforme a *școalelor profesionale*, se vede obligat Haret să deslușească principial care poate fi temeiul în organizarea unor astfel de școale.

Societățile moderne au nevoie de meseriași de tot felul. Au fost vremuri când Statul nu se interesa de această chestiune, ci lăsa ca atelierele particulare să formeze pe ucenici, dintre cari — după diverse norme ale corporațiilor și altor feluri de organizare — să se recruteze calfele și măestrii. E, de sigur, o concepție care poate avea motivarea ei; dar se vede că în veacul XIX s'au schimbat ideile în această privință și în toate țările cu o industrie înaintată Statul a făcut felurite *școale*. Așa s'a întâmplat și în țara noastră, unde au început a se crea școale cu diferite nume (profesionale, de meserii, de agricultură, etc.) încă dela 1864. Principiul dar se considera admis de toți și se mai putea discuta numai chestiunea: cum să fie întocmite acele școale ca să fie cât mai bune, adică să răspundă scopului pentru care se fac. Ministrul din 1905 zicea că școalele profesionale existente (de băieți sau de fete) nu sunt bune. De ce? fiindcă nu sunt *practice*. Și de ce nu sunt practice? Fiindcă au *ateliere*! Haret întocmise în 1899 organizarea școalelor de meserii în așa fel ca să aibă ateliere în cari să lucreze elevii sau elevele și să primească *comande* dela particulari; adică să unească teoria — câtă era necesară — cu practica serioasă, și tocmai faptul de a primi comande silea și pe maestre sau măestri și pe elevi sau eleve să caute a lucra bine pentru a crea fiecărei școale o bună reputație, care avea să servească și absolvenților după ce vor fi terminat și se vor duce să caute locuri în atelierele particulare. Mai mult: pentru a întări această îndrumare *practică*, Haret dăduse puțință ca absolventele școalelor profesionale să deschidă în asociație ateliere *proprii*, grație unui ajutor al Statului. De sigur, erau încă discuțiuni posibile: se putea cerceta dacă este ceva de îndreptat în amănunte, dacă programele sunt bine alcătuite, etc. Dar să vie un ministru care crede că școalele acestea nu sunt *practice* și să desființeze tocmai *atelierele* dela

școli și să puie — de exemplu — pe elevele școalelor profesionale să lucreze pe materiale fără valoare, ce se aruncă după executare, era sau o lipsă de seriozitate sau dorința de a *strica* opera altui ministru, fără nici o motivare ¹.

* * *

Pentru cercetătorul imparțial nu putea fi decât această din urmă cauză. Și tot aceeași cauză explică măsurile luate de ministrul din 1905 spre a desființa activitatea extrașcolară ².

Planul de luptă al adversarilor a fost, vom recunoaște, foarte abil, nu știu dacă se va putea zice că a fost și spre lauda celor ce l-au pus în practică. Se urmărea în primul rând să discrediteze *întreaga* mișcare prin articole teoretice: *învățătorul în școala lui; învățătorul cu copiii; n'are nici un drept să se amestece în viașa oamenilor vârstnici; dacă se amestecă, poate deveni un element periculos sau poate fi un exploatare al sătenilor*. Această campanie se adresa oamenilor politici și ea găsea ecou chiar la unii membri din partidul liberal. Tot acestora se adresa și afirmația că, în definitiv, Haret *n'a inventat nimic*, că și înainte de Haret au fost cazuri în cari ici-colo învățători s'au ocupat de asemenea chestiuni, că multe din inițiative *au fost luate astăzi chiar de învățători* și Haret s'a lăudat cu ele. Se găseau printre luptătorii contra activității extrașcolare unii cari declarau că unele forme ale ei s'ar putea, la urma urmei, admite, dar: *de ce să amestece pe învățători în băncile populare?* Nu cumva urmărește vreun scop ascuns, vreun interes personal?

În al doilea rând, campania se adresa învățătorilor, zicându-le că Haret a abuzat de munca lor, *că le-a dat pe cap alălea lucrări încât îi va nenoroci*. Ce folos aveți voi din toate acestea? Vă dă leafă mai mare? Nu știți că el a scăzut toate lefile prin *curba* lui în 1901? Acestea și alte asemenea întrebări le făceau ei ca să-i convingă că n'au nici un interes. E adevărat că modul cum a putut Haret, tocmai în epoca marilor economii, să convingă pe învățători la un plus de muncă s'a părut unora neîn-

1. Vezi articolul *Reforma proiectată în școlile profesionale de fete*. Vol. VIII, pg. 155—160 din Colecția operelor lui Sp. Haret.

2. Vezi art. *Activitatea extrașcolară* în Vol. VIII, pg. 221—224 din Colecție.

teles. Adversarii activității extrașcolare apăreau aci ca amici ai învățătorilor. Și s'au găsit unii învățători cari au crezut în cuvintele lor.

În al treilea rând, se vorbea de interesul *general* al țării. Dacă învățătorii se ocupă de toate câte li se cer afară din școală, nu se mai pot ocupa de școală; deci, dacă s'ar lăsa să continue această activitate, s'ar prăbuși școala primară din sate. Argument specios, care putea să prindă în mintea celor ce nu căutau a se informa mai serios. În adevăr, dacă în 1900, după ce Haret fusese ministru pentru prima dată și făcuse numai câteva încercări în direcția de care vorbim, dacă atunci un ministru *conservator*, dr. C. Istrati, lăudase rolul învățătorilor în *mișcarea economică*, zicând că a fost *îmbucurător și norocos*, cum era posibil ca, în 1905, după ce mișcarea luase un caracter de mare răspândire și putere, să vie un alt ministru conservator și să meargă până acolo cu loviturile contra activității extrașcolare încât să *închiză chiar cantinele*, destinate a ajuta pe copiii săraci din școli?

Intr'un studiu publicat de mine în 1912 vorbeam despre acuzația că dacă învățătorul n'ar fi fost sustras dela datoria sa prin activitatea extrașcolară, ar fi fost mai mari progresele învățământului primar¹. Aduceam atunci ca dovadă constatările unor inspectori școlari, din cari se putea vedea că dintre învățătorii cu *activitate economică*:

8,9%	dau rezultate	<i>foarte bune</i>
35,2%	„ „	<i>bune</i>
21,4%	„ „	<i>slabe</i>

pe când cei *fără activitate economică*:

2,8%	„ „	<i>foarte bună</i>
20,3%	„ „	<i>bune</i>
33%	„ „	<i>mulțumitoare</i>
44,3%	„ „	<i>slabe</i>

cu alte cuvinte că activitatea extrașcolară, chiar cea *economică*, nu împiedică pe învățători de a-și face pe deplin datoria, ba din contră. (Raportul lui N. Nicolaescu).

Aș putea — dacă ar fi nevoie, — ca să întăresc constatările statistice de aci, să citez un raport al inspectorului general al învățământului primar din 1906, sub ministeriatul lui M. Vlă-

1. Vezi : *Problema educațiunii populare și activitatea extrașcolară*. Buc. 1912

descu. Avea să se pronunțe asupra activității unui învățător din jud. Neamț, pe care-l găsește *excelent* și având *frecventarea școlară foarte mare*. Vorbind de activitatea lui extrașcolară, arată că a înființat o bancă populară pe care a condus-o „cu râvnă”, i-a mărit capitalul și, după 12 ani, s'a retras din președinție, lăsând în loc pe preot, iar el rămânând în consiliul de administrație; — a înființat o cooperativă de consum și a condus-o „până a găsit un element destoinic” care s'o conducă mai departe, iar el a rămas — zice raportul — conducător „moral”. Plecat din București, unde era și director al învățământului primar, inspirat de sigur de ideile ministrului său, care spunea că activitatea extrașcolară trebuie *desființată*, inspectorul Praja nu poate, în fața realității, să constate decât că învățătorul a făcut lucruri bune în mișcarea economică și este excelent în școală. Cu toate acestea, profită de *cazul real* ce-i sta înaintea și trage concluzia că amestecul învățătorilor în bănci este o ocazie de „*învrăjpire*” și de „*prihănire*”, și mai departe afirmă: „*Cu mult mai mult sunt pentru felul de a lucra al învățătorului A. decât pentru al acelora cari se găsesc în fruntea tuturor activităților extrașcolare neglijând școala*”. Vorbește și de numărul cel mare al învățătorilor cari „*cad în ispita banilor ce-i mănuesc la băncile populare*”. S'ar părea că aci este o pledoarie contra amestecului învățătorilor în activitatea economică a satelor; dar cum poate scoate o generalizare dela un caz care arată tocmai *contrariul*? Pledoaria aceasta nu atinge concepția lui Haret despre activitatea extrașcolară, căci el a recomandat învățătorilor să nu fie în fruntea „*tuturor activităților*” și, în nenumărate rânduri, a explicat că spre a începe mișcarea de regenerare economică în sate, nu găsește *în acel moment* decât pe învățător și pe preot ca să-i puie *în frunte*, cu speranța că în cursul timpului se vor forma și *alle elemente* ca să-i ajute și să-i înlocuiască. Dacă inspectorul laudă pe învățătorul care s'a retras, îl laudă oare *fiindcă s'a retras* (aceasta ar fi meritat laudă?), ori fiindcă a *înființat* și a *condus* cu mare izbândă în curs de mai mulți ani banca și cooperativa?

Cu toate constatările făcute la fața locului, nu de o persoană imparțială și neprevenită, ministrul de atunci — ca și alți oameni politici mai târziu — continuă să fie un adversar al activității extrașcolare. Nu e mai rău surd decât acela care nu vrea să auză.

Învățământul secundar vine mai puțin în discuție în articolele acestea ale lui Haret din 1905—1907.

Cea mai importantă chestiune este a *examenelor de capacitate* pentru profesori ¹. După lege, aceste examene trebuia să se facă din trei în trei ani. Fuseseră sesiuni în 1901. A doua urma să fie în 1904. Haret luase la timp măsurile necesare, examenul începuse și erau în curs în momentul în care el se retrage din minister. Noul ministru suspendă examenele. De ce? Explicația o dă Haret. Comisiunile se numeau pe timp de 6 ani; deci membrii numiți în 1901 aveau să funcționeze până în 1906, adică la două sesiuni. Examenele începute în 1904 urmau să se termine în 1905 și odată cu sfârșitul acestei sesiuni se sfârșea și însărcinarea membrilor comisiunilor. Suspendându-se examenele la începutul anului 1905 și lăsând să mai treacă un număr de luni, se ajungea la anul 1906, deci la momentul în care urma să se numească alte comisiuni de examen. Așa și face ministrul cel nou, căci tocmai la 11 Martie 1906 numește comisiunile cele noi și începe examenele. Astfel — zice Haret — „comisiunile sunt alcătuite în așa fel încât la examene nu se vor putea strecura decât candidații cari vor fi făcut act de supunere politică celor ce dețin puterea”. Trebuie să recunoaștem că procedarea ministrului din 1905—1906 a fost foarte abilă. Printr-o măsură *arbitrară* (amânarea) a creat un motiv *legal* pentru a schimba membrii comisiunilor (venirea anului 1906). Cercetătorul obiectiv nu va putea însă să probeze asemenea procedări. El va aproba, din contră, cu toată convingerea ceea ce a făcut Haret în 1907, casând aceste examene, deși a avut din cauza aceasta multe și mari neplăceri ².

Tot în legătură cu învățământul secundar a fost chestiunea salariilor profesorilor. E vorba de plângerea unei delegațiuni a cercului lor din București, prin care ziceau că „au fost nedreptățiți în 1901”, când cu reducerile cele mari. Plângerea se făcea în 1906 și se înțelege cât se putea broda politiceste pe această temă. Haret răspunde explicând într'un articol de ziar cum s'a făcut aplicarea curbei de reducere în 1901 la lefile profesorilor

1. Vezi articolul *Examenele de capacitate pentru învățământul secundar*. Vol. VIII, pg. 245—247 din *Colecția Operele lui Haret*.

2. Vezi Raportul către Consiliul de miniștri în chestiunea aceasta în Vol. III, pg. 11—15 din aceeași Colecție.

secundari ¹ și publicând o broșură „Pagini de istorie”, în care cercetează chestiunea salariilor tuturor categoriilor de membri ai corpului didactic dela 1864 până în 1904, și dovedește că partidul liberal, de câte ori a fost la guvern, a căutat să îmbunătățească situațiunea morală și materială a tuturor slujitorilor școlii ².

* * *

Mai puțin se ocupă Haret de învățământul superior, în timpul când era ministru profesorul M. Vlădescu, lăsând altor colaboratori (Er. Pangrati și dr. V. Sion) să arate modul cum s’au făcut unele numiri la diferite facultăți și să întâmpine atacurile câtorva profesori universitari contra părții privitoare la recrutarea corpului didactic a legii din 1898 ³.

Când însă noul ministru de instrucție, Const. Dissescu, prezintă proiectul său, care modifică legea din 1898, Haret a dat loc în „Revista” sa memoriilor prezentate de profesorii Universității; iar după ce ministrul a retras proiectul, la începutul anului 1907, a publicat o critică foarte severă sub titlul „Un eveniment istoric” ⁴. Deși acest articol venea, ca să zicem așa, *post festum*, când autorul putea scrie: „*Toate au trecut ca un vis rău. Incercarea politicianilor a fost zădărnicită și lucrurile au reintrat în regulă*” ⁵, totuși Dissescu nu a uitat articolul lui Haret și, de aceea, în 1910, când Haret ca ministru a adus proiectul său pentru înființarea unor catedre universitare, l-a combătut cu mare vehemență și a spus verde că voiește să-și răzbune ⁶.

În adevăr, critica lui Haret este zdrobitoare. El cercetează cu deamănuntul și cu mare putere de convingere expunerea de motive și diferitele articole din proiect: arată scăpările din vedere, contrazicerile, greșelile de redactare; arată consecințele funeste pentru interesul învățământului universitar.

* * *

1. Vezi articolul *Salariile profesorilor secundari* în Vol. VIII al *Colecției Operelor* lui Haret, pg. 225—229.

2. Vezi studiul *Pagini de istorie* în același Vol. pg. 161—205.

3. Articolul: *Un cuvânt despre recrutarea profesorilor universitari*, în același volum, pg. 267—268.

4. Vezi pg. 315—327 din Vol. VIII.

5. Adică după retragerea proiectului.

6. Vezi discursul lui Haret în Senat: Vol. VI pg. 462 și urm. din *Colecția Operelor* lui Haret.

Polemicile lui Haret din această epocă se ocupă și cu câteva chestiuni mai speciale în legătură cu învățământul.

Odată e vorba de Decretul Ministerului de Războiu din 1906, prin care se stabilesc normele după cari se acordă dreptul de a face serviciul militar *cu termen redus* ¹.

În legea recrutării din 1876, cu diferitele modificări aduse până la 1900, se fixa termenul de serviciu *efectiv* la *trei ani* pentru trupele permanente. Se făcea excepție pentru membrii învățământului public primar, tinerii bacalaureați, cei cari urmează în școli speciale superioare în țară sau în străinătate, în școala de poduri și șosele. Aceștia făceau serviciu numai *șase luni*, cu obligația ca la sfârșitul acestui termen să treacă cu succes examenul de ofițer de rezervă. Cei cari nu reușeau erau ținuți încă șase luni. Membrii corpului didactic primar nu aveau această obligațiune și se liberau, la expirarea termenului, cu orice grad ar fi dobândit. Mai era și a treia categorie de tineri cu termen redus, însă de *un an*: elevii școalelor normale inferioare, ai școalelor de meserii, de agricultură, silvicultură, comerț și bele-arte.

Pentru aplicarea acestei legi s'a făcut, după 1901, un regulament special, în care se găsea un articol 74, în legătură cu art. 23 din lege. Textul acestui articol 74 îl modifică ministrul de războiu la 10 Decembrie 1905. În raportul către Rege se arată motivele modificării propuse. Motivul cel mai important este că după 1900 s'a mărit *numărul școalelor* ai căror absolvenți beneficiază de reducerea termenului de serviciu la un an și ministrul de instrucție (care era atunci Haret) a intervenit la cel de războiu și acesta a admis „o procedare greșită”. De aci ar urma—după părerea ministrului de războiu din 1905,—că impozitul de sânge *se aplică numai țăranilor*. Vă închipuiți pe Haret vinovat de o asemenea călcare a unui principiu democratic pe care voiește să-l salveze un ministru conservator!

Care era realitatea lucrurilor? Haret n'a făcut altceva decât a înmulțit școalele de agricultură și celelalte cari se găseau prevăzute în art. 23 al legii din 1900, ca dând drept la serviciu cu termen redus. Ministrul de războiu din acea vreme a găsit

1. Vezi Colecția Operele lui Haret volum VIII pg. 207 și urm.

natural ca principiul înscris în lege și aplicat la 3—4 școale de anume categorie înființate înainte de 1900, să se aplice și la celelalte școale de aceeași categorie înființate după 1900.

Dar generalul Manu găsește că e bine să se refuze școalelor înființate între 1901—1904 drepturile celor create înainte și de aceea modifică art. 74 din Regulament. Modificarea stă în faptul că s'au înșirat pe rând cu numele și indicația localității școalele cărora le aplică principiul legii.

Dacă în privința acestora se poate înțelege rostul limitării, chiar dacă ar fi vorba de o considerație politică de partid, mai greu este să înțelegem de ce ministrul din 1905 a procedat tot prin înșirare de nume și în privința tinerilor ce ar fi urmat școale diverse în streinătate. Legea instrucțiunii din 1898 (pusă în vigoare din nou în 1901) prevedea că diplomele și certificatele dobândite de tineri români dela diferite școale streine să fie cercetate de anume consilii școlare și — dacă este cazul — să fie echivalate cu școale de ale noastre. Era evident că, în mod automat, posesorii diplomelor echivalate dobândeau *exact aceleași drepturi* ca și cei ce făcuse studii în țară. Se înțelege lesne la ce greșală se expunea un ministru care voia *el*, într'un decret, să stabilească echivalența, de care vorbim, *în mod nominal*. Ori-cât de bine informat ar putea să fie el, este imposibil să aibă lista tuturor școalelor de diferite feluri *din toată lumea*. Au fost cazuri — în cursul anilor — când consiliul permanent din Minister sau consiliile din Universități n'au cunoscut bine organizarea unor școale din vreo țară unde se duc rar tinerii noștri și a fost nevoie să ceară dela legația noastră din acea țară relațiuni precise, programe de studii, etc. înainte de a se pronunța.

De aceea să nu ne mirăm că Haret a găsit multe lucruri ciudate în decretul Ministerului de care ne ocupăm. De exemplu, absolvenții liceelor românești din Brașov, Lugoj și Blaj beneficiază de reducerea termenului de serviciu, dar cei ai liceului din Năsăud nu. De ce? Fiindcă în lista din Monitor acesta a fost uitat. De asemenea, dintre liceele din Berlin găsim numai două, din Paris niciunul. Se citează Universitatea din Halle, dar cele din Iena, Goettingen, Giessen, Tübingen, Bonn nu. Se citează liceul din Varna și cel din Sofia nu. Universitatea din Paris, cele din Berlin, Viena, Roma, au fost uitate. Mai comic este cazul școalelor de agricultură, căci este admisă școala zisă „Mathieu de Dombasle”

care este de grad inferior și la fel cu ea sunt 24, iar Institutul superior agronomic dela Versailles este uitat.

Era dar pe deplin justificată intervenția lui Haret în chestia aceasta și ar fi fost frumos din partea autorului să recunoască greșeala, și mai frumos — mai ales că nimic nu-l silea — să nu o fi făcut.

Altă chestiune este militarizarea școalelor. Deși legea pentru introducerea instrucției militare în școale se promulgase în Martie 1905, Haret nu se ocupă de dânsa decât la finele anului 1906, după ce se retrăsese ministrul care o făcuse, adică după ce se văzuse urmările rele ale ei¹.

Preocuparea dela care pleca autorul legii era bună. Zicea că voiește să se dea tinerimii școlare o educație mai îngrijită, să o deprinză cu disciplina, să se dea mai multă atențiune educației fizice și să facă pe băieți mai pregătiți pentru a fi buni soldați. Haret zice că s'ar fi putut face ceva bun și folositor, dar cu condiția de a se răspunde bine la următoarele întrebări: *cum? cu cine?* Tocmai de aceste întrebări nu s'au ocupat cei ce au legiferat atunci. Ei au constituit un corp de instructori, ofițeri și gradați, lipsiți de orice pregătire pedagogică și deprinși numai să învețe pe recruți cunoștințele militare elementare necesare soldatului. Dacă ținem socoteală de aceasta și de faptul că corpul de instructori nici nu era subordonat ministerului școalelor, ci ministerului de războiu, vom înțelege de ce ei puneau ca punct de plecare și pentru educația morală, și pentru disciplină, și pentru educație fizică, ceea ce interesa *milităria*, adică ei considerau pe toți elevii, dela 10 ani până la 18 ani, ca făcând parte din *elementele armatei*. Aci era greșeala fundamentală. A face educația copiilor considerându-i ca viitori *soldați* însemnează a-i smulge din mediul vârstei lor care-și are farmecul lui particular, însemnează a împiedica desvoltarea lor fizică și sufletească prin silnicia îndreptată asupra lor de către niște persoane lipsite de orice chemare pentru educația copiilor și tinerilor. Dacă poetul din sec. XVII zicea: „*Chaque âge a ses plaisirs, son esprit et ses moeurs*”, medicii și pedagogii din secolul XX spun că pentru

1. Articolele sunt reproduse în vol. VIII din Colecția Operelor lui Haret pg. 287 și urm.

fiecare vârstă trebuie să fie alte metode și alte programe. Altceva este să fii învățător al copiilor din școlile froebeliene — cari nu sunt încă *materie școlară* —, altceva este să dai lecții într'o școală primară, în clasele inferioare de liceu sau în cele superioare și altceva să faci cursuri la Universitate. N'ar fi ridicol să începi în clasa II primară cu oarecari noțiuni de algebră, pe motiv că vor ajunge odată în clasa IV sau V de liceu și să fie mai bine pregătiți pentru algebra ce vor avea să învețe atunci? Nu era tot așa de ridicol să înveți pe elevii din clasele primare mânăuirea armei sau *regu amenul* exercițiilor de infanterie?

Haret amintește că un colonel englez a dovedit că „sunt de ajuns *șase luni* pentru a da unui om nu numai instrucția mișcărilor automate, dar întreaga instrucție militară a unui soldat, *pentru a face din el un luptător în adevăr util și inteligent.*“

De aceea Haret zice cu dreptate că, dacă școala va face educația patriotică, dacă învățământul gimnasticeii raționale se va desvolta mai mult, dacă elevii din ultimele clase de liceu s'ar deprinde să facă excursii și să tragă la țintă, țara ar putea să aibă într'o zi soldați buni din toate punctele de vedere, cari și-ar însuși repede instrucția militară teoretică și practică.

*
* * *

Haret a criticat modul cum ministrul Vlădescu administra învățământul ¹. Se înconjură numai de cei înscriși în clubul partidului dela putere, prefera — chiar dintre aceștia — pe cei cari fusese pedepsiți pentru fapte rele și pe de altă parte lovea în diferite chipuri pe cei ce aveau alte opinii politice sau nu manifestau vreuna. Și citează numeroase exemple pentru a întări afirmațiile sale ². Aceste lovituri se îndreptau mai ales contra învățătorilor cari, în activitatea extrașcolară, s'au arătat convinși de foloasele acestei opere de educație socială.

Dacă se adaugă la acestea, risipa banilor statului, disprețuirea legilor și regulamentelor, se înțelege că simțul moral nu poate să câștige teren și școala nu-și poate face datoria. „*Cu ce drept*, zice Haret, *se prelinde ca școala să fie model de cinste și*

1. Vezi în vol. VIII al Colecției: *Domnia Răului*, pg. 255—265; *Constatări triste*, pg. 273—279.

2. Vezi în același volum pg. 257.

*moralitate, când necinstea și imoralitatea o infiltrează înșiși conducătorii ei?... Și cum vor putea ei vorbi copiilor de bine și de dreptate, când ei înșiși nu mai au încredere în aceste formule, ră-mase mincinoase, mulțămită moralei pe care o practică capii școalei?"*¹.

Haret nu se mulțumește cu generalități. El pornește o cercetare amănunțită a modului cum se aplică budgetul anului 1905—906 pentru a exemplifica acuzațiunile sale². Această severă cercetare produce un mare efect: se vorbește în Adunarea Deputaților, se scrie în gazete și se produc răspunsuri din partea ziarelor oficioase și articole ale susținătorilor guvernului. Atunci Haret publică într'un număr din *Revista generală*³ o justificare a atacurilor sale, urmată de o serie de considerațiuni teoretice despre rolul și datoria unui ministru: „*Ministrul trebuie să fie executorul, păzitorul, servitorul legii și nici unul din pașii săi nu trebuie să iasă din calea dreptății și a legalității. Silințele sale trebuie să fie îndreptate numai spre îmbunătățirea a ceea ce este spre încurajarea binelui și pedepsirea răului*”.

Atunci, Ministerul Instrucției publice un *Comunicat*, în care își propune să arate adevărul faptelor față de acuzațiunile aduse de Haret. Haret se folosește de această ocazie pentru a face una din cele mai interesante și mai curajoase polemici, un adevărat model în felul ei. El nu reia acuzațiile făcute mai înainte pentru a le comenta, ci publică în întregime comunicatul Ministrului, pe care-l examinează punct cu punct⁴ pentru a întări tocmai prin afirmațiunile oficiale temeiul criticilor sale. Ministrul revine într'un discurs în Cameră, dar pentru cercetătorul de azi e greu să judece cu obiectivitate lucrurile, căci acel discurs n'a apărut în „Desbaterile Adunării deputaților”. Știm numai câte ceva din rezumatele scurte din ziare și citatele făcute de Haret într'un alt articol prin care încheie seria acestor polemici⁵ și în care

1. Vezi în vol. VIII al Colecției Operelor lui Haret pg. 277.

2. Articolul: *Socoteli* în volumul VIII pg. 115 aceeași Colecție.

3. Articolul *Lămurirea unei situații*, în vol. VIII pg. 134.

4. Vezi articolul *Un comunicat* reprodus în volumul VIII pg. 137 și urm.

5. E intitulat tot *Socoteli*, publicat în alt număr al *Revistei generale* și reprodus în volumul VIII pg. 151 și urm.

răspunde cuvintelor Ministrului care se plângea că a fost atacat „în mod nedrept și sălbatec”. El zice : „Noi nu am fi cerul mai bine decât să-i fim un ajutor, în marginea puterilor noastre, pentru a duce mai departe opera de consolidare și de îmbunătățire a școlii românești; dar pe calea pe care a apucat-o d-sa era de datorita noastră să nu-l urmăm”¹.

*
* * *

Pentru a încheia cu rezumarea ideilor lui Haret cu privire la chestiuni școlare, vom pomeni articolul mai lung, pe care l-a publicat și în broșură : *Școala naționalistă*².

Aci discută o problemă serioasă, pe care împrejurările de azi o fac să fie de actualitate : *Școlile dintr'o țară se pot mărgini a da elevilor niște anumite cunoștințe, fără vreo preocupare educativă în sens național?* Răspunsul lui este categoric : *Educațiunea națională este o funcțiune a școlii*. El amintește ce s'a făcut în diferite țări în această privință; explică pentru ce în țările catolice Statul a căutat sau caută să ia din mâna clerului conducerea învățământului. În locul spiritului *cosmopolit* au căutat să introducă un spirit *naționalist*.

De altfel, ideile pe cari le expune aci Haret erau cunoscute din activitatea lui ministerială. Dacă le desvoltă acuma este din pricina unor fapte petrecute în anii după retragerea lui și cari nu-l pot lăsa indiferent și cari sunt în legătură cu „*acțiunea școlii față de elementul strein și acțiunea școlii streine la noi*”.

Trebue să pornim dela ideea că toți locuitorii unei țări trebue să trăiască în bună înțelegere. Prima condiție pentru aceasta este să se înțeleagă în vorbă. Dacă toți vorbesc aceeași limbă și sunt de aceeași naționalitate, nu se ridică nicio problemă de rezolvat. Dacă este o naționalitate mai numeroasă decât celelalte, e natural ca limba ei să fie cea *comună*, adică să serve pentru relațiile între naționalități, deoarece aceea este *limba statului*. Pe vremea când latineasca se cultiva mult și era limba științei, se putea întrebuința aceasta și ca limbă a statului. A și fost așa într'un timp în Austria. Din aceste premise generale,

1. Vezi în Colecția citată, volumul VIII pg. 153.

2. Vezi articolul acesta în vol. VIII pg. 303—314.

Haret trage următoarea concluziune pentru țara noastră, în care „naționalitățile eteroglole nu reprezintă decât o fracțiune neînsemnată din populația țării”: Nu poate fi vorba de a le desnaționaliza printr'un act violent; dar nici nu se poate admite ca aceste minorități să nu cunoască limba românească. Avem datoria să le dăm școale, aceste școale să fie bune, aceste școale să le dea cunoștința deplină a limbii țării și să fie un mijloc de a prepara „fuziunea tuturor în același gând de iubire de țară, independent de deosebirea de origine”. Lăsând timpului și împrejurărilor să facă aceasta, noi, dacă nu-i silim a se desnaționaliza, nici nu putem permite ca în școlile lor să se dea o învățătură care să deștepte și să hrănească ura lor contra țării în care trăiesc ¹.

În legătură cu aceasta, pune el chestiunea școlilor înființate de streini în țara noastră pentru copiii *de naționalitate și de limbă română*. E vorba de școlile călugărițelor catolice, pe cari le dăduse în judecată în 1904, fiindcă contravenise regulamentelor școlare. După retragerea sa din Minister, a avut amărăciunea să vadă că urmașul său nu numai că a renunțat la măsurile de îndreptare pe cari le pusese la cale Haret, dar a tratat școlile acelea cu o deosebită favoare. De aceea se simte obligat să revină și să atragă atențiunea opiniei publice asupra situației, susținându-și acțiunea sa ministerială.

Despre chestiunea aceasta vorbise în Octombrie 1905, reamintind fapte istorice, din care se vedea ce atitudine avusese într'o chestie analogă în 1858 doi oameni politici, V. Boerescu și G. Costaforu ². Aceia erau membri ai partidului *conservator*, și au respins cu hotărâre încercările școlilor streine de a înfrânge legile țării. De ce guvernul din 1905 — și el tot *conservator* — întreabă: Haret — are altă atitudine? Citatele lui din ziarele timpului sunt pline de interes. Vom reproduce și noi aci câteva cuvinte ale lui V. Boerescu: „*Dacă streinii pot deschide școale în principate, apoi să se supună la legile și regulamentele adminis-*

1. Ca exemplu citează cele petrecute în școala bulgară din Tulcea, unde elevii aveau cărți și hărți geografice în cari Dobrogea figura ca parte din Bulgaria. Vezi pg. 308 din vol. VIII al Colecției. Cu aceasta se ocupase el în timpul când era ministru în 1897.

2. Articolul intitulat *O paralelă*, reprodus în același volum pg. 103 și urm.

trative și locale..... Iubim libertatea și toleranța, însă naționalitatea noastră o punem mai presus de toate”¹.

La aceeași chestiune revine și în articolul *Școala naționalistă* și zice cu mare durere: „*Asistăm impasibili la înstreinarea de țară a propriilor noștri copii, chiar aci în țară și sub ochii noștri... și nu zicem nimic, nu facem nimic... și, cu toate acestea, ce sonor sună în gura noastră cuvântul de patrie! Dar patria nu este numai pământul din care scoatem rente. Patria o face și limba, și istoria, și religia, și tradițiile. A da cu piciorul în toate acestea, este a se lepăda cineva de patria sa“².*

1. Vezi *Colecția Operelor* lui Haret vol. VIII pg. 106.

2. Tot acolo pg. 313.

III

1911—1912

Ultima lucrare polemică a lui Haret este broșura intitulată „Criza bisericească”, apărută în 1912.

Pentru generația de după războiul cel mare, chestiunea aceasta este uitată; iar, după reforma organizării Bisericii din România, ea nu mai are actualitate. Totuși, fiindcă e vorba de a judeca în întregime activitatea lui Haret ca om politic, se impune să privim cu oarecare amănunte atât desfășurarea acelei crize cât și împrejurările politice de atunci.

* * *

În ultimul an al celui de al treilea ministeriat, Haret a fost adesea acuzat, nu numai de adversari politici, dar, *in petto*, chiar de amici politici, că a produs greutăți și încurcături guvernului din care făcea parte. Între altele, proiectul pentru modificarea legii sinodale a fost un bun prilej pentru asemenea manifestări.

* * *

Va trebui să arătăm deosebit: ce s'a întâmplat în timpul cât a fost Haret ministru, și ce s'a întâmplat după aceea.

Prima întrebare care se înfățișează celui care voințe a cerceta lucrurile este aceasta: de ce a făcut Haret acest proiect de lege? Fost-a ambițiunea unui om politic, doritor de a-și lega numele de o reformă importantă? Fost-a dorința de a atrage

asupra-și privirile țării, pornirea spre aventură, căutarea scandalului care să-i dea aureola de mare politician, dacă nu de om politic? Pentru cine a putut cunoaște pe Haret omul, răspunsul nu poate fi decât negativ. Nu era în firea lui să pornească la drum fără să-și ia toate măsurile pentru a ajunge la țintă. Afară de aceasta, opera sa ministerială era, în 1909, destul de importantă încât n'avea nevoie să i se mai adauge ceva în plus. A trebuit dar să fie o adâncă convingere că va putea face un serviciu țării sale.

Pentru cineva care n'ar ști ce mai lucrase înainte Haret și cum lucrase, examinarea împrejurărilor ar fi îndestulătoare ca să-i dovedească temeinicia acțiunii lui Haret.

* * *

Haret avea, firește, prin studiile ce făcuse, o educațiune raționalistă, o libertate de spirit în judecarea oamenilor și evenimentelor, care făcuse pe unii din adversarii săi să-l numească *ateu*, deși aș putea afirma, fără să fiu desmințit, că aceia erau „duși la biserică” mai puțin decât el. Mi-aduc aminte, în privința aceasta, campania pornită contra lui în 1908 când a chemat la locul de secretar general al Ministerului pe Dim. A. Teodoru, fost socialist militant într'o vreme și despre care se zicea că nu și-ar fi botezat copiii. Era ocazie binevenită pentru politicianii cari știu să se agațe de orice fapt puțin însemnat și să-i mărească proporțiile așa fel ca să serve la anumite scopuri nu totdeauna vrednice de laudă.

Nu este exclus ca un om de știință să fie în fundul sufletului său un religios : s'au văzut câteva exemple celebre ; deci nu se poate susține în mod peremptoriu că orice om cu pregătire științifică trebuie să nu iubească Biserica. Dar este sigur că orice om politic serios recunoaște influența credinței religioase în viața popoarelor. Dacă sufletul omenesc trebuie să aibă o frână care să oprească pornirile animalice cari zac în el, pentru mare parte din omenire frâna este în legiurile represive, dar și — poate chiar mai mult — în poruncile religiei și în deosebi ale creștinismului. Acestea se pot prea bine concilia cu convingerile formate printr'o cultură înaltă despre necesitatea onestității și a altor

virtuți cari înalță pe om ca individ și ca membru al societății.

Oricum ai privi deci lucrurile, trebuie să găsești foarte natural ca un om ca Haret să iubească Biserica țării sale și să-i dorească o cât mai puternică influență asupra locuitorilor.

Dar influența aceasta este, în bună parte, condiționată de calitatea slujitorilor Bisericii. Oricât adevăr ar fi în recomandăția populară „Fă ce zice popa, nu ce face el”, nu se poate tăgădui că exemplul acestora are greutatea lui. Haret a avut prilejul să se ocupe de modul cum se pregătesc viitorii preoți, încă din 1884 când era inspector al școalelor și mai apoi ca secretar general al Ministerului. Se știe rolul ce a avut el în lupta întreprinsă de ministrul D. A. Sturdza pentru înlăturarea relelor cari făceau atunci ca Seminariile preoțești să nu servească mai de loc scopului pentru care fuseseră înființate. Cu timpul situația s'a îndreptat. Școlile preoțești au dat elemente din ce în ce mai bine pregătite, s'a ajuns chiar să se înființeze o facultate de Teologie în București; dar apropierea de popor a slujitorilor Bisericii nu s'a realizat în măsura în care s'ar fi convenit, și preoțimea, întărită acum cu o întinsă cultură teologică, recunoscând această scădere, socotea că avânturile și putința ei de acțiune ar fi mărginite de faptul lipsei de legătură între ea și clerul superior, adică episcopatul.

Se mai întâmplase în epocă aceea oarecari fapte cari produsese turburări în sânul înaltului cler: cu câțiva ani mai înainte caterisirea mitropolitului Ghenadie și revenirea Sinodului asupra hotărîrii sale, apoi — mai aproape de anii de cari ne ocupăm — demisiunea mitropolitului Moldovei, Partenie, în niște împrejurări cari îl puneau într'o lumină destul de urită.

În asemenea situațiune, Haret a socotit că trebuie să se facă *ceva* pentru a se îmbunătăți această stare de lucruri, pentru a face să înceteze lăncezeala în care se găsea Biserica creștină a României.

* * *

Se poate afirma că în primul rând l-a sedus pe Haret reforma Bisericii ortodoxe din Transilvania, făcută de Șaguna, și după aceasta a redactat primul său proiect, cu gândul de a apropia preoțimea de mir de episcopat și de laici. La această idee l-a

condus, firește, și votul Divanului *ad hoc* al Moldovei din 1857, căci de acolo se vedea că chestiunea s'a discutat cândva și în principate. La redactarea propunerii de atunci au contribuit, pe lângă o sumă de laici (ca Lascar Catargiu, Anastase Panu, Petre Mavrogheni, Manolache Costache ș. a.), și doi arhimandriți : Melhisedec Ștefănescu și Neofit Scriban, cari au avut — mai apoi — rol important în publicistica și în activitatea noastră bisericească. Iată propunerea — votată : „Inființarea unei autorități sinodale centrale pentru trebile duhovnicești, canonice și disciplinare, unde va fi reprezentată și preoțimea fiecărei eparhii”.

Să se gândească orice om imparțial : înainte chiar de a studia anteproiectul de reformă al lui Haret, poți să te îndoiești despre temeiurile bisericești și politice ale ei, când se sprijine pe o *reformă realizată de un episcop erudit* și pe o propunere venită *dela doi călugări cărturari* și *dela niște bărbați politici* cari au reprezentat în istoria noastră *ideea conservatoare*? Eu cred că, chiar sub această formă dacă s'ar fi prezentat proiectul lui Haret, el ar fi putut să fie susținut cu argumente destul de serioase și ar fi trebuit să-l voteze și un parlament conservator, nu numai unul liberal.

Haret, însă, deși nu putea să creadă că un Șaguna ar fi făcut ceva contra intereselor *Bisericii* sau că un Lascar Catargiu și alți patrioți români ar fi putut primi ceva care să fie contra intereselor țării, deși vedea că în Rusia sunt membri în Sinod doi arhimandriți și un simplu preot, tot asemenea în Serbia și în Grecia ¹, și-a zis totuși că e bine să consulte și pe oamenii de atunci. În acest scop a adus proiectul său la cunoștința bărbaților politici adversari ai partidului liberal și la cunoștința oamenilor *Bisericii*. Ascultând pe unii și pe alții, și-a modificat proiectul de mai multe ori, lucru pe care l-a mărturisit însuși. De ce? El — care era acuzat de regulă că este un autoritar și un încăpățânat — dorea ca o asemenea lege, care urmărea scopuri atât de înalte și fără vre-o preocupare de interese de partid, să se facă printr'un consens general, căci nu se putea zice că ar fi fost o doctrină *liberală* în această privință, ba încă unii oameni politici conservatori (cum a fost P. P. Carp) au declarat că ei ar fi fost partizanii unei reforme mai radicale.

1. Vezi Vol. VI, pg. 188, din colecția Operele lui Haret.

Dintre oamenii Bisericii, cred că acela care l-a influențat mai mult a fost mitropolitul Atanasie. Am avut ocazia să-l cunosc de aproape, pe când era episcop, și să lucrez alături de el în comisiunea pentru alcătuirea programelor din 1899 ale învățământului secundar. Era un spirit, nu zic sectar, dar apărător fără șovăire al intereselor Bisericii, gelos ca drepturile ei să nu fie atinse cât de puțin și critica aspru profesorimea laică fiindcă i se părea că nu vrea să facă destul loc preocupărilor de natură bisericească în organizarea nouă școlară. A publicat atunci chiar o broșură¹ pentru susținerea ideilor sale. Se putea oare admite ca acest om, ajuns în fruntea Episcopatului român, având acum o autoritate și mai mare, să facă sau să lase a se face — cu voia lui — ceva contra intereselor Bisericii, chiar mai strimt înțelese? S'a zis: era mitropolit liberal (fiindcă fusese ales când erau liberalii la guvern). Dar, dacă admiți că i s'ar fi frânt cerbicia de altă dată și ar fi vrut să *servească* partidul liberal — și deci pe Haret — atunci de ce nu ar fi primit prima soluție a lui Haret (adică *in Sinod* să fie reprezentată și preoțimea)? După sfatul lui, însă, Haret a renunțat la prima sa idee și a înființat *Consistoriul superior bisericesc* (cu preoți de mir, cu câțiva călugări și câțiva laici) și acest Consistoriu pe de o parte avea să se ocupe cu chestiuni cari până aci se rezolvau de Ministerul Cultelor și să dea hotărâri, iar pe de alta cu unele cari până aci erau în competența Sinodului și să exprime deziderate ce trebuia să aibă ratificarea Sinodului.

Caracterizând sensul proiectului așa cum l-a alcătuit în urmă, Haret zice: „*Ambiția noastră era să cercăm a face din cler o forță activă și vie, pusă în serviciul națiunii; să căutăm să apropiem cât se va putea mai mult clerul de sus de cel de jos, pentru a înlesni acțiunea lor comună, permițându-le să se cunoască și să se aprecieze mai bine, pentru a mări autoritatea celui dintâiu și încrederea în sine a celui de al doilea*”²

Astfel modificat, proiectul lui Haret a fost citit în particular mai multora din membrii Sinodului, — poate, tuturor — și a fost *aprob*at de cei mai mulți, *necombătut* de niciunul, dar cu *rezerva* expresă a unuia singur: episcopul Gherasim Safirin al

1. Broșura intitulată: *Noua lege a învățământului și religia în școlile secundare*. Buc. 1898.

2. Vol. IX, din Colecția Operele lui Haret pg. 47.

Romanului. Mitropolitul primat însuși a primit să fie raportorul proiectului în Senat.

Aci discuțiile au fost lungi. Atunci episcopul Gherasim iese din rezerva sa și afirmă că creațiunea Consistoriului Superior este contrarie *canoanelor*. Aceasta nu putea să-l mire pe Haret. Mirarea lui a fost, însă, mare când a văzut că reprezentanții opoziției și în deosebi ai partidului conservator unit cu junimiștii, al căror șef admisesese principiile proiectului, îl atacă cu violență. Cu toate acestea, legea se votează și în Senat și în Cameră, unde-l combătuse deputatul N. Iorga ¹.

Acum începe partea a doua a chestiunii.

Votată în Martie 1909, legea avea să se aplice făcându-se regulamentul Consistoriului, după care urma ca acesta să înceapă a funcționa. Vine sesiunea din Mai a Sf. Sinod, ea se desfășoară fără ca să se întâmple ceva deosebit.

În sesiunea din Octombrie însă, la 12 ale acelei luni, episcopul Gherasim depune pe biroul Sf. Sinod o întâmpinare în care susține că legea este anti-canonică, cum zisese și în Senat, și că el nu se va supune ei, nici nu va mai veni la Sinod. Ce spera dela Sinod? Ce putea face Sinodul? Chiar dacă majoritatea membrilor lui ar fi fost de părerea episcopului Gherasim, de vreme ce nu reușise să împiedice votarea ei, nu putea face nimic valabil *acum*, după trecerea timpului, după ce lucrase regulamentul noii legi. Dar faptele nu erau așa. Membrii Sinodului câți erau Senatori, votase legea, ba unii luase cuvântul ca s'o susție. Era natural ca acestea să fie știute și înțelese de episcopul Gherasim, mai ales că el însuși declarase că se va resemna și nu lăsase nici să se înțeleagă că ar putea ajunge la o rezistență activă ². Firește, Sinodul nu a dat nici o urmare intervenției episcopului, deși acesta amenința cu *afurisenia* și declara că rupe orice legătură canonică cu el. Episcopul știa bine că Sinodul n'are ce să facă și că urmarea logică a acțiunii sale este să-și dea demisiunea. Dar tocmai la aceasta nu voia să ajungă.

1. Vezi în colecția Operelor lui Haret vol. VI, pg. 178 ș. u.

2. În ședința Senatului dela 6 Martie 1909 (vezi Desbaterile Senatului 1908—909, pg. 925) Episcopul a zis: „dacă s'ar întâmpla ca Statul să nu ne mai fie prieten, *cum ne este*, noi și atunci suntem *dalori* să respectăm Statul și legile sale, cu singura deosebire ca să ne spunem și noi cuvântul”.

Ce se întâmplase? Haret își pune și el întrebarea, dar nu vrea să fie prea precis. I se pare natural că cineva „a deschis capul” celui *nemulțumit* pentru ca să-l transforme într'un *răzvrătit*. Așa a zis în Senat; a precizat mai mult în broșura de care ne ocupăm: a fost jocul partidelor din opoziție. Erau atunci două partide: vechiul partid conservator, unit cu junimiștii, și noul partid conservator-democrat, prezidat de Take Ionescu. În 1909, fiecare spera că va lua el cârma, după retragerea liberalilor. Atunci s'a petrecut un fapt pe care nu-l putem decât deplânge.

Pe când se discutau diferitele forme ale proiectului lui Haret, conservatorii *puri* îl aprobau, ceilalți îl combăteau, dar nici ei cu o mare vehemență. Când vine proiectul în discuția Parlamentului, toată opoziția e contra lui. Se vedea că respingerea acestui proiect ar putea aduce căderea guvernului și deci... „e rândul nostru”, zicea fiecare.

Dar proiectul se votează, deci prilejul așteptat pare pierdut. Atunci începe acțiunea ascunsă. Trec șase luni de zile și în acest interval totul se pune la cale: Episcopul Gherasim va începe lupta, cerând înlăturarea legii sau schimbarea ei în punctul nevralgic: „Consistoriul superior”. Din două lucruri unul: ori guvernul va ceda și atunci va fi nevoit să se retragă după un asemenea act de slăbiciune; ori se va împotrivi, va da în judecată pe Gherasim, Sinodul îl va caterisi, se va produce scandal ca în vremea afacerii Ghenadie și guvernul se va retrage ca și atunci.

Cred că rolul cel mai important în organizarea acestei lupte l-a avut, de sigur, partidul conservator-democrat, fiindcă centrul acțiunii este ziarul „Adevărul”, condus de C. Mille, amicul lui Take Ionescu. Acest ziar mai totdeauna s'a arătat adversar lui Haret, fiindcă știa că este dintre miniștrii cu mâna strânsă în administrarea banilor Statului, cari nu lăsau să curgă sumele acordate ziarelor pentru publicitate după considerațiuni personale, cum procedau alții cari reușeau să rămâie neatacați pe când guvernul din care făceau parte era lovit cu asprime.

De aceea în campania de presă dusă contra lui Haret și contra guvernului liberal se striga adesea: „Dacă nu vă convine ce face episcopul Gherasim, dați-l în judecată! Vă este frică! Haret e un fricos! Vede că a greșit-o, că a călcat canoanele, că

a transformat Biserica românească într'o biserică eretică și i-e rușine să dea îndărăt, i-e frică să meargă înainte”.

Ca să precipite lucrurile într'un sens sau în altul, episcopul depune la Sinod, la începutul lui Decembrie 1909, un alt protest contra legii, declară că el n'o va aplica în eparhia lui. Să vedem — își va fi zis el — cum are să se prezinte Biserica noastră împărțită în două : într'o serie de eparhii aplicându-se o lege, iar într'o eparhie neaplicându-se.

De faptul acesta s'a servit partidul conservator-democrat pentru ca să intervie și, în adevăr, în ziua de 15 Decembrie (1909) C. Dissescu adresează o interpelare ministrului de culte, înfățișând situația creată în Biserică și întrebând ce măsuri intenționează ministrul să ia. Afirmând că intervenția sa pornește dintr'o mare dragoste pentru liniștea Bisericii, arăta diferitele posibilități de a soluționa conflictul și găsea că cea mai bună — singura bună — este ca Haret să modifice legea, căci trebuie să fie acum convins că ea este anti-canonice, după cum s'a convins el însuși, care la început ezita. Și — cum știa Dissescu câteodată să poetizeze chestiile cele mai aride — arată pe episcop ca un adevărat ierarh ca acei din vremea persecuțiilor, gata să moară pentru credința lui. „Nu vedeți cum îl admiră toată lumea, chiar acei cari nu prea sunt bine edificați despre cele conținute în canoane, când îi vede tenacitatea cu care susține convingerea sa? Nimic alt decât interesul Bisericii — în sensul înalt al doctrinei adevărate — nu îndeamnă pe episcop în ceea ce face ! Sufletul lui curat nu poate fi liniștit când vede că se lovesc temeliile principiale ale Bisericii ortodoxe. Vreți pace în Biserică? Lăsați-o așa cum au așezat-o sfinții părinți, n'o stânjeniți în mersul ei, căci Hristos va pedepsi pe cei ce strică așezământul lui și fiindcă — el Gherasim — nu vrea să cază asupra-i blestemul celui de sus, îl aruncă asupra celor *păgâni și vameși*, cari sunt frații lui din Sinod.“

Haret a arătat în răspunsul său — în ședințele Senatului dela 15 și 16 Decembrie — că nu duhul creștinesc, nu dragostea de păstoriții săi determinau pe episcop în măsurile ce lua spre administrarea eparhiei, ci duhul diavolesc al trufiei și credința că este deasupra legilor.

Dar atitudinea lui în chestia legii sinodale era oare, în adevăr, așa „frumoasă”, cum zicea Dissescu? Să fi fost o *adâncă*

convingere că chemarea preoților de mir alături de episcopi este o *erezie* atât de mare încât să prefere *orice* numai să n'o vadă aplicată? O analiză scurtă a faptelor dovedește contrariul. În discursul ținut în Senat la începutul discuției proiectului lui Haret, în Martie 1909, episcopul a vorbit și despre o altă *necanonicitate* a legii, despre existența *arhieriei*, cari sunt *episcopi fără eparhie*, ceea ce este oprit de canoane. A stăruit mult, a adus argumente numeroase, încât Dissescu a declarat că se convinge și el.

Acești arhieri nu erau propuși prin proiectul lui Haret, ci existau mai de mult și nu putea fi — și nici n'a fost — vorba de desființarea lor. Atunci, dacă erezia existenței arhieriei era o convingere tot atât de *adâncă* precum era chestia Consistoriului superior, de ce episcopul Gherasim a primit să fie și el arhieru (fără scaun) și apoi să stea în Sinod alături de alți frați *necanonici*? De ce acum nu poate sta alături de cei cari au votat Consistoriul cu preoți de mir? Și apoi, de ce a așteptat din Martie până în Octombrie, făcând în acest interval acte cari arătau că *poate sta alături* cu frații săi la anumite ceremonii la cari participase și el slujind?

Orice om nepărtinitor va trage concluzia că alte considerații — cu totul *omenești*, nu *bisericești* — l-au îndemnat să iasă din resemnarea dela început și să ia atitudine războinică și dâră.

Cari erau acelea? Ne spune Haret. În 1909, înainte de a veni proiectul în discuție particulară, erau vacante două locuri de mitropolit: al Ungro-Vlahiei și al Moldovei. Atunci profesorul Chiricescu a făcut să se transmită ministrului de culte rugăciunea de a alege pe Gherasim mitropolit, adăogând: „El e cel mai bun și *va fi și pace în Biserică*”.

Haret, care cunoștea modul cum Gherasim conducea eparhia sa, firește, nu putea să-l propună; dar nu înțelegea ce însemnează partea a doua a motivării aduse de amicul episcopului. Era o *amenințare* neînțeleasă, dar sensul ei a început a se preciza cu mersul împrejurărilor.

În Ianuarie 1910, episcopul aduce iarăși în Sinod chestia modificării legii și Haret zice că, dacă se va dovedi că există imperfecțiuni sau greutăți în aplicarea ei, va cere el însuși modificarea ei. Sinodul, firește, a luat act de declarația ministrului; dar episcopul, întrebat de Haret, cari sunt anume articolele

cari dorește să fie modificate și în ce sens, n'a răspuns nimic. Dar în ședința Senatului dela 3 Februarie 1910, episcopul adresează ministrului o întepelare prin care cerea să se facă *imediat* modificarea legii, pe motivul că *Sinodul a declarat-o necanonică*.

Motivul nu era adevărat. Haret a citit textul încheierii Sinodului și a arătat ce declarase el. Firește că nu se putea o atitudine mai logică și mai leală.

De aci o nouă supărare a episcopului, de aci articole violente în ziare, de astă dată nu în contra legii, dar în contra Mitropolitului Atanasie, acuzat de imoralitate, deci nedemn de a se pune acțiunii lui Gherasim, nedemn de a sta în Sinod, nedemn de a mai fi mitropolit.

Atunci înțelege Haret rostul conversațiunii ce avusese cu profesorul Chiricescu la 6 Ianuarie 1910 și rostul amenințării aceluiasi în 1909 că va fi pace în Biserică numai dacă episcopul Gherasim va fi ales mitropolit. Iată cum este descrisă acea scenă din Ianuarie, demnă de un roman foileton sensațional :

„Cu aerul său cucernic, d-sa scoate din buzunar un pachet de scrisori vechi, alege una din ele și mi-o citește, subliniind cu înțeles anumite fraze și cuvinte ca să mă facă să le pricep mai bine. Aceasta era scrisoarea pe care, cu 11 ani mai înainte, în Septembrie 1899, P. S. Atanasie, pe atunci episcop al Râmnicului o adresase d-lui Chiricescu, *amicul său cel mai intim*, pentru a-i cere un oarecare serviciu. Amicul intim, omul în care un prieten își pusese toată încrederea, care ocupa în societate un loc înalt când primise scrisoarea lui Atanasie, ceea ce a înțeles a fost că ea *putea să fie într'o zi o armă și un bun mijloc de câștig pentru dânsul...* Ascultam îngrozit lectura pe care mi-o făcea d-l Chiricescu, cu glasul lui potolit, cu mișcările lui cuvioase; îl ascultam când îmi vorbea punând ochii în pământ cu evlavie, urmăream șirul gândurilor lui pe când, cu cea mai deplină liniște, comitea cea mai mare infamie ce se putea închipui și-mi ziceam că am în fața mea o ființă în adevăr excepțională, care reușise să întrupeze în ochii mei un adevărat cap-de-operă de fățarnicie, perversitate și răutate”.¹

Ce voia profesorul? Venea în numele episcopului Gherasim

1. Vezi Colecția Operelor lui Haret Vol. IX, pg. 114.

spunând că, dacă guvernul l-ar da în judecată, el are cu ce să se apere.

Emisarul episcopului a arătat scrisoarea și membrilor Sinodului și mai multor oameni politici.

De aceea, în ziua de 3 Februarie, episcopul Gherasim a putut să spună orice, a putut să ridice tonul amenințător față de ministrul care știa ce armă are în mână și ministrul trebuia să tacă. E adevărat că chestiunea nu privea personal pe Haret; dar mâhnirea lui era nespus de mare, când se gândea la efectul ce se va produce în public, dacă scrisoarea s'ar publica.

A fost un moment în care oamenii politici ai țării ar fi putut să facă Bisericii naționale un mare bine. Înțelegi cu toții, căci toți știau faptele, ar fi chemat pe emisarul episcopului și l-ar fi convins să distrugă scrisoarea, sau chiar pe episcop și i-ar fi comunicat că toți vor fi contra lui, că niciun glas nu se va ridica spre a-l apăra și că va fi sigur caterisit, pedepsit ca răzvrătitor, iar legea nu va fi modificată, căci toate dovedeau că nu gândul acela era preocuparea lui adevărată, ci setea de răzbunare contra mitropolitului, al cărui loc credea că-l merită dânsul¹.

Acest lucru nu s'a întâmplat. Ar fi fost prea frumos, înălțător chiar, din partea capilor opoziției dacă ar fi renunțat atunci, numai în vederea unui scop patriotic, la tot câștigul ce se prevedea că pot să aibă. Se vede însă că luptele politice nu se împacă uneori cu asemenea considerații. Episcopul Gherasim cerea acum ca el și mitropolitul să fie dați în judecata Sinodului, căci știa ce are în buzunar. Scandalul creștea din zi în zi. Autorii lui voiau să-l facă și mai mare cu ocazia procesului.

Dar Haret? Haret a fost învins. Putea să aibă vreo ieșire? Eu cred că, dacă membrii Sinodului ar fi avut energia să judece pe episcop după primele sale acte de răzvrătire și, dacă, înainte nu l-ar fi încurajat prin îngăduința lor, ar fi putut cu o *strânsă*

1. O dovadă a afirmațiunii noastre că chestiunea modificării legii era numai pretextul pentru a putea provoca scandalul care să desonoreze pe mitropolitul primat, este faptul următor: Arion făgăduiește solemn modificarea legii la 14 Mai 1911. Episcopul, în loc să aștepte întâi realizarea acestei modificări și pe urmă să pornească cu mai multă tărie lupta contra lui Atanasie, el *silește*, prin toată atitudinea sa și prin protestele ce redacta, desfășurarea procesului. Astfel că în Decembrie 1911, când s'a adus chestiunea în discuția Parlamentului, episcopul era scos din scaun.

unire să cruțe Bisericii rușinea pe care a suferit-o. Haret socotea, însă, că nu era nicio ieșire. S'a mulțumit să împiedice ca lucrurile să se petreacă în timpul cât era el ministru și să lase „oprobriul să-l sufere aceia cari erau adevărații vinovați”.

Haret a fost învins, pentrucă s'a înșelat. A crezut în cuvântul oamenilor politici adversarii săi, a crezut în patriotismul lor, a crezut în adevărata dragoste pentru Biserică a membrilor Sinodului, n'a crezut că scrisoarea ar putea să fie publicată; a fost un om deplin cinstit, un creștin iubitor al Bisericii poporului. De aceea a fost învins; de aceea se explică amărăciunea cu care a scris el cartea de care ne ocupăm: „Criza bisericească”.

Astfel, guvernul liberal se retrage când agitația produsă de acțiunea episcopului Gherasim era în plina ei desvoltare și la 29 Decembrie 1910 se formează guvernul prezidat de P.P. Carp, în care portofoliul instrucțiunii și cultelor e încredințat lui C. C. Arion.

* * *

Venind noul guvern, Adunările se disolvă, noile alegeri se fac în Februarie și Parlamentul se deschide la 7 Martie 1911.

Se întreba toată lumea: ce se va face cu conflictul dela Sinod? Se știe că sesiunea de toamnă a Sinodului se terminase, lăsând deschisă această chestie și că episcopul Gherasim ceruse să fie dat în judecată pentru protestările contra legii și pentru acuzațiile ce adusese mitropolitului¹.

Noul ministru a socotit că soluțiunea este găsită: Episcopul aruncase anatema asupra fraților săi pe motiv că aceștia au primit să aplice o lege eretică și ceruse imperios ministrului Haret să modifice imediat legea, ceea ce el refuzase, explicându-se. Mai înainte Dissescu sfătuisese și el pe Haret să modifice legea pentru a se aduce pacea în Biserică. Deci — își zicea Arion: Dacă voiu modifica acum legea, ceea ce ar fi normal pentru mine,

1. În ședința Sinodului dela 28 Octombrie, Episcopul Gherasim n'a venit, dar a trimis o scrisoare prin care spune că, fiind bolnav, nu poate lua parte la ședințele Sinodului până când nu se va lua o hotărîre în chestia ridicată de P. S. S. în sesiunea de primăvară și a fi chemat în judecata Sf. Sinod. (Desbaterile Sinodului în revista Biserica ortodoxă română 1910—1911, pg. 881).

de vreme ce am combătut-o, am desființat motivul de nemulțumire, de răzvrătire al episcopului și deci pacea în Biserică vine dela sine.

Ce bine ar fi fost să fie așa ! Dar... se vede că Arion nu cunoștea toate împrejurările.

În adevăr, în ziua de 14 Mai, la deschiderea sesiunii de primăvară a Sinodului, Arion anunță că guvernul *va modifica* legea sinodală, *după indicațiunile date* în Senat și în Sf. Sinod de P. S. Gherasim al Romanului și adaogă : „*pentru ca legea să fie deplin canonică și în concordanță cu dogmele*”. Deci : recunoștea ca întemeiată acțiunea episcopului și-i acorda o deplină satisfacțiune, căci guvernul avea să se conducă nu de considerații teoretice, nu de argumentarea făcută de Arion la discuția proiectului, ci după indicațiunile episcopului Gherasim. Se putea concepe o mai mare victorie ? Ce se întâmplă însă ? Episcopul Gherasim, în loc să exprime mulțumiri pentru acest neașteptat triumf, se ridică și citește o adresă în care se plânge că mitropolitul îl terorizează și cere ca *acesta să fie judecat* de „un sinod canonic” constituit al părților ; consideră nule și fără efect orice hotărâri va lua Sinodul cât timp va fi prezidat de mitropolitul primat. După aceea depune hârtia pe biurou și pleacă. Atunci se produc două curente în Sinod : unii zic să se lase chestiunea lui Gherasim după modificarea legii ; alții cer să se rezolve întâi conflictul ; iar ministrul — bănușe eu : surprins — răspunde că nu are nimic de propus : „*nu voi face altceva decât voi aduce la îndeplinire cele ce veți hotărî*”.

Această atitudine este imediat criticată și de „Adevărul” și de organul partidului lui Take Ionescu : „Acțiunea”. Unul zice cu ironie : „guvernul se crede foarte abil :” iar celălalt o numește „situație nenorocită ;” dar toate gazetele au titluri cu litere mari în fiecare zi : „*Scandalul bisericesc*” sau „*Scandalul dela Sinod*”. Ministrul înțelege repede că nu poate să se mențină în această atitudine. Dacă criticase înainte — pe vremea când Haret era ministru — stăruința Sinodului de a respinge fiecare cerere a lui Gherasim prin formula „nulă și neavenită”, formulă de care „Epoca” râdea de câte ori avea ocazia să lovească în Haret ; dacă „Epoca” (oficiosul guvernului) vorbea de „*nerușinarea unui partid care n'a fost în stare să facă nimic*”, — trebuie să mărturisească oricine că și mai vrednică de critică era

în momentul acela declarația ministrului Arion că *va aplica orice va decide Sinodul*. Așa se întorc câteodată lucrurile în luptele politice.

Să observăm că acum situația era mai rea, fiindcă înainte episcopul Gherasim cerea să fie judecat *el* pentru *răzvrătire*, știind că are cu ce să se apere; acum își schimba situația: nu se mai considera *acuzat*, ci *acuzator*; deci nu mai era vorba să se judece *procesul lui*, ci *procesul mitropolitului Atanasie*.

Firește că Arion a înțeles criticabila situație în care s'ar pune dacă ar stărui în atitudinea de simplă expectativă. De aceea, chiar în ședința dela 16 Mai roagă Sinodul „*să ia o hotărîre bine chibzuită, în concordanță cu dogmele și canoanele*“. Însă la 18 Mai, când — în prezența ministrului — Sinodul alege o comisie care să propuie modificările de adus în lege, formată din episcopii de Argeș, Dunărea de jos și de Roman, P. S. Gherasim citește o nouă adresă contra mitropolitului și pleacă. Imprejurările *sileau* pe ministru să iasă din situația de spectator; atunci el zice că, *fără a voi să prejudece* hotărîrile Sfântului Sinod, guvernul *este de părere* ca P. S. Gherasim *să fie tras la răspundere* de către Episcopatul Român. Ministrul începe deci să aibă o părere. Imediat mitropolitul Atanasie lasă prezidența Sinodului mitropolitului Pimen al Moldovei. Arion zice că *trebuie* să se ia o hotărîre. Se și votează *în unanimitate* darea în judecată a lui Gherasim; se alege comisia de chemare; iar ministrul, ieșind din ședință, spune ziaristilor: „Vă autoriz să publicați că guvernul înțelege să lase pe episcopul de Roman *să se apere fără nici o condițiune și să producă orice dovezi pentru apărare*.“ (Deci dat în judecată era episcopul.)

Episcopul vine și în ședința următoare (20 Mai). Ministrul citește petiția adresată de episcop Regelui, în care zice că, dacă nu va curăți Biserica de imoralitate și erezie, *va face apel la Bisericile ortodoxe* în contra hotărîrilor Sf. Sinod și se va adresa și tribunalelor civile. Rugat atunci de episcopul Nifon să lase orice ură și să aducă pacea în Biserică, *episcopul refuză*.

Deci procesul trebuia să înceapă. Arhiereul Teodosie redactează, delegat de Sinod, actul de acuzare pentru faptul de răzvrătire. Episcopul nu vrea să fie judecat el, ci întâi mitropolitul primat: depune o *scrisoare* a acestuia și o listă de martori

Fără a aștepta decizia Sinodului, face o altă petiție prin care recuză pe cei trei arhierii cari au cerut darea în judecată. Dacă s'ar fi retras aceștia, Sinodul nu mai avea 12 membri liberi ca să judece pe episcop și... nu știu ce s'ar fi întâmplat, afară numai dacă nu s'ar fi trimis afacerea la Curtea de Casație. E greu să-mi spun părerea, când acolo era un jurist, adică un avocat foarte experimentat. Dacă n'a făcut-o, se vede că nu convenea guvernului ori altcuiva ori nu va fi fost legal.

Intr'o ședință, episcopul Conon dela Huși propune să se ceară demisia ambilor ierarhi și totul să se sfârșească. Propunerea a fost refuzată, natural, și de unul și de altul.

Deci, încă odată, *trebuia* să se înceapă procesul. Care? Al episcopului pentru răzvrătire ori al mitropolitului pentru imoralitate? Scandalul era mare, cu răsunet general. Guvernul era în mare încurcătură. Primul lucru ce găsește de făcut este să acuze pe Haret. *Epoca*, oficiosul guvernului, scrie în ziua de 27 Mai 1911: „dintr'un *caprițiu* de om ce se crede atotputernic sau dintr'un *calcul de acaparare politică*, Haret, prin legea Consistoriului bisericesc, a dat *naștere conflictului actual*“; deși *Acțiunea*, oficiosul partidului conservator-democrat, scrisese la 7 Mai că Arion, la deschiderea ședințelor Consistoriului, a *adus elogii* acestei instituțiuni¹. De aci ar rezulta, pentru un om nepărtinitor, că legea nu era chiar așa de rea cum zicea *Epoca* și vina lui Haret nu era așa de mare. Dar manualul perfectului politician, după care orice greutate trebuie aruncată în spinarea adversarului, cerea să se procedeze altfel și de aceea „*Epoca*” scrie: „Conflictul a fost alimentat de becisnicia fostului prim-ministru și fostului ministru de Culte”. Și, pentru că adesea la noi — și altădată și azi — nu se prea alege vocabularul ziaristic în momente de luptă aprigă, precizează în ce constă vina lui Haret: „D. Haret a avut atitudine de *borfaș*” [putea să nu-i mai zică *domnul*], „*făgăduind* în plin Sinod *modificarea legii* prilejuitoare de zavistie și *revenind* asupra cuvântului dat”. Chiar dacă autorul

1. În adevăr, la deschiderea sesiunii Consistoriului la 2 Mai 1911, ministrul C. Arion a zis că „este un adevărat parlament bisericesc, care are menirea înaltă de a cunoaște toate nevoile sufletești ale poporului avizând la mijloacele de îndreptare... Biserica noastră este biserică de Stat și cine turbură pacea Bisericii turbură și Statul”. (Desbaterile Consistoriului în revista *Biserica ortodoxă română*, 1911—1912, pg. 252).

articolului ar fi știut că lucrurile nu stau așa, chiar dacă ar fi asistat la discuția interpelării episcopului Gherasim în Senat și ar fi auzit explicațiile ministrului și ale mitropolitului Atanasie, chiar dacă ar fi citit sumarul ședinței sinodale¹, totuși ar fi scris tot așa, fiindcă credea că face un serviciu ministrului Arion. Nu se gândea însă că un prieten l-ar fi putut întreba : „Bine, nene, dacă pricina răzvrătirii lui Gherasim ar fi *călcarea făgăduielii* de către Haret, de ce n'a zis *mersi* lui Arion când a anunțat că vrea să modifice legea chiar după indicațiile lui?”

Așa ar fi cuvântul bunului-simț sau al bunei-credințe ; dar în lupta politică uneori.....

Adevărul era că nu modificarea legii dorea Prea Sfințitul episcop, ci depărtarea mitropolitului primat ca să ia el locul ce i s'ar fi convenit în 1909. Adevărul era că, în ziua de 10 Ianuarie 1910, când a trimis pe posesorul scrisorii depuse acum la Sinod, episcopul voia să anunțe pe Haret să nu-l dea în judecată, căci *are cu ce să se apere*, iar acum în 1911, când putea fi sigur de modificarea legii și când noul ministru nu cerea decât să se astâmpere episcopul pentru ca să-l lase în pace, acum nu mai era vorba de modificarea legii, nu mai era vorba de *apărare*, ci acum el, Gherasim, devenea acuzatorul, el, purificatorul Bisericii ortodoxe, deși ar fi putut lesne să-și dea seama de arma cu care voia să ucidă pe mitropolit.

Dovadă că și-ar fi putut da seamă de toate acestea este faptul că, imediat după ce episcopul depune la Sinod scrisoarea pe care o deținuse Chiricescu, ministrul Arion îl dă pe acesta în judecata comisiei disciplinare a Facultății de teologie pe următoarele motive : „a făcut nu numai o indelicateță pe care orice om de inimă trebuie să o reprobe... această scrisoare a

1. In ședința Sinodului dela 13 Ianuarie 1910, Episcopul Gherasim a zis : „Eu cer ca Sf. Sinod să uzeze de dreptul său și să facă intervenire la Onor. Guvern ca să modifice legea în părțile în cari se lovește în drepturile Chiriarhilor și ale Sf. Sinod. *Dar nici eu nu cer nici Sf. Sinod nu cere să se facă modificarea acum*”. Ministrul Haret, în răspunsul său, a zis : „Rog pe P. S. Episcop să lase lucrurile să meargă pe cale normală. *Nimeni n'a zis că legea nu se va modifica, dar trebuie să se vadă mai întâi părțile rele.... M'am opus să declar că voiui schimba legea imediat, pentrucă nu este vorba numai de prestigiul corpurilor legiuitoare, ci cestiune de prudență, pentrucă eu nu m'am convins că legea este rea*”.

(Desbaterile Sinodului în revista „Biserica ortodoxă română”, 1910—1911, pg. 385).

păstrat-o timp îndelungat fără a face uz de ea... pune în circulație svonul că o posedă și că o va produce dacă nu se vor satisface unele păreri sau cerințe, căutând să exercite o presiune inadmisibilă...." ¹.

Astfel s'a început procesul. În timp de o lună de zile, tot felul de martori au fost aduși în fața Sinodului și scene rușinoase s'au petrecut, dând materie de critică acerbă ziarelor partidului conservator-democrat și „Adevărului”. Cei cari n'aveau nici un interes pentru creștinism ori nici un fel de credință ca C. Mille, ca și câțiva Români trecuți la catolicism au găsit ocazia să batjocorească Biserica noastră națională pentru a o discredita. Procesul s'a terminat cu demiterea lui Gherasim din episcopie și prin achitarea mitropolitului Atanasie de învinovățirile aduse de dușmanul său ².

Scandalul a continuat și după aceea, căci fostul episcop n'a voit să părăsească scaunul decât silit de procuror.

Curând și Mitropolitul Atanasie a demisionat ³.

Toate împrejurările sunt povestite de Haret în broșura sa. În toată vremea cât a ținut această criză, Haret a fost acuzat, atacat cu violență, insultat. El s'a abținut de a răspunde și chiar ziarele liberale rar au publicat articole de protestare, deoarece cuvântul de ordine era să nu facă nimic care ar fi putut fi in-

1. Lucrările comisiei s'au trăgănat până ce s'a isprăvit procesul la Sinod; dar, în cele din urmă profesorul a fost exclus din învățământ.

2. Deși, formal, a fost un singur proces, Sinodul a dat două hotăriri în ziua de 24 Iunie 1911; una privind pe Mitropolit, alta pe Episcop. Prima se încheie așa: „Considerând deci că toate acuzațiunile aduse I. P. S. Mitropolit Primat sunt neîntemeiate, Sf. Sinod, cu puterea harului ce i s'a dat de către Domnul nostru Iisus Hristos întru Duhul Sfânt, hotărăște: achită pe I. P. S. Mitropolit Atanasie Mironescu, recunoscându-l nevinovat de toate pările și acuzațiunile ce i s'au adus”. A doua: „Având în vedere că P. S. Ep. de Roman Gherasim Safirin a ridicat contra I. P. S. Mitropolit acuzațiuni devedite calomnioase... Având în vedere că este vinovat de răzvrătire contra Sf. Sinod... Având în vedere că în petițiunea către M. S. Regele, a amenințat că va face apel către Sinoadele Bisericilor omodoxe streine... hotărăște ca P. S. Gherasim să fie depus din demnitatea de Episcop al Romanului și roagă pe Onor. Guvern să aducă la îndeplinire această hotărire”. (Desbaterile Sinodului în rev. Biserica ortodoxă română, 1911—1912, pg. 663 ș. .u.).

3. Mitropolitul a demisionat în ziua de 30 Iunie 1911, când a publicat și o *Carle pastorală* „către toți frații și fiii duhovnicești” din Eparhie. (Publicată în revista Biserica ortodoxă română, 1911—1912, pg. 362).

terpretat ca o piedică pusă în calea guvernului conservator care voia să rezolve conflictul, dar nu putea.

De aceea, după ce totul s'a terminat, Haret a publicat broșura sa, zicând în prefață : „scriu pe răspunderea mea, fără să ascund nimic și fără să menajez pe nimeni... Acum, că tot răul ce se putea face, s'a făcut, scrierea aceasta nu mai are alt obiect decât a stabili responsabilitățile”. Cine o citește înțelege indignarea din unele pagini, mâhnirea din altele, revolta care izbucnește câteodată prin expresiuni mai violente decât se găsesec de obicei în polemicile lui. Eu, care am trăit acele momente de adevărată suferință pentru oricine dorește binele țării sale, care am cunoscut pe toți eroii acestei drame, mă întreb acum, după 25 de ani, cum a fost cu puțință să se petreacă acele fapte, mai ales : ce va fi fost în fundul conștiinței aceluia care a deținut cheia întregii desfășurări ? Mă rog lui Dumnezeu să nu am prilej să mai văd asemenea întâmplări.

mari sau mai mici, clasa sătenilor liberi sau moșneni (ori răzeși), clasa vecinilor (în Muntenia zisă a rumânilor). Mai târziu Constantin Mavrocordat a desființat — cel puțin în teorie — *vecinătatea* sau *rumânia*, a instituit așa numiții *scutelnici*. Afară de aceștia s'au format sate de coloniști streini, numite *slobozii*, cari se găseau în altă situație. De aci a urmat formarea mai multor categorii de locuitori ai satelor, cari trăiau în diferite situațiuni juridice unii față de alții, cum și față de marii proprietari și de autoritățile statului. Legiuirile făcute până la începutul secolului XIX au fost foarte variate, și din pricină că se făceau deosebit în cele două Principate și din pricină că Domnitorii le schimbau. Regulamentele Organice au introdus oarecare uniformitate și măsuri menite a înlătura abuzurile de putere ale marilor proprietari. Mișcarea dela 1848 în Muntenia a voit să schimbe situația, stabilind egalitatea drepturilor politice și emanciparea clăcașilor cari aveau să devie proprietari; dar schimbarea n'a putut să aibă viecea din pricină că revoluția a fost înăbușită în Septembrie 1848 și starea prevăzută în Regulamentul Organic pusă iar în vigoare. Dar nici această așezare n'a putut rămânea statornică. Deși domniile regulamentare continuă până la 1856, chiar primii Domnitori după 1848, adică Barbu Știrbei în Muntenia și Grigore Ghica în Moldova, fac alte legiuri pentru raporturile dintre proprietari și săteni, modificând unele din dispozițiile Regulamentului.

În acest timp, foștii revoluționari dela 1848, cei mai mulți întorși în țara, continuă stăruințele lor pentru schimbarea stării politice și economice, prin propagandă înlăuntru și în Statele din Occident. Grație lor, după războiul Crimeei, care slăbește puterea Rusiei, se inserează în tractatul de pace dela Paris (1856) un articol care dă drept Românilor din Moldova și din Muntenia să-și exprime dorințele lor prin divanurile ad-hoc (1857). În acele adunări intră reprezentanți din toate clasele sociale, se votează unirea principatelor, sub un principe strein, autonomia și neutralitatea noului stat și regim constituțional reprezentativ. Despre chestiunea agrară s'a discutat numai în divanul dela Iași și — fiindcă nu erau toți deputații de aceeași părere — nu s'a spus nimic în rezoluția ce s'a adresat puterilor garante, socotindu-se că este o chestiune interioară, care nu le-ar privi pe ele. Cu toate acestea, Convențiunea din Paris (1858),

după care a urmat unirea principatelor (deși contra textului Convențiunii) s'a ocupat și de chestiunea agrară, hotărînd că noul regim va face o lege pentru *îmbunătățirea stării țaranilor*. Conform acestei hotărîri, comisiunea centrală dela Focșani a lucrat un proiect de lege, care a fost prezentat Adunării de către ministerul lui Barbu Catargiu (1862). Combătut de Kogălniceanu prin cele două discursuri rămase celebre, el a fost votat, dar Domnitorul Cuza nu l-a sancționat și mai târziu s'a săvârșit lovitura de Stat dela 2 Maiu 1864 și punerea în vigoare prin decret a legiurii cunoscute pentru *împroprietărirea țaranilor*.

După aceea România s'a dezvoltat mult pe toate terenu-rile și totuși chestiunea agrară a rămas fără o soluție definitivă. De aceea Haret crede că era datoria partidelor politice să facă din aceasta un punct de unire, să lucreze mână în mână pentru rezolvarea ei. Vede însă că conservatorii nu-i dau importanța cuvenită. Rămâne deci ca partidul liberal să ia asupra-și sarcina și — „ca și în atâtea împrejurări grele din trecut — să aducă el soluțiunea care este singură posibilă”.

Iată motivarea lucrării sale dela începutul anului 1905.

*
* * *

Prima întrebare care se prezintă celui ce vrea să se ocupe de această chestiune este următoarea : De ce legea rurală din 1864 n'a curmat toate nemulțumirile trecutului, dând o deslegare definitivă? Răspunsul îl dă Haret zicând : „*Chestia țărănească nu este o chestie simplă și nu se poate rezolva printr'o formulă unică din care să decurgă, ca consecințe, soluțiile tuturor dificultăților*”.¹

În legea din 15 August 1864 vedem două preocupări de căpetenie : 1. Sătenii în schimbul unei plăți, pe care Statul o garantează, să devie proprietari pe locurile ce se găseau în *posesiunea* lor pe moșiile particulare și pe moșiile Statului, stabilindu-se întinderea în raport cu starea lor materială, socotind după numărul vitelor ; 2. Să se desființeze claca sau boierecul, dijma, podvezile și toate sarcinile în folosul proprietarilor de moșii, stabilindu-se prin lege prețul rescumpărării

1. Volumul VIII din Colecția Operelor lui Haret pag. 3.

acestor obligațiuni. Acest preț îl vor plăti sătenii, tot prin intermediul Statului. Deoarece suma locurilor ce au să treacă în proprietatea sătenilor nu poate fi mai mare decât $\frac{2}{3}$ din întinderea moșiei, ceilalți clăcași vor putea cumpăra locuri pe moșiile statului.

Această legiuire a fost precedată și însoțită de o bogată literatură. Cea mai veche discuție asupra chestiunii se datorește lui *Nicolae Bălcescu* („Starea socială a muncitorilor plugari în Principate”) publicată în „Magazin istoric” 1845; iar cea mai bogată producțiune o aflăm între 1850 și 1864, adică în timpul când oamenii politici din țară și forurile politice din streinătate se ocupau să găsească mijloace de a îmbunătăți starea țăranilor. Și de astă dată tot *Bălcescu* face începutul prin lucrarea lui, tipărită la Paris (1850): „Question économique des Principautés danubiennes”. Acum ni se înfațișează lupta între puncte de vedere deosebite, după cum autorii împărțeau idei liberale sau conservatoare. *Nicolae Istrati*, în Moldova, publică „Chestia relațiilor dintre proprietari și locuitori” (Iași 1857), broșură pe care o combate *G. Botez* în ale sale „Observațiuni” (Iași 1858). Tot în sensul conservator publică și *Barbu Katargi* în București (1857) „Proprietatea în Principatele române” și *Apostol Arsachi* în franțuzește în București (1860): La question de la propriété devant les Assemblées”. La polul opus se găsesc lucrarea lui *Alecu G. Golescu* „De l'abolition du servage dans les Principautés”, pe care o tipărește la Paris (1856), precum și diferite lucrări ale lui *Mihail Kogălniceanu* și discursurile în Adunarea Moldovei sau în Adunarea comună din București, între cari sunt cunoscutele două cu ocazia discuțiunii proiectului de lege rurală prezentat de *Barbu Katargi* în 1862. Interesant de semnalat este că, afară de lucrări publicate în Paris de Români, cum este a lui *Const. Boerescu*: „De l'amélioration de l'état des paysans roumains” (1861), au apărut și scrieri ale streinilor, dintre cari cităm pe a lui *Louis Amiable* („La question des paysans en Roumanie”, 1861) și pe a lui *Felix Colson* („Nationalité et régénération du paysan moldo-valaque”, 1862). Firește, în timpul când se discutau în Parlament principiile sau detaliile proiectelor depuse, au apărut numeroase articole în ziare și reviste. Reforma din 1864 se poate cunoaște prin ajutorul mării colecțiuni „Acte și legiuiri

privitoare la chestia țărănească” publicată în 1907 (în două serii) de D. C. Sturza-Șcheianu și Radu Rosetti ¹.

Această reformă a avut nevoie de alte legiuri, cari să întărească dispozițiunile ei, să înlătore cauzele cari puteau să-i paralizaze efectele (cum era chestiunea dreptului țăranilor de a vinde loturile lor), să precizeze și să puie în acord cu principiile ei diferitele probleme pe cari anii le aduceau la ordinea zilei. Intre aceste probleme, cea mai neliniștitoare era a *tocmelilor agricole*, cu care s'a ocupat ministerul din 1865, considerând-o ca o urmare a reformei din 1864, deoarece „*munca obligatorie a trebuit să se înlocuiască cu munca liberă*” ². Lucrarea nu era ușor de făcut. Proiectul depus în Cameră la 10 Decembrie 1865 a fost retras, din cauza împrejurărilor politice foarte turburi din ultimii ani de domnie a lui Cuza, și prezentat din nou de către guvernul Locotenenței Domnești la 11 Februarie 1866, votat de către Cameră la 10 Martie și promulgat la 18 Martie același an. Cea mai elocventă dovadă despre greutatea de-a se rezolvi problema este faptul că această lege a fost urmată de multe încercări de modificare și de mai multe modificări ³.

Aceasta și alte probleme de natură mai generală sau mai particulară încep a preocupa pe oamenii politici și pe economiști și de aceea pe la 1880 încep să apară o sumă de publicațiuni având ca subiect diferite aspecte ale chestiunii rurale. Ele devin, firește, și mai numeroase după răscoalele din 1888. Amintirea acestora a pierit din mintea contimporanilor și urmașilor, fiind înlocuită cu a celor întâmplate în 1907. Ele s'au produs tot în Martie în județele Ialomița, Prahova, Vlașca, Ilfov. Parte din rapoartele comandanților de trupe cari au fost trimiși atunci pentru potolirea răscoalelor au fost publi-

1. O bogată bibliografie se găsește la finele lucrării lui Vasile M. Kogălniceanu : *Chestiunea țărănească* (1906, Buc.).

2. Din Expunerea de motive a generalului I. Em. Florescu, ministru de interne în acel timp.

3. Legea din 7 Aprilie 1872, Proiectul din inițiativă parlamentară dela 20 Mai 1878, Lege pentru art. 7 din legea proprietății rurale din 1879, Legea din 14 Mai 1882, Proiectul lui P. P. Carp dela 1888, Proiectul lui Al. B. Știrbei dela 25 Ianuarie 1889, Proiectul lui Gr. Peucescu dela 29 Ianuarie 1889, Proiectul lui P. P. Carp dela 16 Noembrie 1892, Proiectul din inițiativă parlamentară dela 9 Februarie 1893, Legea dela 28 Mai 1893.

cate de d. Vasile M. Kogălniceanu.¹ Ele sunt făcute de către ofițeri cari au ajuns mai târziu la grade înalte și au devenit persoane cunoscute (colonel I. Algiu, mai apoi general; colonel C. Poenaru, mai apoi general și ministru; colonel Beller, mai apoi general; maior I. N. Vițu, mai apoi colonel; maior Dona, mai apoi general, etc.). Intre aceștia vedem și pe colonelul Iacob Lahovari, mai târziu general și ministru de războiu și de externe. Rapoartele acestea arată cu amănunte acțiunea răsculaților, excesele lor, măsurile luate de trupe; dar cele mai multe se ocupă și de *cauzele* mișcărilor. Se afirmă că au fost instigatori *locali* (foști primari, cârciumari, tineri desfrânați) și instigatori veniți din alte sate și poate din București; unii ofițeri cred că și propaganda politică a putut fi un ferment de agitațiune. Toți adaogă însă că aceste împrejurări n'ar fi avut un efect, dacă nu s'ar fi propagat pe un teren pregătit prin *motive reale* de nemulțumire ale sătenilor. Intre acestea se citează: *administrația rea, lipsa de teren pentru lucru, învoielile grele cu arendașii*. Firește, constatările acestea nu pot scuza pe țărani răsvrățiți, dar ele *explică* în parte mișcarea lor. Ce urma de aici? Reproducem încheierea raportului trimis de colonelul Lahovari, care va fi ministru și un fruntaș al partidului conservator: „Acest memoriu cuprinde toate observațiunile ce am putut culege în această gravă criză, asupra căreia oamenii noștri de Stat au mult de gândit și de făcut, căci *din nenorocire nu se poate considera ca sfârșită și va fi încă omenințătoare*, până ce se vor putea îndeplini măsurile menite a *îmbunătăți soarta țăranului și acelea cari trebuiesc să ridice autoritatea și respectul forței publice*”.

Concluziunile pe cari Iacob Lahovari, numai ca militar, le adresa șefilor săi erau, de sigur, și ale altora și așa se explică de ce unii oameni politici încep a medita asupra lor. Intre lucrările publicate de aceștia, întâlnim cercetări asupra situației din trecut sau din vremea aceea, critici politice în legătură cu interese de partid sau mai obiective, propuneri concrete de măsuri ce ar fi să se ia pe cale legislativă sau administrativă. Firește, sunt deosebite constatările sau explicările stării de lu-

1. La finele lucrării *Chestiunea țărănească*, 1906 Buc.

2. Op. cit. pag. 30.

cruri de atunci, sunt foarte deosebite propunerile pentru îndreptare, dar toți autorii sunt de acord că *o reformă trebuie făcută*.

Era deci natural ca în programele partidelor politice să figureze și această chestiune. Astfel, liberalii zic în programul lor din 1895: „*se vor crea instituțiuni naționale cari vor avea de scop de a înlesni țăranilor cumpărarea de proprietăți particulare...*”, adică o împrumut, dar fără expropriere, adică fără *obligațiune* pentru proprietari de a vinde țăranilor moșiile sau părți din moșiile lor. Instituțiunea la care se gândeau ei era *Casa Rurală*.

Dar preocupările politice ale momentului, cum au fost criza ministerială provocată de N. Fleva, atunci ministru de interne, apoi chestiunea mitropolitului primat Ghenadie, au împiedecat noul guvern liberal să aducă mai curând în discuția Parlamentului ideea din programul lor. Aceasta s'a făcut d'abia în 1897, când după desbateri importante în Cameră, s'a votat, dar trecând la Senat s'a înmormântat acolo.

Chestiunea a rămas, deci, în suspensie. Discuțiile au continuat în publicistică și în Parlament cu ocazia propunerii de a se modifica 2 articole din procedura civilă privitoare la obștiile sătești (1904) și cu ocazia altor desbateri în legătură cu problema agrară, cum a fost aceea a băncilor populare ș. a.

De aci se arată cât era de firească preocuparea lui Haret de a vedea odată făcută reforma și — pentru aceasta — de a dovedi contimporanilor săi că au datoria să nu închiză ochii și să nu astupe urechile la chemările realității. „In timpul din urmă chestia a luat un *caracter amenințător* pe care nu-l avea înainte. Schimbarea adusă în condițiile sociale ale țărănimii prin diversele legi de împrumut, prin înființarea drumurilor de fier, prin lărgirea terenurilor cultivate și prin înființarea de adevărate trusturi de arendași streini, a pus la ordinea zilei probleme cari acum câțiva ani nu erau cunoscute și *a căror amânare constituie un pericol din ce în ce mai mare*”.

Fiind știut că, în primul rând, se plâng țăranii de lipsa de pământ, Haret vorbește întâi despre această plângere și arată cum s'au înstreinat proprietățile intrate în stăpânirea sătenilor — prin vânzări și prin arendări, — apoi cum s'au fracționat prin trecere dela o generație la alta. Semnalează apoi neajunsurile *împrumutării prin expropriere* în moșiile parti-

culare, zicând că „soluțiunea aceasta ar întări în spiritul țărănilor convingerea că, de câte ori nu vor avea ei pământ de ajuns, moșiile proprietarilor trebuie să le împlinescă trebuințele”. Rămâne deci ca ei să cumpere moșii din proprietățile Statului și ale instituțiilor publice și din proprietățile particulare scoase în vânzare.

Aci este punctul *cel mai greu* al chestiunii, pe care Haret îl cercetează pe toate fețele. Poate proprietarul care de bună voie își vinde moșia sau creditorul care o scoate în vânzare să facă o vânzare *în loturi*, adică să aibă a trata cu zeci de cumpărători? De unde să ia țăranii bani ca să plătească deodată costul loturilor (dacă s'ar admite aceasta de vânzător)? Se propusese în cursul anilor precedenți mai multe soluțiuni, ca răspuns la aceste întrebări naturale. Fiindcă era aproape imposibil de presupus că vânzătorul ar voi să vândă moșia în loturi, s'a zis că trebuie să se constituie sătenii *în obște*. Dar cine să le dea banii trebuitori și cine să împartă apoi pământul membrilor obstei? Proiectul *Casei Rurale* din 1897 prevedea ca această *Casă* să cumpere orice moșie e de vânzare și apoi să o vândă în loturi sătenilor. Unii adversari ai *Casei Rurale* propuneau ca Statul însuși să facă acest oficiu. Haret este contra acestor măsuri, pentru două motive: 1. Dacă Statul e cumpărător de moșii, se va întări în mintea sătenilor că el are totdeauna moșii și trebuie să le dea; 2. Acțiunea cumpărării de către stat a moșiilor particulare poate să fie mijloc de a se satisface interese ale partizanilor politici proprietari și prin aceasta să se păgubească sau sătenii cumpărători, cari vor plăti prețuri mai mari decât cele convenite, sau averea Statului, în cazul când ar vinde moșia mai ieftin decât a cumpărat-o.

De aceea el propune să se înființeze o *Bancă țărănească* al cărei capital să fie procurat de Stat și de particulari. Când o moșie e de vânzare, să se dea un termen în lăuntru cărui să se vadă dacă sunt doritori s'o cumpere țăranii de pe acea moșie sau de aiurea. (Acest drept de preferință este vechiul *prolimisis* din secolele trecute, care, însă, se aplica atunci vecinilor proprietari). Dacă sunt asemenea doritori, ei se constituie în asociație, conform legii, tratează cu proprietarul; dacă se înțeleg, depun o parte din preț și restul îl iau cu împrumut dela Bancă, plătind apoi în rate.

Deoarece această transmitere de proprietate se va face cu încetul și numai în unele puncte ale țării, Haret propune să se înlesnească sătenilor a lua în arendă, tot sub formă de obște, moșiile cari nu se pot cultiva de proprietari. Și în această privință, Haret găsește că Statul a făcut marea greșală de a da moșiile sale pe mâna arendașilor prin licitație, ca să ia prețuri cât mai mari: „s'a purtat ca cel mai rău, mai nemilos și mai neprevăzător proprietar". Exemplul Statului a fost imitat de instituțiile cu caracter public și de proprietarii particulari. Astfel s'au format trusturi, mai ales în Moldova, cari — pentru a răspunde arenzile din ce în ce crescând cerute de proprietari — au exploatat munca sătenilor fără cruțare.

Studiul lui Haret cercetează apoi și alte chestiuni mai puțin importante față de cele arătate până aici, dar cari au rol însemnat în propășirea stării țăranilor. Să se deprindă a ara bine, a alterna culturile, a semăna și a culege la timp, a întrebuița sămânță aleasă, a cultiva leguminoase, a cultiva fânețe artificiale. Să li se înlesnească vânzarea cu prețuri potrivite a produselor pământului lor, îndepărtându-se intermediarii de tot felul, cari îi speculează — „începând dela misitul de cereale și mergând până la cărciumarul din sat". Pentru aceasta să contribuie asociațiunile de vânzare în comun, să le vină în ajutor direcția docurilor și silozurilor, ca să se curețe produsele și să se așeze după calități.

Chestiunea tocmelilor agricole are o dezvoltare însemnată în studiul lui Haret. Firește, aci se ridică principiul *libertății* învoielilor; dar „pentru ca principiul să fie sincer aplicat, trebuie ca cele două părți contractante să dispună în mod egal de libertatea hotărîrilor lor". De aceea el propunea o serie de măsuri de protecțiune pentru săteni.

Alte propuneri ale lui sunt: asigurarea recoltelor contra secetei, grindinei și focului; asigurarea vitelor contra epizootiilor și furtului. Pentru aceasta Băncile populare vor servi ca să ajute pe săteni și, prin aceasta, le vor face o adevărată educațiune pentru economie și prevedere.

Fiindcă în multe chestiuni s'a vorbit de datoria *Statului* de a face cutare sau cutare lucru spre binele sătenilor și pentru interesul general al țării, îi vine cuiva în minte întrebarea: cine sunt aceia cari personifică *Statul* față de săteni? Și aici

vine chestiunea administrației rurale, care, *pe vremea aceea*, lăsa mult de dorit. Incepând cu prefectul și trecând la inspectorul comunal (subprefectul sau pretorul, cum zicem azi), spre a ajunge la primar și notar, fiecare poate să aibă un rol mare în privința vieții satului și a sătenilor și în privința raporturilor între ei și proprietari. Firește, alături de ei pune Haret pe preoți și învățători, de cari căutase el a se folosi în acțiunea întreprinsă când era ministru, mai ales între 1901—1904.

Sfârșind, Haret atinge chestia alcoolismului, de care se ocupase mult în timpul când era ministru.

*
* * *

Lucrarea aceasta a lui Haret a provocat, cum era natural, discuțiuni prin presa timpului. Cu regret trebuie să constatăm că adversarii săi politici n'au văzut importanța problemelor pe cari le semnala Haret și — mulți din ei — au socotit că un om ca el poate să se facă un simplu instrument al intereselor trecătoare ale unui partid politic. Am citit într'un ziar de atunci: „Liberalii, când sunt paraponisiți, se gândesc la țărani; când sunt la putere, țăranul mai poate aștepta”. Pentru cine vrea să discute serios lucrurile, această acuzațiune apare nedreaptă. Liberalii nu numai au prevăzut în programele lor principii pentru măsuri legislative pentru chestia țărănească, dar când au luat guvernul au căutat să traducă în faptă ideile lor. Dacă n'au putut realiza mai de vreme gândul lor, una din pricini a fost și împotrivirea conservatorilor, pe lângă nehotărîrea unora din conducătorii partidului liberal; dar Haret, în scrierea sa, arată greșeala *tuturor* guvernelor cari au întârziat cu rezolvirea chestiunii țărănești. Obiectivitatea și sinceritatea lui Haret sunt socotite de unii ca *o lecție dată partidului liberal* („Adevărul”) și ca o dovadă de „*curaj de adevărat revoluționar*”. Acest curaj a fost criticat de alții cu cea mai mare asprime. Un ziar conservator zice că broșura lui în care „*hidra socialismului rânjește*”, este „*o bombă explozibilă aruncată de un anarhist inconștient*”; ba chiar formulează acuzația că Haret urmărește un scop *personal și antisocial*, că dintr'un „*matematic calculator rece* a devenit un *agitator svăpăial*”. („Conservatorul”).

Acești adversari ai săi și ai partidului liberal combătuse cu mare vehemență în 1897 legea *Casei Rurale*, despre care zice Ioan Lahovari în 1907 că „dacă ar fi fost votată, *efectul*

ar fi fost de a deslănțui răscoala agrară în toată țara” chiar în 1898 sau 1899. Haret, însă, nu se arată în scrierea sa partizan al *Casei Rurale*, ci propune o *Bancă țărănească*. Conservatorii o combat și pe aceasta, ba chiar ridiculizează stăruința lui Haret de a căuta o soluție mai bună pentru a mulțumi cerința țăranilor de a dobândi pământ de lucru. Zice o gazetă guvernamentală („Acțiunea”) din 1905, vorbind de această chestiune: „După ce a regularisit soarta învățământului, d. Haret, erijat în mare om de stat, s'a apucat acum să stabilească norma fericii țăranilor”. Aceasta n'a împiedecat pe Take Ionescu să propună înființarea acelei *Bănci țărănești*, ba chiar să afirme că ideea a fost a sa înainte de a o fi formulat Haret.

Lucrul este clar exprimat într'un articol din gazeta conservatoare „La Roumanie”: „A întors spatele partidului său și a preconizat soluțiuni cari sunt ale noastre” și mai departe: „Combate partidul nostru, apărând programul nostru”.

De sigur, pentru cititorul de azi, va fi foarte greu să priceapă cum aceeași scriere să fie în același timp o *bombă anarhistă* și să susțină o *soluțiune conservatoare*!

Intr'o întrunire la Craiova, Take Ionescu a dezvoltat chestiunea și, fiindcă a văzut că liberalii combat ideea, i-a acuzat că ei împiedică îmbunătățirea stării țăranilor. La aceasta răspunde Haret printr'un articol publicat în ziarul liberal, intitulat *Un răspuns d-lui Take Ionescu*¹, în care explică faptele. El socotește că instituția care va ajuta pe țărani să cumpere pământ dela proprietari — ori cum s'ar numi — trebuie să fie făcută cu capital românesc și cu participarea Statului și, deoarece banca propusă de Take Ionescu urmează a se constitui cu capital strein și fără niciun amestec al Statului, liberalii n'o pot admite. Cum? se întreabă Haret: „rezolvarea chestiei țărănești, cea mai vastă, cea mai complicată și cea mai periculoasă problemă din acele cari interesează țara, regularea raporturilor dintre proprietari și țărani..., aplanarea neînțelegerii și neîncrederii cari despart acum pe unii de alții..., deslegarea unei situațiuni dela care atârnă însăși existența țării să fie lăsată la discreția bancherilor streini, a căror singură preocupare ar fi să aibă dividente și pentru cari interesele țării nici nu vor exista înaintea in-

1. Reprodus în volumul VIII al Colecției Operelor lui Haret pag. 231 și urm.

teresului pungii lor?" Și, după ce arată toate primejdiile unei asemenea instituțiuni, afirmă cu tărie : „*Datoria noastră este să oprim, cu orice preț și prin toate mijloacele posibile, înfăptuirea acestei monstruoziții fără precedent*”.

Adânc convins de adevărul înfățișat și susținut de el în 1905 și 1906, Haret s'a simțit obligat, când au început mișcările țărănești, să publice la 6 Martie 1907 în „*Voința Națională*” articolul prin care explică faptele petrecute, arată măsurile greșite luate de guvernul conservator în 1905—1906 și susține că guvernul este responsabil pentru ceea ce se întâmplă : „*Cele ce se întâmplă acum au fost prezise; evenimentele s'au văzut venind*”.

Vina este dar a celor ce n'au putut să vadă. „*Guvernul a avut puterea în mână timp de doi ani, în epoca cea mai prosperă pentru Stat din câte se țin minte. Ar fi putut în vremea aceasta să facă foarte mult pentru ușurarea clasei țărănești...*” Și ce a făcut? A mărit impozitul funciar al țăranilor, a înființat loteria de Stat, a persecutat băncile populare, a împiedicat întrunirea țăranilor în obștii pentru a lua moșii în arendă, a încurajat formarea de trusturi arendășești de către streini.

Totuși, partidul liberal, precum a făcut și alte dăți, este gata — zice Haret — să dea guvernului tot concursul său cum vor cere împrejurările, cari sunt de o mare gravitate. Iar fiindcă, în discuțiile teoretice ce se produceau atunci se zicea că nu s'ar putea lua măsuri prea radicale, cari ar lovi în *drepturi câștigate*, Haret termină articolul său cu acele cuvinte cari au dat naștere la atâtea comentarii : „*Dacă a fost permis ca sângele să stropescă stradele capitalei chiar în anul jubilar, pietrele s'ar ridică singure să ne lovească, dacă am tolera ca alt sânge să mai plătească și drepturile câștigate ale lui Mochi Fișer*”.

* * *

Intr'o astfel de situațiune și într'o stare de mare revoltă sufletească se afla Haret în ziua de 12 Martie 1907, când — în mijlocul celei mai grozave mișcări revoluționare — fu chemat pentru a treia oară la ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor.

II.

Articolele publicate de Haret în „Revista generală” sub titlul *Învățătorii și politica* prezintă un interes deosebit, pentru că înfățișează cu oarecari desvoltări toată concepțiunea sa despre politică.

Fost-a Haret, în adevăr, un om politic? Iată întrebarea care s'a pus adesea de unii amici politici sau de adversari și trebuie să recunosc că mulți i-au contestat această însușire. Epitetul de „omul școlii” îi era dat de multe ori spre a-l lăuda, dar uneori spre a însemna o limită peste care n'avea drept să treacă. Argumentul acestora din urmă era : „fiindcă nu se pricepe”. Maiorescu a spus în Parlament că datoria lui Haret ar fi fost să vadă cum merg școlile, cum își fac datoria învățătorii, cel mult să alcătuiască și vreo legiuire școlară ; aci poate să facă lucruri bune, dar ambiția de a se amesteca în *politica* statului nu i se poate îngădui.¹ Alții, ca Arion sau Take Ionescu, făceau aluziuni ori spuneau pe față că pregătirea lui de matematic îl împiedică de a prinde toate subtilitățile juridice și politice. Când acțiunea lui a început a avea răsunete și urmări în alte domenii decât cel școlar, am întâlnit chiar admiratori de ai lui, unii desinteresăți, cari regretau că Haret n'are temperamentul cerut pentru a fi om politic cu adevărat, căci nu știe și nu poate să canalizeze unele curente de opinie în direcțiuni voite de el. Această constatare n'a împiedicat pe alții să se teamă de o astfel de posibilitate și să-i puie bețe în roate la câte un moment bine găsit. „*Ne, sutor, ultra crepidam*” păreau a-i zice, reluând ironia pe care o exprima, în 1908, Titu Maiorescu. De multe ori am auzit aceasta, prin anii 1911 și 1912, mai ales când începuse a se

1. Vezi Vol. VI, pg. XIV, din colecțiunea Operelor lui Sp. Haret.

înfiripa asociațiunea numită *Liga „Deșteptarea”*, concepută de Haret.

Au trecut dela moartea lui atâția ani, opera lui este — cel puțin, *ar trebui* să fie — cunoscută în toate amănuntele și, mai ales, în rezultatele ei; manifestarea de recunoștință a marelui public, grație căruia s'a putut înălța monumentul care să-i păstreze amintirea, este dovada prețuirii lui de către contemporani și de generația următoare. Este dar permis și avem destule elemente pentru a putea judeca pe Haret din punctul de vedere de care vorbim.

Se zicea de Ion Brătianu că-i plăcea să *descopere* ori pe unde oameni meritoși, cari puteau servi în administrația țării. Venirea din Paris a lui Haret, primul Român doctor în matematici dela Universitatea Franței, a fost observată din primul moment; numirea lui ca profesor la Facultatea de științe din București, întâi suplinitor, apoi titular, întrebuițarea lui în diferite însărcinări publice, în legătură mai apropiată sau mai depărtată cu profesiunea ce exercita, a atras și mai mult atenția președintelui Consiliului de atunci. Brătianu se interesa de aproape de cultura copiilor săi și pentru cei trei băieți dorea să-i vadă ingineri diplomați ai școlilor speciale din Paris. Pentru a reuși să intre acolo și să urmeze cu folos cursurile, trebuia să aibă o bună pregătire în matematici. Și la cine se putea mai bine adresa în acele momente decât la tânărul profesor de mecanică dela București? Astfel Haret deveni profesorul pregătitor al tinerilor Brătieni.

Așa ne explicăm primele legături cu fruntașii partidului liberal, cari, deveniți miniștri, îi deteră diferite însărcinări în ministerul instrucțiunii. Pus la treabă, Haret se arată destoinic, ajunge inspector general al școalelor și Dim. Sturza îl chiamă ca secretar general al ministerului.

Târziu, după retragerea partidului liberal în 1888, Haret se înscrie în cadrele partidului și începe a doua fază a carerii sale. În activitatea de până aci putea să nu se preocupe de loc de chestiunile politice, de acum însă ele i se vor ivi în cale, fie ajutându-l, fie împiedicându-l în acțiunea sa.

Cum se va purta față de ele? cum le va rezolvi? Ce atitudine va avea în luptele politice? Firește, mulți — poate: cei mai mulți — din acei cari iau parte la asemenea lupte nu-și pun

întrebarea de natură teoretică, privind chestiunea în întregimea ei, ci se gândesc numai la ceea ce impune fiecare moment. Haret, poate din pricina pregătirii sale științifice, poate și din alte pricini, nu se gândește numai la interesul *momentului*, uneori îl chiar înlătură cu totul, ci și la niște idei generale, la niște directive de ordin moral teoretic.

Ce este *politica*? Această chestiune a discutat-o el într'o sedință a Camerei (29 Ianuarie 1903) cu ocazia unei înterpelări.¹

Cu aceeași întrebare se ocupă Haret în articolele intitulate „Invățătorii și politica” și dă același răspuns: „*A face cineva politică va să zică a se ocupa de afacerile Statului, a lucra în interesul binelui general*”².

Cum trebuie înțeleasă această „nobilă îndeletnicire”? Aci dă el un răspuns, care va fi contestat de mulți din cei cari „fac politică”. El zice: „*Nu trebuie să se creadă că lupta pentru binele public este numai aceea care se exercită în adunările publice sau în funcții sau în comerțul așa zișilor oameni politici. Dacă s'ar înțelege lucrul așa, ar urma, spre exemplu, ca munca unui bărbat care ar crea pentru țara lui un izvor de bogăție nu ar avea preț față de sărăcăcioasa activitate a cutărui deputat vorbăreț, care nu va fi produs în vieța lui nimic altceva decât vorbe goale*”. Deci „*orice muncă care are de scop să mărească buna stare materială sau să ridice nivelul moral sau intelectual al cetățenilor trebuie să se considere ca activitate politică rodnică și binefăcătoare*”.

Haret recunoaște că acest punct de vedere nu este admis de toată lumea, că unii înțeleg prin *a face politică*: priceperea pentru *a dobândi sau a păstra o situațiune personală*. Aceasta pentru individ în parte, iar pentru *grupe* de indivizi: priceperea de a veni, sau de a rămânea, cum se zice, „*la putere*”. În privința acestui cuvânt, mi-aduc anumite că Dim. Sturdza nu-l putea suferi și, decâteori, în conversație, zicea cineva: „*Când eram la putere, când vom fi la putere..*”, el întrerupea cu tonul lui obișnuit: „*Nu, nu! vom fi la datorie*”! Știu că unii râdeau de asemenea „*manie*”, dar, judecând mai adânc, trebuie să recunoaștem că avea dreptate bătrânul. De ce, în adevăr, un partid cere alegătorilor să-i dea voturile și să obțină conducerea țării?

1. Vezi în colecția Operelor lui Haret vol. V, pg. 212 ș. u.

2. Vol. IX din Colecția citată pg. 6.

Ca să aplice — prin legi și măsuri administrative, — anume idei cari să ajute la binele material și moral al cetățenilor. Spune vreun orator că o face pentru ca el să devină ministru, un nepot deputat și altul prefect și așa mai departe? Niciodată niciunul n'a spus așa. Deci... Sturdza avea dreptate.

Așa înțelegea și Haret lucrurile. Și pentrucă, în fața definiției lui teoretice, se puteau pune diferite *realități*, cari o contraziceau, el face — ca și Sturdza — o distincțiune de cuvinte. Fac *politică*: ministrul care muncește cinstit pentru a mări buna stare a cetățenilor, fără să se preocupe de propria lui situație; — deputatul care votează și susține numai legile cari răspund cu adevărat interesului general; — filantropul, preotul, omul de știință, simplul cetățean, cari își îndeplinesc datoriile lor conform legilor și în interesul binelui general. Dar ceilalți? Ministrul care adună în juru-i cât mai mulți partizani, ajutat de diferite mijloace budgetare ce-i stau la îndemână, pentru a se impune într'o situație de care nu e vrednic? Deputatul care, la votarea unei legi, caută să strecoare vre-o dispoziție care să folosească lui sau familiei lui sau unui grup oarecare de deputați? Acela care azi e într'un partid și laudă, cu exagerare, și programul lui și pe conducători, iar mâine, pentrucă nu a fost satisfăcut într'o împrejurare, trece la alt partid și găsește că partidul din care a plecat e vrednic de oprobiul țării, iar conducătorii lui vrednici de spânzurătoare? Șeful politic dintr'un județ care cumpără voturile cu bani, cu funcțiuni, cu promisiuni? Aceștia ce fac? Haret răspunde că: ei fac *politicianism*, nu sunt *oameni politici*, ci *politiciani*¹.

Distincțiunea de termeni întrebuițată de Haret se ilustrează foarte bine prin „O scrisoare pierdută” a lui Caragiale. Ce sunt eroii lui? Sunt *oameni politici*? Advocatul care prin înșelăciune („Dă-i cu bere, dă-i cu vin”) își însușește o scrisoare a d-nei Zoe Trahanache către prefect și vrea cu ea să silească pe acesta a-i susținea candidatura? Trahanache, președintele mai multor comiții și comitete, care strânge prieteneste mâna celui dovedit că e un escroc și falsificator („Ești de ai noștri, ono-

1. Cuvânt pe care l-am luat din franțuzește; înseamnă: „om care face politică, în sens rău”. În englezește există („*politician*”), dar fără sens peiorativ. Italienii au altă vorbă: „*politicastrò*”, explicat prin: *cattivo politico* = om politic rău.

rabile")? Avocatul Cațavencu însuși care pierde scrisoarea și e dovedit ca falsificator, iar ca să scape se înscrie în partidul pe care-l combătuse? Asemenea candidatul ales, venit din București, care se impusese ministrului de interne printr'o scrisoare pierdută de acela și găsită de el („Eu cu toate partidele ca Românul imparțial")? Ce sunt aceștia? Ei nu pot fi „oameni politici" și, de sigur greșită concluzie au voit să scoată unii zicând că prin această piesă se zugrăvește toată politica țării românești într'o anumită epocă. Caragiale a arătat aci pe „*politiciani*", mari și mici, nu dintr'o epocă, ci de totdeauna, fiindcă asemenea tipuri nu pier, ci se adaptează împrejurărilor. Și poate de aceea piesa lui nu-și pierde actualitatea.

După ce am văzut ce înțelege Haret prin *politică*, să vedem ce este — după el — un *partid politic*.

Nu putem vorbi de partide politice la noi în țară decât dela mijlocul secolului XIX, când s'a pregătit și — treptat, apoi — s'a realizat renașterea statului român prin unire și prin așezarea instituțiilor politice democratice, luate, firește, dela alte popoare cari le introduseseră mai de mult și le încercaseră. Aceasta nu însemnează că n'au existat și înainte „partide". Ce erau luptele pentru domnie în trecutul îndepărtat? Fiecare pretendent avea în juru-i oameni cari credeau că el are mai multe drepturi sau mai multe merite, cari se organizau pentru ca să-l susție și pe atunci susținerea nu se putea face decât prin *luptă*, în înțelesul propriu: atacul unora contra altora prin arme și succesul celui ce avea mai buni luptători sau mai mulți sau care avea iscusință mai mare în folosirea mijloacelor. Cel învins — în sens propriu — se refugia, dacă scăpa cu vieață, într'o țară vecină sau mai depărtată, așteptând și „pândind vreme", cum zice cronicarul. Cel învingător devenea posesorul tronului și stăpânea țara ca bun sau rău domnitor, până la moartea lui naturală sau — mai des — până când venea asupra-i din nou vechiul adversar ori îi scurta firul vieții, vreun complot, făcut adesea de cei mai apropiați ai lui.

În toată desfășurarea istoriei noastre — ca și în alte țări, de altfel — partidele se strâng în jurul unei *persoane*. D'abia la pregătirea divanului ad-hoc se formează partide în jurul unor idei: unioniști și anti-unioniști, iar după alegerea lui Cuza,

adică în timpul domniei lui, ținara noastră cunoaște lupta între concepțiuni politice reprezentate de partide politice, deci intră în adevărata viață a regimului constituțional reprezentativ.

În acest regim, care trebuie să fie condițiile ca o grupare de oameni să merite numele de „partid”?

„În prima linie — zice Haret — trebuie să aibă cunoștință exactă de toate principalele nevoi ale țării, precum și idei hotărâte în privința modului cum ele pot fi satisfăcute... Se cere, apoi, ca partidul să aibă energia și priceperea necesară pentru a aduce la îndeplinire principiile sale, precum și o mare doză de *abnegație și de devotament pentru binele public, care să-i dea tăria cuvenită pentru a nesocoti loviturile, și, la momentele cele grele, a face și sacrificiile necesare*. Asemeni calități nu se găsesc cu înlesnire, dar niciun partid nu-și poate împlini chemarea, dacă, *cel puțin capii lui, nu le întrunesc într-o măsură cât mai mare*. Mai trebuie ca partidul să poseze toate elementele necesare pentru ca, la orice moment, să fie în stare a primi și a purta cu vrednicie povara guvernului... Se cere în fine ca programul politic al partidului să îmbrățișeze cu o egală sollicitudine și dreptate *interesele întregii națiuni, iar nu să se preocupe numai de interesele unor anumite părți ale societății, în paguba și cu nesocotirea celorlalte*”.

Cu asemenea calități, partidele sunt necesare, Haret zice chiar *indispensabile*, într'un regim parlamentar și crede că ar fi un „haos” într'o țară dacă „oamenii cu idei asemănate nu s'ar grupa la un loc pentru ca să poată aduce la îndeplinire ideile lor”.

Se poate naște de aci o întrebare: este oare *indispensabil* ca orice om să fie înscris într'un partid? Haret o prevede și răspunde *negativ*. El zice că este chiar *necesar*, pentru bunul mers al vieții politice într'un stat cu organizația de care vorbim, ca un mare număr de cetățeni să stea în *afară de partide*. „Dacă toți cetățenii, fără deosebire, ar fi înregimentați în unul sau altul, cine ar trebui să judece între partide, cine să se pronunțe că a venit momentul a se imprima o schimbare în direcția politică a țării?”

Partidele vor fi, deci, formate din cetățeni cari știu și pot să facă politică *militantă*, iar masa mare a alegătorilor să rămâie ca arbitru. Așa se petrec lucrurile în Anglia, unde regimul parlamentar este vechiu și a trecut prin multe momente grele.

De aci urmează că dreptul de alegător să fie dat la cât mai mulți. De sigur că, prin desfășurarea raționamentelor sale, Haret ajunge la concluzia că trebuie acordat „sufragiul universal”. În teorie, e de această părere; dar pune o condițiune: „Ar trebui ca imensa majoritate a cetățenilor să fie *destul de luminată asupra nevoilor țării*, pentru ca să poată juca; în mod conștient, rolul de suprem judecător”.

Pe vremea aceea România avea încă regimul censitar al colegiilor restrânse; sătenii votau în colegiul III, parte direct, parte indirect. Haret susține că votul universal este un dezerat la care trebuie să ajungem, are chiar un fel de intuiție că țara se află (în 1911) *în ajunul unei mari reforme sociale, că vom ajunge acolo*. Dar dacă lucrul e bun, necesar și va veni în mod fatal, datoria adevăratului om politic care prevede evenimentele este să lucreze așa ca nu cumva evenimentul să ne găsească nepregătiți, deci, în primul rând el trebuie să lumineze opinia publică asupra primejdiilor ce ar putea să vie dacă vom sta cu mâinile în sân.

În această privință, el formulează ca *adevăruri fundamentale* două afirmațiuni:

1. „Nu mai este cu puțință ca șărănimea să fie *șinulă în afară de mișcarea intelectuală, economică și politică a țării*”;
2. „*Introducerea stratului șărănesc în viața publică nu se poate face fără oarecari precauțiuni*”.

De ce se temea el? „*Fără oarecare educație, cei chemați să se bucure de drepturi noi riscă a cădea pradă ambițioșilor, intriganților și samsarilor de voturi sau să devină un element de turburare și de nechibzuință în mersul trebilor țării*”. Se temea ca nu cumva lărgirea dreptului de vot să vie într’o zi când „*masa noilor alegători se va găsi înaintea urnelor, desorientată, lipsită de direcție și de lămurire, lăsată în voia curentelor neconșiente și a manoperilor vânătorilor de voturi*”¹.

Când privim cele ce se petrec în zilele noastre în politica țării, trebuie să mărturisim că avea dreptate Haret să spună că a fost o mare *greșală* a oamenilor politici că nu s’au ocupat de educația maselor țărănești, și pe de altă parte să recunoaștem că ceea ce s’a numit „*activitate extra-școlară*” a învățătorilor

1. Vol. IX din Colecția Operelor lui Haret, pg. 28.

a fost un inel dintr'un lanț de reforme mărunte și de măsur administrative, cari trebuiau să ducă *treptat la reforma cea mare*. El a lucrat cu toată convingerea la pregătirea acestei reforme. E trist că mulți oameni învățați și, de sigur, cu iubire de țară nu l-au înțeles, l-au combătut. Am auzit pe unii cari îl combat și astăzi socotind că el e răspunzător de ceea ce se petrece cu regimul electoral actual. E cea mai mare nedreptate ce i se poate face. Dacă l-ar fi ascultat pe el încă dela 1900, altfel s'ar fi petrecut lucrurile și nu ne-am găsi astăzi în situația de a vedea par'că îndeplinită trista lui prevedere din 1911: „*In ziua când politicianismul se va incuiba între țăranii încă necunoscători de noile lor drepturi și datorii, se vor ruina pentru multă vreme — poate chiar pentru totdeauna — speranțele acelor cari așteaptă cu nerăbdare întărirea Statului prin adjuncțiunea acestor forțe*”¹.

Haret a prevăzut multe. El a prevăzut și a discutat chestiunea *partidului țăranesc*.

Când învățătorii s'au adunat într'un congres în Târgoviște (1911) și au cerut să li se dea dreptul de a fi aleși în Parlament, în consiliile județene și comunale, se găseau într'o mare desorientare în privința modului cum se vor petrece lucrurile când acestea se vor realiza, căci nu erau toți de acord asupra organizării politice ce trebuie să aibă, dar discuțiile au avut răsunet în presă și au dat naștere la felurite comentarii.

Haret nu face ca alți oameni politici, cari se mulțumeau să-i numească semidocti îndrăsneți și să-i considere mai mult periculoși; el, încă din 1900, formulase ideile sale în privința rolului pe care îl pot avea în sate împreună cu preoții² și socotea că ei pot deveni elemente folositoare în vederea unei politici care ar urmări chemarea la viață activă a păturii țărănești: „*cauza cea mare și sfântă a transformării masei inerle a satelor noastre*”, cum zice el. Haret și acum cercetează cu obiectivitate cele discutate de învățători în congres. Le recunoaște dreptul de a deveni și ei membri ai parlamentului ș. a. la fel cu profesorii secundari și universitari; dar le arată, cu bună voință, relele ce ar putea să decurgă dintr'o rea înțelegere a dreptului pe care-l cer. Toată teoria politică pe care am analizat-o până aci lor le-o adresează.

1. Vol. IX, din Colecția Operelor lui Haret, pg. 13.

2. Vezi Vol. VII, din citata Colecție, pg. 313.

Astfel, respinge Haret, ca lipsită de orice sens, ideea ca membrii corpului didactic rural să constituie *partidul învățătorilor*¹; apoi discută serios cealaltă idee a *partidului țărănesc*.

Cine dorește înființarea lui? Țăranii? Dar ei „în cea mai mare parte nici nu știu ce va să zică aceasta”. O cer diferite persoane cari nu pot găsi locul dorit într'un partid existent: „*Țărănimea a ajuns a fi considerată ca scăparea supremă a ambițioșilor cari vor să-și creeze un partid și cari nu mai au ce să-și formeze la orașe, unde locul este deja prins de alții*”. El socotește că constituirea unui partid țărănesc este chiar imposibilă, „*în împrejurările actuale*”, zice el.

Nu e destul să se găsească „*un ambițios îndrăzneț înarmat cu un pachet de minciuni*”; acesta poate să formeze o „*facțiune*”, nu un „*partid politic*” serios. Mai trebuie un program care să cuprindă *toate* trebuințele naționale, nu *revendicări ale unei categorii sociale*, mai trebuie *soluții* pentru acele trebuințe, trebuie *oameni capabili* să le aplice, ș. a. Nu e destul să se arunce un cuvânt, o formulă sunătoare, și să se facă din ea o platformă de luptă electorală.

* * *

Dacă socotea că este imposibil a se constitui atunci un „*partid țărănesc*” credea, însă, că, în vederea momentului când se va putea acorda țărănimii cu deplinătate drepturile politice și când va putea să aibă un loc important în conducerea Statului, pregătirea țărănimii cere înființarea unei „*Ligi*” care să desăvârșească această pregătire.

Astfel s'a născut ideea „*Ligii Deșteptarea*” pornită din dorința curată de a răspunde unei mari trebuințe obștești, anume: ajutorarea muncitorimii ca să se ridice la buna stare și trezirea sufletească cerută de vremea în care trăim.

Iată primul articol din Statutele acestei Ligi înființate la 10 Iunie 1912:

„Se întemeiază în România „*Liga Deșteptarea*”, al cărei scop este: — *propășirea intelectuală, morală și economică a sătenilor și a muncitorilor din orașe; — educația lor cetățenească și dezvoltarea simțului de solidaritate între păturile sociale*”.

Principalele mijloace prin cari noua asociație își propunea

1. Vezi Colecția Operelor lui Haret Vol. IX, pg. 17.

să lucreze erau : — publicarea de scrieri populare ; — întocmirea de bibliotecă populare, — conferințe și șezători sătești ; — întemeierea de asociații speciale (corale, sanitare, religioase, de educație fizică) ; — organizarea de serbări populare pentru comemorarea faptelor istorice ; — organizarea de excursiuni și concursuri. Afară de acestea, firește, își propunea să susțină și să desvolte instituțiile existente ca : bănci populare, cooperative, obștii, școale de adulți, etc.

Cum vedem, aproape că nu e nimic nou ; este repetarea înfăptuirilor realizate pe cale administrativă cât a fost ministru sau pe cale particulară din îndemnul sau prin încurajarea lui. Este desfășurarea firului înfățișat teoretic în 1900, atunci când propunea o *Ligă a învățământului*. Acum ideea este lărgită și întărită prin rezultatele experiențelor din cursul deceniului scurs de atunci.

Societatea avea un comitet central în București, compus la întemeiere astfel :

Președinte : Spiru Haret.

Vice președinți : V. G. Morțun, Dr. I. Cantacuzino,

Casier : Const. G. Ionescu,

Secretari : G. Beiu-Paladi, I. I. Teodoru,

Membri : Gh. Adamescu, C. D. Anghel, C. Banu, M. Berceanu, Preot. I. Constantinescu-Lucaci, G. N. Costescu, Pomp. Eliade, P. Gârboviceanu, Dr. N. Lupu, I. Nădejde, Ilie Niculescu-Dorobanțu, N. Nicolaescu, Emil Petrescu, I. Poiănanu-Bordea, Spiridon Popescu, N. Popovici Lupa, N. N. Săveanu, Dr. V. Sion.

Precum se vede, în acest comitet se găsesc persoane cari, ca membri ai învățământului, fusese chemați în timpul cât a fost Haret ministru, să lucreze în diferite funcțiuni ale Ministerului, acei numiți de adversarii lui „Cazacii lui Haret”, apoi oameni politici cari militau în partidul liberal și mulți din ei fusese în gruparea socialiștilor cari intrase în partidul liberal.

Era natural să fie așa, căci cei cari îl combătuse, ba îl combăteau și în această vreme când nu mai era în guvern, nu puteau să vie alături de el pentru a lucra la punerea în aplicare a unui program criticat de ei.

Totuși Haret nu voia să dea acestei asociațiuni o culoare de partid politic care luptă în cadrele actualității ; ci voia să-i păstreze caracterul de *pregătire* pentru viitor. Adversarii săi ziceau că acțiunea cea nouă este numai o armă de luptă a *partidului liberal*. Ba erau chiar liberali cari ar fi voit să vază într'insa

o „stângă” a partidului.¹ Haret a precizat, însă, în diferite ocaziuni, că e mai bine ca în această asociațiune să intre și cei cari nu fac, nu vor sau nu pot să facă politică militantă, precum și cei cari sunt înscrși în alt partid politic. El amintea că, în cursul activității sale, a avut adesea concursul unor adversari politici și arată că acțiunea Ligii s’ar compromite *dacă i s’ar da un colorit de partid politic*. Să vie într’însa toți câți se vor convinge de folosul ideilor noastre, să vie fără niciun interes, căci noi nu *promitem* nimic pentru *nicio persoană*.

În fiecare localitate din țară trebuia să se înființeze filiale și s’au înființat, în adevăr, destul de numeroase. În capitalele de județe erau comitete regionale.

Astfel organizată, societatea socotește că pentru acțiunea ei are neapărată nevoie de un organ destinat acelei păături sociale pentru care se înființase ea. Acest organ este intitulat „*Liga Deșteptarea*” și apare la 7 Octombrie 1912. Comitetul de redacție era astfel compus :

Președinte : Dr. I. Cantacuzino, *Director* : Spiridon Popescu, *Membri* : Gh. Adamescu, C. Anghel, C. Banu, I. G. Duca, P. Gârboviceanu, C. G. Ionescu, Dr. N. Lupu, I. Nădejde, Dr. V. Sion. *Administrator* : G. Beiu-Paladi.

*

Vorbesc cu emoțiune de acele vremi și de acele fapte, fiindcă am lucrat în cadrul acestei întocmiri și în redactarea revistei cu tot devotamentul și cu experiența pe care o dobândisem în vreme de aproape 20 de ani ca secretar al revistei populare „Albina”.

Societatea și revista au avut mari greutăți, n’au avut suficiente mijloace materiale pentru propagandă, dar îmi permit să o spun că și-a făcut datoria. Revista a apărut până la 6 Noembrie 1916. Evenimentele cari s’au desfășurat în anii aceia cu preocupări noi și de altă natură au atras în altă direcție atențiunea, priceperea și silințele celor ce se ocupau de afacerile publice. Dar nu va fi socotită drept o lipsă de modestie să spunem că, urmând după directivele lui Haret, a contribuit și Liga Deșteptarea la intensificarea *pregătirii pentru ceasul cel mare al luptei pentru marea idee a unității naționale*, care a fost pentru dânsul o preocupare constantă în tot cursul activității sale publice.

1. Vezi articolul intitulat „Haret întemeietorul Ligii Deșteptarea” de N. Nicolaescu în revista „Școala și Viața” (Nr. 9—10 din 1932).

*

INDICE ALFABETIC

AL CHESTIUNILOR DIN ACEASTĂ CARTE

- Acțiunea lui Haret în 1907 : pag. 53—54, 153—156, 161—163, 238—241, 265—266, 267, 322.
- Acțiunea ministrului C. C. Arion în chestiunea sinodală : pag. 303—309.
- Activitatea extrașcolară : pag. 38—39, 142—148, 273—274, 279—281.
- Administrarea învățământului de către ministrul Vlădescu : pag. 287—289.
- Administrația lui Haret și politica : pag. 176—177.
- Administrația școlară : pag. 173—177.
- Anularea unor numiri în învățământul secundar : pag. 254—255.
- Apărarea legii din 1898 : pag. 271.
- Apărarea legilor de învățământ contra modificărilor din 1900 : pag. 272—273.
- Apărarea legilor de învățământ după 1904 : pag. 275—282, 284—286.
- Bacalaureatul : pag. 75—76, 88, 106—108.
- Banca viticolă : pag. 64.
- Băncile populare : pag. 146—147, 214—215, 218.
- Biblioteca Academiei : pag. 42.
- Bibliotecile școlare și populare : pag. 75, 87—88, 98.
- Budgetul învățământului (discuția asupra-i) : pag. 264—265.
- Budgetul din 1901 : pag. 207—208.
- Campania episcopului Gherasim contra legii lui Haret : pag. 297—303.
- Cantinele școlare : pag. 137—138.
- Casa Bisericii : pag. 151, 210—212.
- Casa de economie a corpului didactic : pag. 151—152, 212.
- Casa școalelor : pag. 91—92, 180—181.
- Catolice (școalele) și chestiunea lor : pag. 220—221, 290—291.
- Cărțile didactice : pag. 138.
- „Cestiuni de învățământ”, polemică despre reforma școalelor în 1897 : pag. 270.
- „Chestia țărănească” : pag. 46—48, 311—322.
- Clădirile școlare în timpul ministeriatului lui Dim. Sturdza (1886) : pag. 269—270.
- Clerul mirean. (Legea lui) : pag. 245.
- Colecția de folklor : pag. 35.
- Comisiunea istorică : pag. 172—173, 261.
- Comisiunea pedagogică : pag. 165.
- Concesiunea terenurilor petrolifere : pag. 230—231.
- Consistoriul superior bisericesc : pag. 294—297.
- Controlul școlar : pag. 173—175.
- Consiliul general de instrucțiune : pag. 72, 84.
- Cooperăția : pag. 97.
- Corpul didactic după legea din 1864 : pag. 73.
- Coruri școlare : pag. 35.
- Criza bisericească : pag. 54, 60, 245—253, 292—309.
- Curba lui Haret : pag. 121, 207.

- Educațiunea fizică : pag. 112.
 Educațiunea morală : pag. 113—114, 147—148.
 Examenle anuale : pag. 75—78.
 Examenle de absolvirea liceului : pag. 128—130.
 Examenle de capacitate ale profesorilor : pag. 282—283.
- Fondul comunal. (Legea lui) : pag. 213—214.
- Ghenadie, mitropolitul (Chestia lui) : pag. 181—183.
 Gimnaziile reale : pag. 81, 89.
 Grădinile de copii : pag. 253—254.
 Guvernul P. S. Aurelian din 1896 : pag. 184.
 Guvern. Ion I. C. Brătianu din 1909 : pag. 243—244.
 Guvern. G. Gr. Cantacuzino din 1899 : pag. 195—200.
 Guvern. G. Gr. Cantacuzino din 1904 : pag. 229.
 Guvern. P. P. Carp din 1900 : pag. 201—206.
 Guvern. D. Sturdza din 1895 : pag. 179.
 Guvern. D. Sturdza din 1897 : pag. 184—186.
 Guvern. D. Sturdza din 1907 : pag. 234—237.
- Hallier (Afacerea) : pag. 197—200.
- Inspectarea școalelor : pag. 74, 87.
 Institutorii. (Numărul lor) : pag. 93.
 Internatele Statului : pag. 80, 89.
 Interpelarea lui C. Dissescu : pag. 239—241.
 Interpelarea lui Petre Grădișteanu : pag. 220—222.
 Interp. lui N. Iorga : pag. 263—264.
 Interp. lui T. Maiorescu : pag. 238—239.
 Interp. lui M. Moisescu : pag. 219—220.
 Interp. lui T. Vasiliu : pag. 220.
 Interp. lui M. Vlădescu : pag. 218—219.
- Invățământul particular : pag. 79, 88—89, 116—119, 225.
 Inv. complementar : pag. 99—100.
 Inv. popular : pag. 277—278.
 Inv. primar : pag. 71, 134—142, 156—161.
 Inv. profesional : pag. 114—116, 122—123, 278—279.
 Inv. rural : pag. 277.
 Inv. secundar : pag. 71—79, 101, 130—133, 164—166, 282.
 Inv. superior : pag. 110—112, 134, 258—260, 283.
 Invățătorii : pregătirea lor : pag. 95, 140; Invățătorii ambulanți : pag. 141.
- Legea din 1864 : pag. 69—70.
 Legea lui C. Dissescu din 1906 : pag. 283.
 Legea învățământului particular : pag. 225.
 Legea inv. primar din 1895 : pag. 181; din 1904 : pag. 217.
 Legea inv. profesional : pag. 33, 42, 191—193.
 Legea inv. secundar și superior : pag. 32, 36, 42, 100—110, 186—190.
 Liceul legii din 1898 : pag. 104.
 „Liga Deșteptarea” : pag. 62—63, 331—333.
 Liga învățământului : pag. 273—274.
 Localurile școlare : pag. 75, 91—92, 93, 94, 135—136.
 Lumânările de ceară. (Legea lor) : pag. 245.
- Macedonia (Școalele românești din) : pag. 148—150, 209—210, 215—216.
 „Mecanica socială” : pag. 55.
 Memoriul lui Haret pentru literatură și istorie : pag. 34—36.
 Metodele de predare : pag. 75, 108—110, 138—142.
 Militarizarea școalelor și instrucția militară : pag. 170—172, 255—258, 286—287.
 Monumentele istorice : pag. 263—264.

- Numărul elevilor în învăț. secundar : pag. 102—104.
- Obligativitatea învățământului primar : pag. 94, 137.
- Obstrucțiunea parlamentară din 1899 : pag. 190—191.
- Partidele politice după concepția lui Haret : pag. 327—331.
- Partidul conservator democrat : pag. 241—242.
- Part. haretist : pag. 51—53, 323.
- Part. țărănesc : 330—331.
- Polemicele lui Haret : pag. 37.
- Politica după concepția lui Haret : pag. 325—327.
- Politica corpului didactic : pag. 219—220, 331.
- Politica în școală : pag. 218—219.
- Populația României : pag. 40.
- Procesul dela Sinod : pag. 303—309.
- Programele școlare : pag. 73, 83, 138.
- Raportul din 1884 : pag. 30, 69—90.
- Raportul din 1901 despre școlile și bisericile române din Imperiul Otoman : pag. 42.
- Raportul din 1903 despre activitatea Ministerului între 1895—1903 : pag. 43.
- Rășcoalele din 1907 : pag. 232—234.
- „Răsplata muncii” : pag. 97.
- Recrutarea corpului didactic : pag. 74, 84—87, 105—106.
- Reforma calendarului : pag. 40.
- Renta școlilor din Brașov. (Chestia ei) : pag. 197.
- Restabilirea legilor Ministerului de instrucție : pag. 208.
- Revista „Albina” : pag. 33, 35—36, 98.
- „Revista generală a învățământului” : pag. 48, 275—277, 323—331.
- Rolul corpului didactic primar ca factor social : pag. 272—274.
- Salarizarea corpului didactic : pag. 87.
- Seminariile preoțești : pag. 81—82, 90, 96, 110.
- Serbarea pentru Ștefan cel Mare : pag. 45.
- Serviciul militar cu termen redus : pag. 284—286.
- „Situția corpului didactic” (Broșură din 1906) : pag. 49.
- Socialiștii în partidul liberal : pag. 202—204.
- Societatea „Steaua” : pag. 39.
- Școala educativă : pag. 166—170.
- Școala naționalistă : pag. 289—290.
- Școlile normale primare : pag. 82, 110, 277.
- Școlile normale superioare : pag. 86—87.
- Școlile primare pentru fete : pag. 142.
- Școale primare superioare : pag. 99.
- Școale secundare pentru fete : pag. 82.
- Școale streine cu elevi români : pag. 290—291.
- Tablouri istorice : pag. 35.
- Teatrul național. (Legea lui) : pag. 261—263.
- Trifurcarea liceului : pag. 104—105.
- Universitatea populară : pag. 63.

CÂTEVA AFORISME ALE LUI SPIRU C. HARET

Cu privire la școală și educație.

1. Este un lucru contrar oricărei morale a trăi cineva în contul unei idei nobile, fără a face nimic pentru a o servi.

2. Crearea școalelor trebuie să aibă drept scop înmulțirea școlarilor și îmbunătățirea învățământului, iar nicidecum crearea de mijloace de traiu pentru niște funcționari inutili.

3. Este indispensabil ca tot ce se învață în școală să se învețe cu gândul de a utiliza acel învățământ.

4. Din obligativitatea învățământului primar rezultă pentru Stat îndatorirea de a da loc în școlile primare tuturor copiilor de 7—14 ani.

5. Nu e de ajuns ca copilul săteanului să știe numai a scrie, citi și socoti, a avea cunoștințe de istorie și geografie; lui îi sunt necesare și cunoștințele practice.

6. Învățătorul într'un sat nu trebuie să fie numai învățător al copiilor; el trebuie să fie, în același timp, și sfătuitoarea bun și luminat al sătenilor, pilduitoarea lor la cele bune și folositoare pentru dânșii.

7. Învățătorul să fie sătean el însuși și prin urmare să păstreze iubirea pământului și deprinderea de a-l lucra.

8. Școalele secundare sunt destinate a satisface diferite trebuințe ale societății; aceste trebuințe sunt limitate și, dacă numărul școalelor secundare ar spori mai mult decât aceste trebuințe reclamă, s'ar crea o sumă de oameni declasați, spre nenorocirea lor și spre primejduirea rânduiei țării.

9. Învățământul liceal nu formează o carieră; el nu procură niciun mijloc de traiu. Singurul rost ce-și poate face absolutul liceului, afară de mergerea la universitate, este de a se face funcționar.

10. Frecventarea liceului este nu numai inutilă, dar chiar vătămătoare pentru aceia cari, în viață, vor urma o direcție diferită de aceea pentru care prepară liceul.

11. Este destul ca un tânăr să treacă un an sau doi în școala secundară pentru ca niciodată să nu se întoarcă la plugul sau la prăvălia părintească.

12. În starea normală, repetenții ar trebui să fie o excepție în fiecare clasă; când ei devin regulă, este dovadă pipăită că școala merge rău de tot.

13. Liceul, prin sine însuși, nu e decât o preparare pentru Universitate și, în mod logic, cel ce întreprinde a urma liceul ar trebui să se considere angajat a urma și Univesitatea.

14. Universitățile să nu fie numai niște școale superioare, un fel de continuare a liceului, ci niște vaste centre de cultură în cari să găsească mijlocul de a se manifesta întreaga mișcare culturală a țării în ce are ea mai bun și mai înalt.

15. Una din cele dintâi datorii ale unui profesor este de a cunoaște bine pe fiecare școlar, de a urmări zi cu zi activitatea lui.

16. Disciplina școlărilor, și în școală și în afară de școală, trebuie să fie cu deosebire obiectul de preocupare a profesorilor și a directorului.

17. Fără exerciții fizice, educațiunea tinerimii nu poate să fie nici completă nici armonică.

18. Principala chemare a corpului didactic nu este numai de a învăța pe copii carte, ci este de a face din ei și oameni morali.

Cu privire la viața politică și socială.

1. Problema cea mare, fundamentală, care trebuie să domine întreaga istorie a dezvoltării noastre ca stat modern este aceea de a face ca toate forțele națiunii să lucreze cu valoarea lor maximă pentru binele și întărirea ei.

2. Politica internațională nu este o chestie de sentiment, iar, mai ales, pe noi propria noastră istorie ne a învățat ce preț trebuie să punem pe dragostea și dreptatea altora, când noi înșine nu suntem în stare să ne impunem respectului lor. De aceea, la vreme de nevoie, nu vom avea a conta decât pe noi înșine și pe propriile noastre forțe.

2. O națiune este un organism viu și inteligent, în care fiecare părticică, fiecare individ, contribuie, în marginile sferei sale de acțiune, însă în mod conștient, pentru a întreține viața socială și a ajuta la dezvoltarea ei.

4. Este o stare cu totul anormală ca cinci din șase părți ale unui popor să fie reduse în starea unei materii inerte, de niciun folos în viața intelectuală a neamului, masă incultă și inconștientă, lăsată în voia întâmplării, a oricărui ambițios de rând, sau a pornirilor brutale nelipsite la mulțimile lipsite de cultură intelectuală.

5. Politica, înțeleasă ca lucrare pentru binele general, este cea mai înaltă și mai nobilă îndeletnicire. A face politică în acest sens este și un drept și o datorie pentru orice cetățean, cât de modest, căci nu este niciunul care, într-o măsură oarecare, să nu fie în stare de a aduce contingentul său de muncă pentru binele comun.

6. Este om cult acela care posedă gradul de cultură necesară pentru îndeplinirea conștientă a rolului său social; din contră, este incult acela care, oricâte diplome ar avea, nu corespunde chemării lui în societate.

7. Politica cea bună înalță pe om și pune în mișcare toate însușirile lui cele bune; politicianismul îl înjosește și-l degradează, făcând din el un instrument în mâinile altora cari rareori vor rezista tentației de a abuza de slăbiciunile sau de naivitatea lui și excitând numai pasiunile și instinctele cele mai rele mai puțin onorabile.

8. Un partid fără oameni de caracter nu mai e partid.

9. Pentru luminarea și înălțarea țărânimii, sunt datori să lucreze cu râvnă toate elementele culte ieșite din sânul ei. În marea lor majoritate aceste elemente sunt pierdute pentru sate, căci tinerii aceștia preferă să vegețe prin orașe, în loc să meargă să vivifice pătura din care au ieșit.

10. Vieța Bisericii a fost la noi totdeauna amestecată așa de intim cu vieța poporului, încât toate cauzele cari au influențat într'un mod oarecare asupra unuia s'au resimțit într'un grad egal și asupra celeilalte.

11. Prin chemarea sa religioasă, prin autoritatea ce are, prin situația independentă de care se bucură, prin cultura mai deosebită pe care o are față de ceilalți locuitori, preotul are

putința — adaog : are datoria — de a-și exercita influența lui la tot momentul și să fie factorul cel mai puternic în progresul social pe toate căile fără excepție.

12. Colaborarea Statului cu Biserica este fatală și inevitabilă, pe câtă vreme se întâlnesc amândouă pe un teren comun, pe câtă vreme și Statul și Biserica au datoria de a lucra asupra poporului și pentru binele lui.

13. Știința dreptului este, fără îndoială, o știință nobilă și, din punctul de vedere al societăților omenești, ea este cea dintâi și cea mai respectabilă din toate; aceasta însă numai cu condiția ca ea să fie expresia întregă și neîntunecată a adevărului și numai a adevărului.

14. Știința de carte este, în ziua de azi, neapărat trebuincioasă oricui. Nu se poate numi om desăvârșit cel care nu are chipul de a se pune în legătură cu întreaga lume și a lua cunoștință prin sine însuși de ceea ce are trebuință să știe pentru folosul sufletesc și de bunăstare atât a sa, a familiei sale, cât și a semenilor săi.

NOTIȚĂ BIBLIOGRAFICĂ.

PUBLICAȚIUNI ALE LUI SPIRU C. HARET IN VOLUME ȘI BROȘURI

1. *Elemente de astronomie de Quetelet*, directorul Observatorului din Bruxel, a tradus. Edițiunea Societății „Junimea“. Iași. 1873 (220 pag). [Bibl. Acad. Nr. A 3911].
2. *Anuarul științific al României pe 1875*. Buc. 1875 (99 pag.). [Bibl. Acad. P.I.6077].
3. *Thèses présentées à la faculté des sciences de Paris* : 1 T. de mécanique céleste : *Sur l'invariabilité des grands axes des orbites planétaires*. 2 T. d'analyse: Propositions. Paris 1878. (49 pag.). [Bibl. Academiei Române. Nr. II 36.898]. A doua edițiune în „Annales de l'Observatoire de Paris” și extras deosebit. Paris 1885. [Lipsă în Bibl. Academiei].
4. *Cercetări asupra părții financiare a proiectului de rescumpărare a căilor ferate*. București 1880 (32 pag.). [Bibl. Acad. Rom. Nr. 1711].
5. *Considerațiuni relative la studiul experimental al mișcării apei în canale descoperite și la constituțiunea intimă a fluidelor*. Buc. 1883. 11 pag. (Extras din Analele Academiei). [Bibl. Acad. Rom. Nr. II 124.825].
6. *Raport general asupra învățământului* prezentat d-lui ministru de Instrucțiune publică și Culte. Buc. 1884 (164 pag.) [Bibl. Acad. Rom. Nr. II 79.229].
7. *Spectator. Cestiunea clădirilor școlore*. Buc. 1887 (85 pag.) [Bibl. Acad. Rom. Nr. II 50.902].
8. *Curs de trigonometrie*. Ed. 2-a. (350 pg.) Buc. 1887. [Bibl. Acad. Nr. II 124.170]. Idem. Ed. 3-a 1895. Idem. Ed. 4-a 1900. Idem. Ed. 5-a 1908. [Bibl. Acad. Rom. Nr. II 124.238. II 124.256. II 124.035].
9. *Aritmetică practică pentru clasele secundare*. Buc. 1888. *Idem* ed. 2-a Buc. 1889. *Idem*, ed. 5-a. Buc. 1895. *Idem* ed. 6-a Buc. 1896. *Idem* ed. 7-a. Buc. 1897. [Bibl. Acad. Rom. Nr. A. 7828. A. 8477].
10. *Aritmetica elementară pentru clasele primare*. Buc. 1888. *Idem*. ed. 3-a. Buc. 1889. *Idem*. ed. 7-a Buc. 1893. [Bibl. Acad. Rom. Nr. A. 7829. A. 8478].
11. *Localele d' școli primare*. Propuneri, reguli și consilii practice pentru clădirea și dotarea lor. (Extras din revista „Gheorghe Lazăr“). Bârlad. 1889. (V+76 pag.). [Bibl. Acad. Rom. Nr. II 105.128].
12. *Teorema ariilor în mișcarea sistemelor materiale*. Analele Academiei Tom. XVII 1894—95. Anexa pg. 72—74.
13. *Memoriu asupra moșiei Domnești* cu toate trupurile și hlizele sale din jud. Putna și Tecuci, proprietatea d-nei Jeanne Xantto. Buc. 1894. (60 pag. [Bibl. Acad. Nr. A. 14932].

CUPRINSUL VOLUMULUI

	Pag.
Vieța lui Spiru Haret.	
I. Familia lui Spiru Haret.	5
II. Haret școlar	10
III. Haret student.	17
IV. Haret profesor.	24
V. Haret în administrația școlară.	29
VI. Haret ministru	33
VII. Activitatea lui Haret între 1899—901	37
VIII. Haret ministru a doua oară.	42
IX. Activitatea lui Haret între 1905—907	46
X. Haret ministru a treia oară.	51
XI. Activitatea lui Haret în ultimii ani.	56
XII. Moartea lui Haret. Încheiere.	67
 Activitatea ministerială a lui Spiru Haret.	
I. Introducere.	69
II. 1897—1899.	91
III. 1901—1904.	120
IV. 1907—1910.	152
 Activitatea parlamentară a lui Sp. Haret.	
I. 1895—1899.	179
II. 1901—1904.	195
III. 1907—1911.	229
 Seriile polemice ale lui Sp. Haret.	
I. 1886—1900.	269
II. 1905—1907.	275
III. 1911—1912.	292
 Seriile politice ale lui Sp. Haret.	
I.	311
II.	323

	Pag.
Indice alfabetie al chestiunilor cuprinse în această carte.	335
Câteva aforisme ale lui Spiru Haret.	339
Notiță bibliografică.	343
 Ilustrațiuni și faesimile.	
1. Tatăl mamei lui Spiru Haret.	7
2. Adam Haret.	8
3. Tatăl lui Spiru Haret.	9
4. Actul de naștere al lui Spiru Haret.	11
5. Certificat de absolvirea cursului primar.	13
6. Diploma de bacalaureat.	15
7. Portretul lui Sp. Haret în 1869.	17
8. Portretul lui Sp. Haret în 1871.	18
9. Haret cu mai mulți prieteni studenți.	20
10. Diploma de doctor a lui Sp. Haret.	22
11. Haret cu D-na Haret la o serbare școlară.	41
12. Haret și I. Șișmanof, ministru din Bulgaria.	43
13. Haret înconjurat de funcționarii superiori ai Ministerului în 1904.	44
14. Haret în satul Aref în 1907	51
15. Ministerul liberal de la 4 Martie 1909.	52
16. Haret la Sulina în 1909.	54
17. Ministerul liberal demisionat la 29 Decembrie 1910.	56
18. Placheta de omagiu.	57
19. Portretul lui Haret în 1911.	59
20. Banchetul dela 12 Decembrie 1911.	60
21. Autograf al lui Sp. Haret (1911).	61
22. Ultima fotografie a lui Haret.	66

